

sp

sociální práce sociálna práca

nabízíme spojení teorie s praxí
ponúkame spojenie teórie s praxou

Kritické perspektivy v sociální práci

3

2018

ročník 18

vydává Asociace vzdělavatelů v sociální práci
a Evropský výzkumný institut sociální práce OU

Sociální práce / Sociálna práca Czech and Slovak Social Work

Recenzovaný odborný časopis

Šéfredaktor / Editor-in-chief:

Libor Musil, Masaryk University, Czech Republic

Zástupci šéfredaktora / Deputy to the Editor-in-chief:

Brian Littlechild, University of Hertfordshire, United Kingdom

Eva Mydlikova, Trnava University in Trnava, Slovakia

Redakční rada / Editorial Board

Balogova Beata, University of Presov, Slovakia

Barretta-Herman Angeline, University of St. Thomas, Minnesota, USA

Erath Peter, Catholic University of Eichstätt, Germany

Ewijk Hans Van, University for Humanistic Studies, Nederland

Gojova Alice, University of Ostrava, Czech Republic

Gulczynska Anita, University of Lodz, Poland

Hämäläinen Juha, University of Eastern Finland, Kuopio, Finland

Chytil Oldrich, University of Ostrava, Czech Republic

Jovelin Emmanuel, Catholic University of Lille, France

Kallay Andrej, Trnava University in Trnava, Slovakia

Keller Jan, University of Ostrava, Czech Republic

Klusacek Jan, Evangelical Theological Seminary College, Czech Republic

Kristan Alois, Jabok College, Czech Republic

Matulayova Tatiana, Palacky University, Czech Republic

Mills Karen, University of Hertfordshire, United Kingdom

Metteri Anna, University of Tampere, Finland

Montgomery Arlene, University of Texas at Austin, USA

Novosad Libor, Palacky University, Czech Republic

Payne Malcolm, Manchester Metropolitan University, United Kingdom

Puhl Ria, Catholic University of Applied Sciences KFH NRW, Cologne, Germany

Rusnakova Marketa, Catholic University in Ruzomberok, Slovakia

Semigina Tetyana, Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Kyiv, Ukraine

Schavel Milan, St Elizabeth University in Bratislava, Slovakia

Sookraj Dixon, University of British Columbia, Okanagan, Canada

Sykorova Dana, Palacky Univerzity Olomouc, Czech Republic

Balaz Roman, Masaryk University, Czech Republic

Vychází 6x ročně / The Journal is published 6 times per year (4 times in Czech and Slovak, 2 times in English)

ISSN 1213-6204 (Print), ISSN 1805-885X (Online)

Registrační číslo MK ČR / Registration Number of the Ministry of Culture: MK ČR E 13795

Číslo vyšlo 30. června 2018 / This issue was published on 30th June 2018

Editorky čísla / Issue Editors:

Alice Gojova and Eliska Cerna, University of Ostrava, Czech Republic

Vydává / Published by:

Asociace vzdělavatelů v sociální práci, Joštova 10, 602 00 Brno, IČO: 49465619,

a Evropský výzkumný institut sociální práce OU, Fr. Šrámka 3, Ostrava

Korektura / Proofreading: Vilem Kmunicek

Grafická úprava / Layout: Radovan Goj (www.goj.cz)

Tisk / Print: Printo, spol. s r. o. (www.printo.cz)

Webové stránky časopisu / Journal Website: www.socialniprace.cz

Editorial

Editorial	3
-----------------	---

Stati

Radka Janebová: Vybrané principy kritické sociální práce v kontextu kontroly nedobrovolných klientů	5
--	---

Eliška Černá (roz. Lindovská), Lenka Polánková (roz. Remsová): Mít domov znamená důstojně bydlet! Divadlo utlačovaných jako nástroj uplatňování kritické reflexivity	22
--	----

Barbora Gřundelová: Kritická reflexe konstrukce mateřství a otcovství v sociální práci s rodinou	40
---	----

Tereza Dvořáková, Jiří Mertl: Důstojná existence kontra osobní zodpovědnost: případ dětských dlužníků v Plzni	54
--	----

Michal Kozubík, Alena Kajanová, Lucie Kozlová: Etnizující přístup v sociální práci so sociálne exkludovanými a alternatívy kritickéj sociálnej práce ...	70
---	----

Magda Frišaufová, Markéta Geregová: „Šok i osvězení“: participace expertů – uživatelů služeb ve výuce sociální práce na vysoké škole	84
---	----

Michaela Límová: Kritická sociální práce – příležitosti a výzvy. Pracovník tváří v tvář člověku hledajícímu pomoc	101
--	-----

Oldřich Chytil, Ivana Kowaliková: Může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny?	112
--	-----

Lucie Sodomková, Jan Šerek, Dana Juhová: Občanské postoje a participace u adolescentů žijících v dětských domovech	126
---	-----

Recenze

Kvetoslava Repková: Sociální práce v sociálních službách. (Libor Musil)	144
---	-----

Petra Kutálková, Jiří Frybert, Jana Poláková et al.: Jde to i jinak! Analýza vztahů sexuální práce, zákonů a policie. (Alena Kajanová)	149
---	-----

Lívia Pížová a Beáta Balogová: Hodnoty a hodnotové orientácie materstva v hypermoderne. (Miriama Šarišská)	150
---	-----

Online prakticko-publicistická část časopisu	154
---	------------

Naše poslání a cíle	155
----------------------------------	------------

Zaměření příštího čísla	156
--------------------------------------	------------

Editorial

Editorial	3
-----------------	---

Articles

Radka Janebova Selected Principles of Critical Social Work in the Context of Control of Involuntary Clients	5
Eliska Cerna, Lenka Polankova Having Home Means Being Housed! Theatre of the Opressed as a Tool of Critical Reflexivity Application	22
Barbora Grundelova Critical Reflection of Constructing Motherhood and Fatherhood in Social Work with Family	40
Tereza Dvoraková, Jiri Mertl: Dignified Existence contra Personal Responsibility: the Case of Children Debtors in Pilsen	54
Michal Kozubik, Alena Kajanova, Lucie Kozlova: Ethnic Approach in Social Work with Social Excluded Groups and Critical Social Work Alternatives	70
Magda Frisaufova, Marketa Geregova: 'Shock and Refreshment': Experts Participation – Service Users in University Social Work Education	84
Michaela Limova: Critical Social Work – Opportunities and Challenges. Worker Facing Person Seeking Help	101
Oldrich Chytil, Ivana Kowalikova: Can the Czech and Slovakian Social Work be a Tool for Promoting Social Change?	112
Lucie Sodomkova, Jan Serek, Dana Juhova: Civic Attitudes and Participation of Adolescents Growing Up in Children's Homes	126

Book Reviews

Book Reviews	144
--------------------	-----

Online Practical-Journalistic Part of the Journal	154
--	-----

Our Mission	155
--------------------------	-----

Next Issue Focus	156
-------------------------------	-----

Editorial

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

rády bychom tímto editorialem otevřely číslo věnované kritickým perspektivám v sociální práci. Naší motivací pro zvolené téma byl námi vnímaný nárůst zájmu ze strany sociálních pracovníků a pracovníků o „jinou“ než tradičně požímanou sociální práci.

Vnímáme potřebu transformace zavedených postupů sociální práce ve společnosti, kde dochází ke snižování legitimacy sociálního státu, a které umožní uplatňování nástrojů umožňujících fungování v sociálně spravedlivější společnosti. Sociální pracovníci a pracovníci stojí před řadou společenských výzev, kterými v našem vnímání mohou být například zvyšující se tlak na zásluhovost přístupu ke zdrojům, polarizace společnosti a s ní související narušení vzájemné solidarity či vzrůstající xenofobní tendence.

Naším záměrem je prostřednictvím odborných statí a publicistických příspěvků vycházejících z kritických perspektiv nabídnout prostor pro reflexi těchto procesů a inspiraci pro jednání směřující ke společenským změnám.

Číslo uvozuje stať Radky Janebové, která analyzuje vybrané principy kritické sociální práce z hlediska jejich využitelnosti při práci s nedobrovolnými klienty. Článek tak tematizuje nejen opomíjené téma práce s nedobrovolnými klienty, ale představuje obecné principy kritických perspektiv, které se prolínají celým číslem. Jedná se o: 1. uplatňování kritické reflexivity, která by měla umožnit reflektovat opresi ve společnosti, na které se mohou podílet samotní sociální pracovníci, 2. posuzování individuálních problémů ve vztahu k jejich strukturálním příčinám a s tím související odmítání převádění strukturálních problémů na individuální, 3. přiměřenost intervence sociální práce s ohledem na minimalizaci zásahu do práva klientů na sebeurčení.

Kritické reflexivitě je věnován text Elišky Černé a Lenky Polánkové. Upozorňují na situaci, kdy praktikování kritické reflexivity (vedoucí

ke kolektivizaci vztahů a iniciaci sociální změny) není na poli české sociální práce v oblasti bydlení běžné a jejich výzkum byl veden otázkou, zda divadlo utlačovaných může být metodou přispívající k rozvoji kritické reflexivity. V textu dokládají proces kritického uvědomování sociálního kontextu jednotlivých zkušeností a strukturální povahy vylučování z bydlení účastníky výzkumu bez domova, které se odrazilo ve vývoji jejich jednání a kritického porozumění. Text uzavírají konstatováním, že divadlo utlačovaných je vhodnou metodou zplnomocňujícího akčního výzkumu, ale i metodou užívanou v rámci kritické praxe.

Barbora Grundělová upozorňuje na důsledky nekritické aplikace tradičního modelu rodinných rolí na sociální práci s rodinou. V představených výsledcích výzkumu můžeme najít, kromě nutnosti kritické reflexivity, jejímž cílem je podle autorky předcházení opresi, i motiv přiměřenosti intervence sociální práce, kdy otci jsou vnímáni spíše jako příčiny problémů a matky jako zdroj řešení, což vede k dohledu ze strany sociálních pracovníků s cílem naplnit představu o „dobré matce“.

Převádět strukturální problémy na individuální v případě dětských dlužníků odmítají Tereza Dvořáková a Jiří Mertl. Poukazují na skutečnost, že bez diskurzivního obratu spočívajícího v oproštění se od neoliberálního konceptu osobní zodpovědnosti je problém dětských dlužníků neřešitelný. Jejich argumentace je založena na konceptu důstojné existence, na myšlence, že základním principem sociální spravedlnosti a posláním společnosti je zajistit všem jejím členům uznání jejich práva na participaci na společenských procesech a interakcích a zajištění možnosti a dispozice, aby se oněch interakcí mohli účastnit. Pro sociální pracovníky to znamená opuštění prázdne moralizujícího a paternalistického přístupu.

Obdobně se Michal Kozubík, Alena Kajanová a Lucie Kozlová zabývají tím, zda jsou majoritou připisované negativní vlastnosti Romů interpretovány jako vycházející z jejich kultury, či se jedná

o strukturální problémy, související se sociálním vylučováním. Autoři volají po kritické reflexi etnizujícího přístupu.

Magda Frišaufová a Markéta Geregová se zabývají tím, jaké přínosy a limity má participace expertů ve výuce sociální práce na vybrané vysoké škole z pohledu všech zúčastněných. Experti jsou lidé se zkušeností, v jejich případě s užíváním drog a využíváním služeb sociální práce. Participativní přístup volí jako nástroj reflexe mocenských vztahů mezi vyučujícími, studenty a experty a kritickou reflexi vědění užívaného v sociální práci.

Úrovní občanských postojů a souvisejících psychologických proměnných u adolescentů vyrůstajících v dětských domovech a běžných rodinách se zabývali autoři Lucie Sodomková, Jan Šerek a Dana Juhová. Výsledky kvantitativní studie ukazují rozdíly menšího rozsahu pouze u očekávané budoucí participace, kdy adolescenti z dětských domovů v nižší míře předpokládali své budoucí zapojení do občanského života v porovnání s adolescenty z běžného rodinného prostředí. Michaela Límová vnímá přínos kritické sociální

práce především v jejím potenciálu vnést do praxe českých sociálních pracovníků zplnomocňující přístup reprezentovaný antiopresivní a antidiskriminační perspektivou, konstrukcionistickou a narativní tradicí, která přináší respekt k pravdivosti verze skutečnosti klienta a právo na jejich vlastní naraci skutečnosti a obtíží, jakož i představy o řešení. Vedle tohoto přínosu se věnuje výzvám a limitům především aktivistického přístupu s ohledem na jeho potenciál přinést úlevu v individuální klientově situaci a diskusi tématu expertnosti. Varuje před nerefektovaným přejímáním kritických či radikálních postojů.

Oldřich Chytil a Ivana Kowaliková uzavírají akademickou část otázkou, zda může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny. Za podmínku považují rozvoj kritického vědomí o strukturálních zdrojích útlaku a vlivu proměn společnosti na sociální práci. Z tohoto hlediska analyzují český a slovenský diskurz sociální práce vedený na stránkách tohoto časopisu. Troufáme si konstatovat, že analýza obsahu tohoto čísla, věnujícího se kritické reflexi proměn společnosti a identifikujícího strukturální zdroje útlaku, by mohla mít výrazný vliv na poměrně pesimistické závěry předloženého výzkumu.

V publicistické části časopisu se můžeme těšit na pohledy Zuzany Havrdové či Jitky Navrátilové na reflexi a reflexivitu v sociální práci. Dále přineseme rozhovory s významnými zahraničními osobnostmi na poli antidiskriminační a antiopresivní praxe. S Liz Fekete jsme se bavili o rasismu a možnostech, jak mu čelit. Roger Green přiblíží téma diskriminace v oblasti bydlení a Leida Schuringa se s námi podělí o svoje chápání role sociální práce při zvládání diverzity mezi lidmi. Kritickou komunitní práci v praxi přiblížíme v poutavé reportáži z ostravského sousedství ohroženého vystěhováním, které ožilo aktivitami místních obyvatel.

Příjemné čtení přeji

*Alice Gojová a Eliška Černá,
editorky čísla*

Inzerce

VZDĚLÁVACÍ PROGRAMY

KONFERENCE 1000 PODOB KRIZOVÉ INTERVENCE

6. – 7. listopadu 2018, Praha

Metoda krizové intervence nejen z pohledu organizací poskytujících krizové služby, ale i jako průřezová metoda těch tzv. „nekrizových“ pracovišť pracujících s nejrůznějšími cílovými skupinami.

Sdílení zkušeností a objevování nových cest v panelových diskusích a workshopech.

Podrobnější informace na
www.remedium.cz
tel: 272 743 360
vzdelavani@remedium.cz

Vybrané principy kritické sociální práce v kontextu kontroly nedobrovolných klientů

Selected Principles of Critical Social Work in the Context of Control of Involuntary Clients

Radka Janebová

Mgr. et Mgr. Radka Janebová, Ph.D.,¹ pracuje jako odborná asistentka na Ústavu sociální práce Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové a zároveň jako sociální pracovníce organizace Salinger ve středisku Triangl, kde se věnuje sanaci rodin a moderování případových konferencí. Zabývá se kontexty rozhodování v sociální práci, kritickou sociální prací a genderovými aspekty sociální práce.

Abstrakt

TEORETICKÁ VÝCHODISKA: Kritická sociální práce a výkon kontroly v sociální práci se ve svých principech na první pohled mohou jevit jako protikladné. **CÍLE:** Cílem textu je představit čtyři vybrané principy kritické sociální práce, které jsou využitelné při práci s nedobrovolnými klienty v rámci přípravné fáze, fáze úvodního dojednávání podmínek spolupráce, fáze posuzování životní situace klienta a fáze volby intervence. **METODY:** Článek se pokouší prostřednictvím analýzy dokumentů hledat průnik mezi oběma způsoby práce. **VÝSLEDKY:** Jsou prezentovány principy kritické reflexe opresivní role sociální práce, vyjasnění metaroviny kontrolní situace, posuzování individuálních problémů ve vztahu k jejich strukturálním příčinám a minimální intervence. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Popsané principy mohou pomoci sociálním pracovnícům a pracovníkům balancovat mezi pomocí a kontrolou se zakomponováním kritické perspektivy.

Klíčová slova

sociální práce, kritické principy, kontrola, nedobrovolný klient

Abstract

THEORETICAL BASE: Critical social work and the use of control in social work in their principles may seem contradictory at first glance. **OBJECTIVES:** The aim of the text is to present four selected principles of critical social work that can be used in working with involuntary clients during the preparation phase, the initial stage of the negotiation of the conditions of cooperation, the phase of the assessment of the client's life situation and the phase of choice of intervention. **METHODS:** The article attempts to find the intersection between the two ways of working through the analysis of documents. **OUTCOMES:** The principle of critical reflection of the oppressive role of social work, the principle of clarification of the meta-level of the control situation, the principle of assessment of individual problems in relation to their structural causes and the principle of minimal intervention are presented. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:**

¹ Kontakt: Mgr. Radka Janebová, Ph.D., Ústav sociální práce FF UHK, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové; radka.janebova@uhk.cz

Described principles may be useful for social workers during balance between help and control with the incorporation of the critical perspective.

Keywords

social work, critical principles, control, involuntary client

ÚVOD

Kritická sociální práce se tématu kontroly či práce s nedobrovolnými klienty příliš nevěnuje. Pokud tak činí, zpravidla se dané autorky a autoři spokojí s vyjádřením, že v situacích ohrožení klienta či dalších osob je kontrola nezbytná, ale nad možnostmi, jak se do ní pokusit zakomponovat kritické principy, se hlouběji nezamýšlí. Jako sociální pracovnice, která pracuje především s nedobrovolnými klientkami a zároveň vyučující sociální práce pozicičně ukotvená v kritické sociální práci tento deficit jasně pocítuji. Právě potřeba začít sama pro sebe vyjasňovat možnosti kritické sociální práce v kontextu kontroly mě vedla k napsání tohoto článku.

Cílem textu je představit čtyři vybrané principy kritické sociální práce, které jsou využitelné při práci s nedobrovolnými klienty v rámci přípravné fáze, fáze úvodního dojednávání podmínek spolupráce, fáze posuzování životní situace klienta a fáze volby intervence.

V následujícím textu nejprve stručně vysvětlím klíčové pojmy textu. Vymeším pojem „kontrola“ v sociální práci, vysvětlím koncept nedobrovolnosti klienta, charakterizuji kritickou sociální práci a její principy a teprve poté představím využitelné principy kritické sociální práce v kontextu kontroly nedobrovolných klientů. Možnosti jejich praktické aplikace se pokusím demonstrovat na kazuistice nedobrovolné klientky.

Některé čtenářky a čtenáři mohou uvést námitku, že navrhované principy by měly být platné v sociální práci obecně, a tudíž nemá smysl označovat je jako kritické. Zcela s nimi v tomto souhlasím. Protože se ale domnívám, že mainstream české sociální práce v mnoha ohledech nefunguje kriticky, a ani tak fungovat nechce, považuji za přiměřené toto adjektivum užívat (podobně viz Woodward, 2013; Allan, Briskman, Pease, 2009).

METODICKÉ UKOTVENÍ

Přestože předkládám stať primárně teoretickou, je vhodné vymezit postup od záměru k výstupům. Relevantní literaturu jsem volila záměrně, pomocí rešerše a technikou sněhové koule. Vyhledat možnosti, jak začlenit kritické principy do sociální práce s nedobrovolnými klienty, jsem se pokusila ve vybraných devatenácti anglicky psaných knižních publikacích věnovaných kritické sociální práci. Ve vztahu k časopiseckým zdrojům jsem udělala rešerši z databáze tří nakladatelství nabízejících publikace z oblasti sociální práce – SAGE Publishing, Taylor & Francis a Oxford University Press. Vyhledávání bylo realizováno vzájemnou kombinací dvou skupin klíčových slov s využitím spojky „and“. V první skupině byly termíny „control“, „coercive“, „self-determination“, „social control“, „motivation“, „involuntary client“, „mandated client“ a „unwilling client“, zatímco ve druhé „critical social work“, „radical social work“, „antioppressive social work“ a „activist social work“. Každá nalezená publikace byla nejprve filtrována četbou abstraktu z hlediska relevance ke stanovenému cíli. Vybrané publikace někdy odkazovaly v použité literatuře k dalším relevantním textům. Některé z nich nebyly sice psány přímo z pozice kritické sociální práce, ale nereflektovaně využívaly její principy. I tyto texty jsem využívala. Vyhledávání nebylo nijak časově limitováno, takže nejstarší výsledek byl z roku 1980. Sběr a analýza výsledků probíhaly v období od listopadu 2016 do října roku 2017.

V nalezených relevantních pramenech jsem skrze techniku kvalitativní analýzy dokumentů hledala odpověď na otázku, jaké nabízí odborná literatura principy kritické sociální práce pro

legitimní kontrolu nedobrovolných klientů. Analýza byla zacílena na situaci klientky, kterou jsem aktuálně řešila (bude popsána níže). Vzhledem k tomu, že limitovaný rozsah textu mi neumožňuje prezentovat všechny nalezené principy, vybrala jsem čtyři, které se mi jeví z hlediska dané kazuistiky jako klíčové. Volbu principů vztahuji ke čtyřem fázím sociální práce.

KONTROLA V SOCIÁLNÍ PRÁCI A JEJÍ LEGITIMITA

Kontrolu lze obecně vymezit jako *dozor, dohled, přezkoušení, řízení, vliv* (Kolektiv, 1981:197). V sociální práci vyplývá její výkon ze závazku vůči společnosti, takže ji lze definovat jako škálu nástrojů ovlivňujících a regulujících chování lidí, které jsou z pozice legitimní moci sociálními pracovníci využívány pro udržení řádu a normality ve společnosti. Kontrola v sociální práci může mít celou řadu rozdílných podob. Je třeba ji vnímat jako kontinuum nejrůznějších jednání, která mají sociální pracovníci k dispozici od těch nejméně direktivních – jako nevyžádané jednání ve smyslu Ivana Úlehly (1999) – za které lze považovat i řečový akt nevyžádaného informování, přes omezování sebeurčení klienta, kdy o něm v určité více či méně podstatné záležitosti rozhoduje sociální pracovníce (např. Behroozi, 1993; Burman, 2004; Akademikerförbundet, 2015), k donucení užívat nějakou službu, kterou klient nechce (např. Willshire, Brodsky, 2001; Trotter, 2006; AASW, 2010; Trotter, Ward, 2013).

Klíčovou otázkou je, kdy se stává kontrola v sociální práci legitimní. Samozřejmě nelze nalézt jednoznačnou odpověď, neboť ta bude vyplývat z posouzení konkrétní životní situace klienta – zejména z posouzení rizik a ohrožení. Riziko označuje nejistý výsledek spojený s nežádoucím stavem, potenciálním problémem, ztrátou či škodou (Managementmania, 2017). V sociální práci jsou zpravidla rizikové důsledky vnímány ve trojím smyslu (např. CASW, 2005; Stevenson, in Dalrymple, Burke, 2006; AASW, 2010): (1) klient je ohrožen jinými osobami, (2) klient ohrožuje sám sebe, (3) klient ohrožuje druhé.

Posouzeno by mělo být také ohrožení (hrozba) – zdroj rizikové události s negativními důsledky (Managementmania, 2017). Jedná se tedy o pojem orientovaný na příčinu rizik. V oblasti sociální práce jsou běžně rozlišovány dvě hlavní příčiny ohrožení (např. Johnson, 1998; CASW, 2005; AASW, 2010): (1) Za prvé nekompetence či snížená kapacita rozhodování klienta a (2) za druhé sociální nezodpovědnost klienta. Kompetence/kapacita rozhodování označují schopnost porozumět informacím relevantním k nějakému rozhodnutí včetně zvážení a přiměřeného posouzení předvídatelných důsledků možných voleb (CASW, 2005). Australský etický kodex dokonce taxativně vymezuje možné příčiny takové snížené kapacity z důvodu zranitelnosti, postižení, věku, závislosti, jazyka, náboženství či kultury klienta (AASW, 2010). Uvedené dvojí dělení příčin rizikové situace se z pohledu kritických proudů sociální práce může jevit jako značně individualistické či psychologizující a implicitně vedoucí k ignorování strukturálních příčin. Proto je vhodné doplnit ho o třetí podstatnou příčinu, a to (3) kontextuální či strukturální faktory, které ovlivní chování klienta takovým způsobem, že se začne chovat společensky rizikově (Janebová, 2017). Mezi takové příčiny mohou patřit například chudoba, hlad či osobní zoufalství v důsledku nízkých mezd, prekarizované práce či systému workfare.

Tabulka 1 představuje kombinaci rizik a ohrožení, z nichž lze specifikovat devět situací, kdy může být legitimní vykonávat kontrolu.

Tabulka 1: Specifikace situací legitimního výkonu kontroly

Ohrožení (příčiny) → Rizika (důsledky) ↓	<i>Nekompetence klienta</i>	<i>Nezodpovědnost klienta</i>	<i>Kontextuální příčiny</i>
<i>Osoba je ohrožována chováním ostatních lidí</i>	Klient je ohrožen druhými kvůli své nekompetenci	Klient je ohrožen druhými kvůli své nezodpovědnosti	Klient je ohrožen v důsledku kontextuálních příčin
<i>Osoba svým chováním ohrožuje sebe samu</i>	Klient ohrožuje kvůli své nekompetenci sám sebe	Klient ohrožuje svou nezodpovědností sám sebe	Klient v důsledku kontextuálních příčin ohrožuje sám sebe
<i>Osoba ohrožuje jiné konkrétní osoby či širší společenskou skupinu</i>	Klient ohrožuje kvůli své nekompetenci druhé	Klient ohrožuje svou nezodpovědností druhé	Klient v důsledku kontextuálních příčin ohrožuje druhé

Zdroj: Janebová, 2017, upraveno autorkou

Nalezených devět situací legitimní kontroly příliš neříká o tom, jak má být tato kontrola realizována. Lze pouze předpokládat, že v případě posouzených nižších rizik by měly být zvoleny méně direktivní formy kontroly na pomyslné škále kontrolních nástrojů – např. Úlehlovo (1999) vyjasňování (nevyžádané poskytování informací) či přesvědčování (nevyžádaná motivace klienta), zatímco u vyšších rizik může dojít k užití direktivnějších nástrojů – terminologií Úlehly (1999) k doзору či opatrování (převzetí odpovědnosti za klienta). Pravděpodobně by bylo pochybením vztahovat legitimitu kontroly pouze k situacím s vysokým rizikem, respektive na ni rezignovat u nízkých rizik.

Uvedených devět situací legitimního výkonu kontroly považují za aktuální i pro kritickou praxi. Ve všech těchto situacích lze legitimně přistoupit ke kontrole i z pozice kritické praxe. Přesto je pravděpodobné, že konkrétní kontrolní přístup k dané situaci by v případě kritické praxe kladl vyšší důraz na některé níže uvedené principy. Pravděpodobně by bylo jinak pracováno s posouzením situace a zřejmě by se lišil i návazný postup.

V následujícím textu se budu věnovat situacím, které jsou vnímány jako natolik rizikové, že si vyžádaly užití tak direktivního kontrolního nástroje, jako je nařízení spolupráce s nějakou službou sociální práce. Kontrola tedy bude vnímána ve smyslu práce s nedobrovolným klientem.

NEDOBROVOLNÝ KLIENT A VÍCEDIMENZIONÁLNOST NE/DOBROVOLNOSTI

Nedobrovolnost klientů je v angloamerické literatuře spojována s nařízením využívat nějakou službu sociální práce (např. Trotter, Ward, 2013; Trotter, 2006; AASW, 2010). Tito klienti jsou označováni jako *mandated clients*, přičemž dané nařízení vyplývá z nějaké právní normy. Pod stav nedobrovolnosti mohou spadat situace, kdy má klient omezenou či nulovou svobodu volby, zda využít, či nevyužít nějakou službu sociální práce (Miley, O'Melia, Dubois, 2011), protože mu byla nařízena soudem či jinou oprávněnou institucí pod pohrůžkou nějakého právního postihu (Trotter, Ward, 2013), ale také situace, kdy došlo ze strany klienta k odmítnutí užívat nařízenou službu (Trotter, 2006). Stav nedobrovolnosti je spojován s nízkou či nulovou motivací klienta ke spolupráci. Nařízení služby může vycházet nejen z nařízení soudu (např. soud pověřil odbor sociálně-právní ochrany dětí – dále OSPOD – výkonem dohledu nad péčí), ale také od organizací pověřených zákonnou pravomocí klienta donutit k využití nějaké další služby pod pohrůžkou sankce (např. OSPOD může rodiči nařídit spolupráci se sociálně aktivizační službou pro rodiny s dětmi).

Je třeba zdůraznit, že dichotomní koncept dobrovolnosti/nedobrovolnosti je značně diskutabilní. Dobrovolnost a nedobrovolnost je třeba vnímat spíše jako škálu, kde se klient nachází někde mezi

těmito dvěma pozicemi (např. Hill, 2010; Dolgoff, Harrington, Lowenberg, 2012), přičemž je pravděpodobné, že jeho pozice se bude měnit i v průběhu času v závislosti na řadě okolností. Oba postoje mohou podle Trottera (2006) koexistovat vedle sebe, protože u lidí s nařízenou službou mohou být nalezeny některé aspekty dobrovolnosti, a stejně tak u klientů se zakázkou se mohou objevit aspekty nedobrovolnosti, které je k oslovení služby vedly. Také Willshire a Brodsky (2001) zpochybňují jednodimenzionalitu konceptu ne/dobrovolnosti a navrhují ho zkoumat nejen z hlediska motivace klienta – tedy jeho potřeby změny a ochoty jí něco obětovat (Hill, 2010), ale také z hlediska kontextuálních faktorů limitujících spolupráci (např. neuspokojení základních fyzických potřeb, kontext rodiny, kultury či náboženství klienta, institucionálního prostředí organizace). Motivace bývá totiž často chápána výhradně psychologicky jako individuální charakteristika klienta, aniž by bylo bráno v úvahu, že její míra či absence mohou být ovlivněny kontextem situace (Miley, O'Melia, Dubois, 2011).

Popsaná vícedimenzionálnost nedobrovolnosti by mohla být podstatná při snaze zakomponovat do kontroly klienta principy kritické praxe. Zejména kontextuální dimenze ne/motivace by měla být při kritické práci s těmito klienty zohledněna.

KRITICKÁ SOCIÁLNÍ PRÁCE² A JEJÍ PRINCIPY

V tomto textu jsem se rozhodla užívat termín „principy kritické sociální práce“, namísto abych psala přímo o kritické sociální práci. Je to dáno limitovaností využití kritické sociální práce v kontextu kontroly. Pokud se stal klient nedobrovolným příjemcem služby sociální práce z důvodů, že byl velmi závažně ohrožen jinou osobou, ohrožoval sám sebe či ohrožoval druhé, pak může být nereflexivní aplikace kritické sociální práce značně limitovaná, nebo dokonce riziková.

Kritickou sociální práci lze obecně vymezit jako soubor různorodých proudů sociální práce (např. radikální, strukturální, feministické, antirasistické, antiopresivní, transnacionální, postmodernistické, lesbianistické atd.), které mají společný kritický postoj vůči stávajícímu společenskému uspořádání a jeho důsledkům pro utlačované a bezmocné lidi a které se aktivně zasazují o změnu tohoto nespravedlivého společenského uspořádání. Jejich cílem je přesouvat moc od vládnoucích politických, ekonomických a kulturních elit k utlačovaným a bezmocným lidem (Healy, 1999). Kladou důraz na analýzu moci a útlaku ve společnosti (Healy, 2000) a jejich cílem je celková společenská transformace k překonání útlaku, nespravedlnosti, dominance a vykořisťování (Healy, 2001). Za klíčové principy kritické sociální práce lze považovat právě reflexi oprese ve společnosti, dále závazek stát na straně utlačovaných a bezmocných lidí, participatorní přístupy, důraz na „zmocňování“³ (empowerment) lidí ke kolektivním akcím za účelem dosažení sociálních změn a kritiku dominujících ideologií za to, že převádí strukturální či jiné systémové příčiny problémů na individuální úroveň (Healy, 2001).

Je zřejmé, že situace, které vyžadují užití kontroly ze strany sociálních pracovníků, nemusí umožňovat využití všech výše zmíněných principů kritické sociální práce. Někdy s nimi důvody ze kontrolního jednání mohou být dokonce v ostré kolizi. I řada autorek a autorů vycházejících z kritické sociální práce připouští, že kontrola někdy musí být součástí sociální práce. Potřebu

² Alternativně bývají namísto termínu „kritická sociální práce“ někdy v závislosti na geografickém prostoru užívána například označení „aktivistická sociální práce“ (zejména Austrálie), „radikální práce“ (zejména ve Velké Británii, Kanadě, Austrálii, ale i v České republice – např. Matoušek (2013)), antiopresivní sociální práce (Velká Británie, Česká republika), strukturální sociální práce (zejména Kanada), progresivní sociální práce (USA) nebo kritická praxe (Austrálie – specificky Catherine McDonald (2006)).

³ „Empowerment“ se překládá buď jako „zplnomocňování“, nebo jako „zmocňování“. Za realističtější překlad považují druhý uvedený vzhledem k tomu, že jeden z kořenů prvního jmenovaného slova „plno“ budí iluzi, že lze u lidí, kteří jsou terčem útlaku, dosáhnout plné moci. Jako vhodnější se mi jeví překlad orientovaný na proces přenášení či získávání moci, než na výsledek plné moci.

kontroly spojují se situacemi, kdy by klientovo chování poškozovalo ostatní lidi či společnost (Fook, 1993; Dalrymple, Burke, 2006; Dumbrell, 2011; Thompson, 2011), v situacích rizika z prodlení (Fook, 1993), se situacemi hluboké krize klienta (Fook, 1993), situacemi, kdy klient nemá mentální kapacitu k rozhodnutí a ohrožuje sebe sama (Fook, 1993; Dalrymple, Burke, 2006) či nechce mít odpovědnost sám za sebe (Fook, 1993). Například u klienta, který třetá své děti natolik nepřiměřeným způsobem, že je to společensky považováno za jejich týrání, musí být zvolena taková kontrolní opatření, která mají za cíl děti ochránit. Takový klient je v danou chvíli v roli utlačovatele, je tím, kdo disponuje mocí vůči utlačovanému, a míra jeho participace, stejně jako míra sebeurčení nemohou být respektovány v plné míře. Text níže se bude zabývat tím, jaké vybrané principy kritické sociální práce a jakým způsobem je možné uplatňovat v kontextu nedobrovolného klientství.

VYBRANÉ PRINCIPY KRITICKÉ SOCIÁLNÍ PRÁCE V KONTEXTU KONTROLY NEDOBROVOLNÝCH KLIENTŮ

Pro názornější ukázkou aplikace vybraných principů do praxe se pokusím prezentovat možnosti jejich využití na níže uvedené kazuistice:

Paní Z lze považovat za nedobrovolnou klientku OSPOD. V minulosti měla stanoven soudní dohled poté, co bylo zjištěno, že žije se sedmiletou dcerou v bytě varičů pervitínu, sama užívá pervitín a dítě se jevílo podvyživené a nechodilo do školy. Zásah OSPOD vedl k tomu, že se její situace během několika let stabilizovala, našla si nového partnera, pronajali si společný byt a pořídili si další dvě děti, takže vychovávali děti ve věku 13 let, 2 roky a novorozené. Bezprostředně po narození třetího dítěte ji partner opustil, odešel za jinou ženou a přerušil s ní i s dětmi veškeré kontakty. Před odchodem nezaplátil nájem, což byl značný problém, vzhledem k tomu, že dávky na bydlení chodily na jeho účet. Na jeho účet bylo zasláno i výživné a dlužné výživné na nejstarší dceru, přičemž částka, o kterou klientka přišla, činila čtyři tisíce korun. Otec nebyl zapsán v rodném listě ani u jednoho z obou dětí a odmítal přispívat na jejich výživu. Paní Z na tom je velmi špatně psychicky (cítí se osamělá, protože vlastní rodina ani rodina otce dětí s ní moc nekomunikují, přátelé ji nepodporili), je fyzicky vyčerpaná (dvouletý chlapec je velmi temperamentní a často dostává záchvaty vzteku), což vede k izolovanosti, protože se dvěma takto malými dětmi není příliš mobilní (novorozené vozí v kočárku a syna při tom nosí na ruce) a je v těžké materiální nouzi, protože dlužný nájem splácí z dávek státní sociální podpory (rodičovský příspěvek, přídatky na děti, příspěvek na bydlení) a hmotné nouze (příspěvek na živobytí). Po zaplacení dlužného nájemného jí nezůstávají peníze na jídlo a další základní potřeby. Starší dcera soužití s matkou v takto těžké krizi nezvládla a odešla k otci. Paní Z sice nemá stanoven soudní dohled nad péčí o mladší dvě děti, ale ze strany OSPOD je preventivně navštěvována a monitorována, vzhledem k tomu, jak se situace jeví krizová. Paní Z opakující se sociální střetání ze strany OSPOD rozčilují, vnímá je jako kontrolu a lze ji považovat za nedobrovolnou klientku.

U předložené kazuistiky lze kontrolu paní Z ze strany OSPOD považovat za legitimní v zájmu ohrožených dětí. Pokud by OSPOD situaci v rodině preventivně nemonitoroval, mohl by zanedbat povinnost ochrany dětí. Z hlediska popsané kazuistiky se jeví jako klíčové níže uvedené principy kritické sociální práce.

Kritická reflexe opresivní role sociální práce

Zejména při přípravě na práci s klientem je vhodné přemýšlet o rizicích oprese ze strany sociální práce. Je tomu tak proto, že mnohdy sociální pracovnice právě v přípravné fázi získávají o nedobrovolných klientech zásadní a často negativní informace, které je mohou vést k opresivním způsobům práce. Ale právě u tohoto principu platí více než u jiných, že ho nelze redukovat pouze na tuto fázi, ale že by měl být permanentně přítomný po celou dobu práce s klientem.

Z perspektivy kritické sociální práce je tzv. tradiční/mainstreamová/nekritická sociální práce využívána a zneužívána jako nástroj pacifikace lidí a udržování moci elit nad znevýhodněnými skupinami lidí (více viz např. Day, 1981; Gambrell, 2003; Hyslop, 2011; Messing, 2011; Janebová, Truhlářová, 2017). Skrze více či méně zjevné mechanismy kontroly může vést lidi k tomu, aby akceptovali stávající nespravedlivý řád a sociální nerovnosti (např. Leonard, 1976; Higgins, 1980; Mullaly, 1997). Tohoto rizika či faktu by si měli být kriticky orientovaní sociální pracovníci vědomi. Měli by reflektovat především riziko opresivní role sociální práce.

Oprese lze charakterizovat jako negativní, pokořující, kruté a nespravedlivé uplatňování moci ve společnosti (Thompson, 2011), skrze které dochází k vylučování určitých skupin z rozhodování a z přístupu ke zdrojům, které jsou mocensky dominujícím skupinám přístupné (Dominelli, 2002). Opese bývá jedním z důsledků procesu diskriminace – tedy procesu, v jehož rámci jsou lidé alokováni k nějaké sociální kategorii s nerovnou distribucí práv, zdrojů, příležitostí a moci – např. na základě třídy, genderu, rasy/etnika apod. (Thompson, 2011). Skrze kategorie diskriminace dochází k rozdělování lidí do nadřazených a podřazených skupin, mezi nimiž vzniká opresivní vztah systematicky znehodnocující atributy a přínos inferiorních skupin – např. jiných ras a etnik bílou rasou, žen muži, nižších tříd střední třídou, dětí a seniorů dospělými, leseb a gayů heterosexuály (Dalrymple, Burke, 2006). Pozice na dně společnosti je vládnoucími skupinami prezentována jako důsledek jejich pasivity a neochoty ke změně. Naopak hodnoty těch, kteří mají moc, jsou prosazovány mechanismy normalizace (ve smyslu Foucaultovy mikro-politiky moci procházející celým sociálním tělem) a systémem sociální kontroly, které systém rozdělení moci legitimizují i z hlediska vyloučených skupin. Ty si své znevýhodnění neuvědomují nebo ho považují za samozřejmost. Opese cílí na pojetí sebe sama, na identitu člověka, její formování a reformování, na utváření podřadného statusu, který je vnímán jako přirozený a neměnný. Ovlivňuje privátní i veřejný život, projevuje se v každém jeho aspektu na psychologické, sociální, ekonomické i politické rovině (Dominelli, 2002). Jedná se o vícedimenzionální a proměnlivý jev (Mullaly, 2007), takže se může měnit v čase a prostoru u jednoho a téhož člověka, který může být zároveň terčem i zdrojem oprese. Sociální práce může přispívat k opresi zejména jako služebník těch, co mají moc. Zpravidla poslušně přebírá přenesený mandát rozhodovat o tom, kdo bude vyloučený ze systému pomoci a kdo nikoliv, či komu bude zachováno právo participace na věcech veřejných a komu nikoliv. Klíčová se v tomto ohledu stává fáze posouzení životní situace, kdy sociální práce jako *gatekeeper* rozlišuje klienty do binárních kategorií jako zasluhující/nezasluhující, normální/patologický, motivovaný/nemotivovaný, spolupracující/nespolepracující, přizpůsobivý/nepřizpůsobivý a podobně, které determinují vyloučení či začlenění. Asi nejtypičtějším příkladem *gatekeepera* je sociální pracovník Úřadu práce na dávkách hmotné nouze či příspěvku na péči. Vedle toho se mnohdy aktivně podílí na formování negativní identity klientů, když posuzuje klienty v jazyce individuálních dysfunkcí, nekompetencí a nedostatků namísto reflexe strukturálních příčin problémů. Typickým příkladem je orientace na techniku managementu rizik užívanou zejména v oblasti SPOD, která se orientuje na vyhodnocení rizik, která představují rodiče pro děti, namísto aby byly řešeny potřeby rodiny jako celku v kontextu sociálního prostředí (viz např. Stanley, 2005). Sociální práce bývá také aktivním aktérem normalizace, když prosazuje hodnoty těch, kteří mají moc. Příklady možné oprese na dané kazuistice by mohly vypadat následovně:

- *Sociální pracovnice OSPOD by sice zajistila paní Z pomoc potravinové banky, ale pouze pro děti, které jsou vnímány jako zasluhující.*
- *Poté, co by klientka na první sjednaný termín do potravinové banky nedorazila, tak by sociální pracovnice OSPOD tuto pomoc zastavila (klientka by byla vyloučena z přístupu ke zdrojům), protože klientku posoudila jako nespolepracující.*
- *Klientka byla ze strany OSPOD označena jako nezodpovědná matka, protože zodpovědná matka by pro pomoc dorazila.*

- *OSPOD by uspořádal případovou konferenci, jejímž cílem by bylo vyhodnotit rizika vyplývající ze situace pro obě děti.*
- *Pozornost OSPOD by se orientovala výhradně na dohled nad péčí o děti ze strany paní Z.*

Kritická sociální práce si klade za cíl osvobodit profesi od projevů autoritářství, libovůle a diskriminace (např. Dalrymple, Burke, 2006; Dominelli, 2002; Cellini, 2016), které lze považovat za znaky oprese. Vzhledem k tomu, že oprese je konstruována skrze lidské jednání v sociálním prostoru formou interakcí mezi lidmi, nejsou opresivní vztahy žádány deterministickými silami s předem danými výsledky, které nelze měnit. A to je velmi významný fakt, protože z něj vyplývá, že odpor vůči opresi je možný – a to jak na individuální, tak strukturální úrovni, ze strany jedinců i skupin (Dominelli, 2002). Sociální práce může přispět k tomuto odporu skrze reflexi vlastních opresivních praktik a snahou o antiopresivní praxi i v rámci kontroly nad klienty. Taková antiopresivní praxe by se měla vyznačovat například odmítáním binárních kategorií redukujících komplexnost sociálních situací (např. Healy, 1999; Noble, 2004; Dalrymple, Burke, 2006; Thompson, 2011), reflexí širších příčin vzniku nepříznivých situací kontrolovaných klientů než jen skrze individuální dysfunkce (např. Fook, 1993; Mullaly, 2006) či orientací na potřeby více než na rizika (např. Donoghue, 2008; Thompson, 2010; Lyes, 2012). Konkrétní praxe by mohla vypadat například takto:

- *Vzhledem k tomu, že potřeby dětí a rodičů z chudých rodin od sebe nelze striktně oddělovat, OSPOD by zajistil potravinovou pomoc i pro matku.*
- *OSPOD by se snažil zjistit, jaké překážky brání matce dorazit do potravinové banky (psychické a fyzické vyčerpání, imobilita se dvěma dětmi), a snažil by se pracovat na jejich odstranění i v kontextu širších podmínek (zajištění možnosti odpočinku pro matku, hlídání dětí, kočárku pro dvě děti, dobrovolnické donášky potravin apod.).*
- *OSPOD by se zaměřil na zjišťování potřeb rodiny (namísto rizik).*
- *OSPOD by se snažil oceňovat paní Z, která na rozdíl od otce dětí převzala rodičovskou odpovědnost za děti, a nabídl by jí potřebnou podporu. Genderové podmíněné očekávání ženské odpovědnosti za péči o děti vede k tomu, že je převzetí takové odpovědnosti vnímáno jako samozřejmé, je kontrolováno, a naopak není oceňováno, byť se někdy odehrává za brutálních podmínek jako v popisované kazuistice.*
- *OSPOD by se aktivně zaměřil na okamžitou aktivizaci otce a širší rodiny, aby začali naplňovat jejich odpovědnosti.*

Vyjasnění metaroviny kontrolní situace

Zejména na úvod práce s nedobrovolnými klienty je vhodné vymezit pravidla a podmínky této práce. Interakce mezi pracovníkem a nedobrovolným klientem je logicky *a priori* založena více na konfliktu než na spolupráci. Tento konflikt je třeba vnímat nikoliv úzce terapeuticky, ale politicky (Barber, 1991), tedy v kontextu konkrétních zákonných omezení – metaroviny situace. Předpona „meta-“ vyjadřuje zpravidla přesah nějakého pojmu. Ve spojení se slovem „rovina“ získává význam roviny či kontextu, které existují za jasně viditelným jevem. V sociální práci lze pojem metarovina chápat jako zákonný kontext, ve kterém se odehrává nějaký akt sociální práce. Například pokud probíhá interakce s nedobrovolným klientem, děje se tak v určité metarovině, která definuje pravidla této interakce. Z pohledu (nejen) kritické sociální práce je třeba tuto metarovinu klientům objasnit. Slovy Gambrell (2003) by klienti měli být informováni o kontrolní roli sociální práce. Ve zkoumaných publikacích kritické sociální práce je tato potřeba či spíše povinnost zmiňována, ale není příliš rozpracována. Z tohoto důvodu se uchyluji ke Geertu van der Laanovi (1998), který sice navazuje na kritického filozofa a sociologa Jürgena Habermase a jeho teorii komunikativního jednání, ale jeho navrhovaný model práce považuji jazykem Banks (2001:144–148) spíše za profesionální než radikální (ve smyslu synonyma kritický).

Laan (1998:223–224) metarovinu charakterizuje jako vztahovou rovinu komunikace, kterou odlišuje od roviny obsahové či objektivní, kterou je samotný řečový akt. Mocenský charakter

vztahu zásadně ovlivňuje obsah komunikace. Pak je logické, že stejná věta ze strany sociální pracovníce bude získávat odlišný význam v kontextu pomoci a v kontextu kontroly. Například otázka pracovníce OSPOD „*Co jste dnes s dětmi obědvali?*“ bude v kontextu více symetrického vztahu s klientkou pravděpodobně chápána z její strany jako zájem či hledání oblasti pro podporu, zatímco v kontrolním vztahu bude spíše vnímána jako zjišťování nedostatků v péči o děti. Klienti by neměli být ponecháni tápání, aby metarovinu situace rozklíčovali sami, ale tato metarovina by s nimi měla být diskutována.

Jak jsem uváděla výše, Laana (1998) asi nelze považovat za kritického sociálního pracovníka⁴, ale jeho podnět vykomunikovat s klientem charakter vzájemného mocenského vztahu je bezesporu klíčový. Zároveň dodává, že nic není pro klienta více matoucí a nebezpečné než nezřetelná identita sociálních pracovníků.

Nedobrovolní klienti totiž nemusí znát či rozumět tomu, že/proč jsou tlačeni k využívání nějaké služby sociální práce, nemusí rozumět institucionálním pravidlům, podmínkám, sankcím ne/ užívání takové služby či se mohou cítit dezintegrovaní tlakem, který je na ně činěn (Behroozi, 1993). Nemusí rozumět ani zákonnému kontextu a mocenským vztahům, ve kterých se nachází (Dalrymple, Burke, 2006). Možnost porozumění může dále komplikovat jakákoliv menšinová příslušnost klienta – např. sub/kulturní, rasová/etnická, náboženská (Tempel, 2009). Nedobrovolní klienti více či méně reflektovaně pocítují konfliktní ráz situace, a sociálního pracovníka vnímají jako agenta sociální kontroly. Na kontrolní ráz situace mohou reagovat agresivitou, nepřiměřenými požadavky, odmítáním spolupráce, neplněním úkolů, nespolehlivostí apod., což může přivádět sociální pracovníce do značné tenze. Právě dialog o metarovině užívání služby může napomoci nastavit hranice moci mezi pracovníci a klientem.

Cestou ke zpracování konfliktu není jen vymezení zákonných limitů a sankcí, ve kterých užívání služby funguje. Barber (1991) zdůrazňuje, že je podstatné vymezit také roli sociální práce v tomto konfliktu. Je vhodné odlišit sociální práci od zdroje donucení, vyjasnit rozdíl mezi zadavatelem a sociálním pracovníkem (Behroozi, 1993). Zatímco klient může vnímat sociální pracovníci jako osobu totožnou s represivní složkou, tak reálná role sociální práce by měla být zprostředkovatelská či mediační. Sociální pracovník by měl být v roli manažera či mediátora konfliktů, který na jedné straně seznamuje klienta se zákonnými omezeními, ale na druhé straně je jeho cílem zajistit maximální sebeurčení klienta. S touto rolí sociálních pracovníků by měl být klient seznámen (ideálně formou dialogu).

Vedle vyjasnění zákonných omezení a role sociálního pracovníka je možné přistoupit k situačním vyjednáváním, kdy je vhodné vymezit aspekty intervence, o kterých nelze vyjednávat, a aspekty, o kterých lze vyjednávat (Barber, 1991). V uvedené kazuistice lze například s paní Z vyjednávat o způsobech podpory, ale nelze vyjednávat o ukončení sociálních šetření v rodině. Teprve transparentní metarovina situace vyjasní prostor, který by měl být ponechán klientovi k rozhodování, stejně jako hranice participace. Metarovinu je samozřejmě třeba chápat jako dynamický koncept, jehož podoba se neustále vyvíjí a který vyžaduje opakované vyjasňování. Lze si představit, že v rámci dané kazuistiky by počáteční komunikace o metarovině situace mohla zahrnovat například následující aspekty:

- *S klientkou jsou diskutovány důvody, ze kterých u ní probíhají sociální šetření, i když nemá na mladší děti stanoven soudní dohled.*
- *Zároveň je jí vysvětlena role sociální pracovníce OSPOD.*
- *Klientka je informována o povinnostech (a právech), které ze zákona ve vztahu k sociálnímu šetření má.*

⁴ Laan užívá z hlediska kritické sociální práce poněkud diskutabilní jazyk, když píše, že „sociální pracovníci musí občas něco na klientovi vybojovat“ (1998:224) či „*ti, kteří objasní své postavení a kteří riskují boj s klientem o definici situace, často ke svému vlastnímu úžasu zjistí, že tím bylo právě posíleno vzájemné porozumění a respekt*“ (1998:224).

- *Ostatní aspekty práce jsou předmětem diskuse (např. úroveň zajištění základních potřeb dětí; cesty, jak tyto potřeby saturovat; další potřeby rodiny; rozdělení úkolů atd.).*

Posuzovat individuální problémy ve vztahu k jejich strukturálním příčinám

Když byla výše charakterizována kritická sociální práce, byl zmíněn jeden z jejich principů dle Karen Healy (2001), podle kterého by se měla primárně orientovat na strukturální příčiny individuálních problémů. Tento obecný princip platí univerzálně jak pro kontext pomoci, tak kontroly.

Jan Fook (1993) ve své knize *Radical Casework* kritizuje, že tradiční sociální práce (ne-radikální/ne-kritická) se při posouzení životní situace zaměřuje přednostně na zjišťování informací o fungování jedinců na úrovních mikrosystému a mezosystému. Posouzení individuálních problémů je redukováno na vztahy klienta s rodinou, přáteli, na zaměstnání, využívání systémů sociálního státu, členství v organizacích, kulturní zázemí apod., a má tendenci orientovat se spíše na individuální příčiny než na sociálně ekonomické aspekty problémů. Osobní problémy jsou vnímány jako osobní neschopnost poradit si s požadavky či podmínkami sociálního prostředí. Proces posouzení probíhá běžně spíše deskriptivně než analyticky. Kritické posouzení (Fook užívá pojem „radikální“) by se vedle popisu situace mělo rozšířit i na analýzu vztahů mezi jedincem a společností, aby mohly být příčiny specifických osobních problémů prozkoumány ve vztahu k působení různých sociálních struktur. Mělo by reflektovat vazbu mezi osobní psychologií a sociálními strukturami. Lze dodat, že tento apel se stává obzvláště aktuálním v kontextu sociální práce s nedobrovolnými klienty, kdy je *a priori* spíše kladen důraz na porušování sociálních norem a hodnot ze strany klientů, tedy na individuální zavinění sociálního problému.

Když Fook (1993) zdůrazňuje, že individuální problémy lidí by měly být zkoumány ve vztahu k jejich strukturálním příčinám, opírá se mimo jiné o koncept ideologie. Ten se zabývá vazbou mezi individuálním lidským chováním a jeho formováním skrze materiální a kulturní systém vzájemně propojených idejí a institucí. Vyplývá z něj, že ideologie je reprodukována (1) skrze praktické vzorce individuálního chování, které odráží společenská očekávání „normálního“ chování, (2) skrze teoretické zdůvodňování a legitimizaci těchto vzorců, aby jim lidé věřili, a (3) skrze systém institucí, které jsou zodpovědné za udržení ideologie. Příklad využití konceptu ideologie v praxi lze vztáhnout k situaci, kdy se stal pro OSPOD problematický fakt, že matka bere poměrně často lék Lexaurin na snížení úzkostí, což může snižovat její pozornost a vnímavost vůči potřebám dětí. Při kritickém posuzování by měla být pozornost analogicky věnována tomu:

Ad 1) Jak může být zne/užívání léku paní Z ovlivněno sociálními očekáváními? Ta kladou na ženy malých dětí vysoké nároky ohledně zajištění péče (např. předpokládají, že péče bude kvalitní, samozřejmá – tedy neocenoovaná a nebude zatěžovat okolí). Tyto nároky na sebe má i paní Z. Protože je není schopná naplňovat, trpí úzkostmi, které řeší lexaurinem.

Ad 2) Jak jsou vnímány a sankcionovány ženy jako paní Z, které společenské očekávání ohledně šťastného mateřství nenaplňují a berou léky na uklidnění? Mohou být označovány jako špatné či sobecké matky, které upřednostňují své blaho před blahem dětí. Také paní Z se za užívání lexaurinu stydí a někdy se sama označuje za fetišku.

Ad 3) Jak instituce péče o děti, se kterými paní Z přichází do kontaktu, očekávání bezproblémového mateřství dále reprodukuje jednak svými nároky na paní Z a jednak absencí podpory pro nízkopříjmové osamělé matky? Z pohledu tradičního posouzení by mohla být paní Z označena za nezodpovědnou či deviantní kvůli užívání lexaurinu, zatímco kritické posouzení shledává příčiny na straně sociálních struktur, které ženskou péči o děti vnímají jako přirozenou, nenabízí institucionální dostatek voleb, ani vhodnou podporu, a posléze je obviňují za případné nedostatky.

Posouzení v kritickém pojetí klade důraz na maximální možnou participaci klienta, a to i v kontextu kontroly. Znamená to zjišťovat a snažit se porozumět životnímu světu klientů z jejich perspektivy (Trotter, Ward, 2013), a naopak nehodnotit situaci pouze z vnější perspektivy. Dumbrell (2011) takový přístup nazývá ze sociologického pohledu jako „Verstehen“ (rozumějící přístup) či z antropologického jako „emický princip“. Ten předpokládá, že k pochopení a popisu nějakého

jevu je třeba vycházet z porozumění samotných aktérů situace (domorodých/lidových/místních). Prakticky to znamená snažit se poznat a porozumět úhlu pohledu paní Z na její situaci. Rizikem tohoto výměnného modelu posouzení (viz Navrátil, 2007) je, že klienti sami pod vlivem ideologie mohou příčiny problémů individualizovat. V takovém případě je vhodné spolu s klientem vliv ideologie na jeho sebepojetí rozklíčovat.

Ne vždy je úplná participace možná z řady různých příčin. Ohrožení klienta či jiné osoby může být tak vysoké, že na uplatňování emickéhoho principu není jednoduše čas. Participace může být omezena věkem, zdravotním či duševním stavem (O'Sullivan, 1999), ale také limitovanými zdroji a možnostmi. Proto patří mezi odpovědnosti sociálních pracovníků rozšiřovat je takovým způsobem, aby se klient stal schopným a ochotným podílet se na posouzení (Miley, O'Melia, DuBois, 2013). Mezi uvedené limitující faktory mohou patřit rasismus, sexismus, sociální nerovnosti, ageismus apod. (Dolgoft, Harrington, Lowenberg, 2012). Řada klientů se nachází pod opresí tak intenzivně a tak dlouho, že mají očekávání, že jim nebude rozuměno, nebo neumí užívat jazyk, kterým by vyjádřili své pocity a zkušenosti (Tempel, 2009). Jejich vzorce komunikace jsou totiž postaveny na stejných předpokladech jako obviňující společenská očekávání, která nenaplní. Pak je na sociální pracovníci, aby skrze srozumitelné způsoby interakce hledala cesty, jak dát prostor vlastnímu vyjádření klienta (např. vyjasňování fungování oprese, intersubjektivní kontakt skrze společnou prožitou zkušenost oprese klienta, vyjádření emocí – naštvání, strachu, bolesti).

Fook (1993) samozřejmě netvrdí, že všechny individuální problémy jsou strukturálně zapříčiněny. Pouze vychází z premisy, že v každém individuálním problému existuje strukturální element. Proto ve svém modelu kritického analytického posouzení (1993:153–155) doporučuje věnovat pozornost jak materiálním, fyzickým a psychologickým aspektům situace, tak sociálním (popisu vztahů, mocenských vztahů, rodiny, skupin, rolí, volného času, systému sociální podpory, zaměstnání a sociálních změn v životě) a strukturálním aspektům (vlivu socioekonomické třídy, genderu, sociálních nálepek, náboženství, etnicity, subkultur, zaměstnání a vzdělání, vztahů se sociálními institucemi, sociálních přesvědčení a mýtů, strukturálních změn v životě a vlivu partikulárního kulturního či politického klimatu na individuální situace lidí). Je nepravděpodobné, že nějaký problém spadne čistě jen do kategorie individuálních či strukturálních faktorů, proto Fook (1993) doporučuje uvažovat na škále kontinua mezi individuálními a strukturálními příčinami.

Volba intervence: Reflexe práva a princip minimální intervence

Sociální pracovníci jsou mnohdy tlačeni ze strany zadavatelů, veřejnosti či médií do více kontrolních či direktivnějších praktik intervence s argumenty potřeby ochrany veřejnosti (zpravidla před lidmi s duševním onemocněním či mentálním postižením) či bezpečí samotných klientů sociální práce (hlavně dětí). Jenže z druhé strany jsou obviňovány za sociální tragédie, kdy intervenovaly nedostatečně či vůbec, takže došlo k závažným újmám na zdraví nebo dokonce na životech (ať samotných klientů či jejich okolí). Tyto vnější tlaky na více direktivní přístupy, či naopak méně direktivní přístupy vystižně popsal Laan (1998:226) příslovím *kdo chce psa bít, hůl si vždycky najde*. Pomyslným psem se stává sociální práce.

Zdánilivě by mohlo být vodítkem postupu v sociální práci právo. To vymezuje přiměřené postupy v situacích vnímaných společensky jako natolik rizikové, že je bylo třeba upravit právními normami. Jenomže právo ze své podstaty jasné postupy ve většině situací nenabízí. Pokud je chápáno jako rigidní regulace chování, jedná se o legalistický⁵ výklad práva, který je značně diskutabilní. Proč právo nemusí nabízet jasné postupy? Právo je produktem lidí, tudíž je již z podstaty svých tvůrců nedokonalé (viz Janebová, 2012). Může být výsledkem kooperace a diskuse, ale také

⁵ Legalismem je označován přehnaný důraz na zákony, u nichž se předpokládá, že budou rigidně regulovat lidské chování skrze soubory pravidel a sankcí. Legalistický výklad práva ve smyslu „co je psáno, to je dáno“ ignoruje hodnotový rozměr práva. Nevěnuje se tedy otázce spravedlnosti, morálnosti či účelnosti obsahu právních norem (Cepl, 1999), ale doslovnému výkladu psaného jazyka.

výstupem nátlaku, soubojů či pochybných kompromisů soupeřících skupin, které prosazují osobní či skupinové zájmy a předsudky (Cepl, 1999) na úkor jiných (méně mocných) skupin. Právo je nedokonalé i proto, že jeho vyjadřovacím prostředkem je nedokonalý jazyk. Ten bývá v mnoha případech vágní s vícemnožstvím možných výkladů (Laan, 1998), může se vyznačovat černobílým binárním viděním světa a v důsledku zjednodušování mnohem komplikovanější reality (Braye, Preston-Shoot, 1998). Někdy jazyk nedisponuje vhodnými právními výrazy, které by vystihly realitu situací běžně popisovaných hovorovým jazykem (Cepl, 1999). Právo nemůže předvídat všechny varianty situací, které mohou reálně nastat, takže logicky nemůže ani popsat všechny postupy a sankce (Cepl, 1999), a nemůže opatřit ani odpovědi na otázky, kdy a jak přesně intervenovat (Braye, Preston-Shoot, 1997).

Samozřejmě nelze právo ani ignorovat. Kritický přístup k právu by měl být reflexivní, což obnáší na jedné straně dobrou znalost právních norem a na straně druhé schopnost jejich kritické reflexe nejen ve vztahu k výkladu práva, ale také k jeho uplatňování. Využitelným principem kritické praxe sociální práce, který lze využívat v otázce přiměřené aplikace práva, je „minimální intervence“. Ten prosazují jako jeden z klíčových principů v rámci antiopresivní praxe Jane Dalrymple a Beverley Burke. Dle něj by sociální pracovníci měli intervenovat do klientských životů v takové minimální míře, která je možná, aby byla zároveň naplněna podmínka ochrany ohrožených (Dalrymple, Burke, 2006). Parrott (2013) spojuje minimální intervenci s hodnotou hledání nejnižší úrovně zákonné kontroly, kterou má sociální pracovnice k dispozici na základě své přidělené autority.

V podstatě je tento princip analogický principu proporcionality (hledání přiměřenosti) z oblasti (nejen) českého ústavního práva. Pro případ, kdy se dostanou do kolize dvě ústavně chráněná práva⁶, vyvodil Ústavní soud specifickou techniku právní argumentace, podle níž by hodnotnější z práv mělo být chráněno s minimálním omezením méně hodnotného (Nález, 1994). Například ve výše zmíněné kazuistice může docházet ke kolizi mezi na jedné straně ústavním právem paní Z na péči a výchovu dětí, právem nebýt podrobena nuceným službám, právem na ochranu před neoprávněným zasahováním do soukromého a osobního života a na straně druhé ústavním právem dítěte na život či právem dítěte na zdraví. V praxi je pak třeba zvážit, jakou formu intervence je přiměřeně zvolit, aby prosazení významnějšího práva vedlo k minimálnímu omezení na právu druhém.

Praktický návod, jak princip proporcionality realizovat v sociální práci, poskytuje například Hofschneiderová (2016) pro oblast sociálně-právní ochrany dětí. Ta pro hledání přiměřeného řešení při konfliktu více práv dítěte využívá tři kritéria. Za prvé se jedná o kritérium vhodnosti, kdy je třeba si položit otázku, zda zamýšlená intervence může vést k potřebnému cíli. Skrze druhé kritérium potřebnosti by mělo být reflektováno, zda nelze potřebného cíle dosáhnout jinými prostředky, které by zasahovaly méně do ostatních práv. Třetí kritérium přiměřenosti v užším smyslu slouží ke zvážení, zda je míra, s jakou má být zasaženo do jednoho z práv dítěte, vyvážena významem sledovaného cíle (například umístění do ústavu v zájmu práva dítěte na vzdělání nemusí vyvažovat právo na život doma v přirozeném prostředí u dítěte nepodléhajícího povinné školní docházce).

Někdy užívají sociální pracovníci chybný předpoklad, že čím direktivnější intervence, tím lepší výsledek (Dalrymple, Burke, 2006). Tyto intervence⁷ ale nemusí vést nutně k očekávanému

⁶ V rámci sociální práce se zpravidla jedná o střet základních lidských práv a svobod – zejména práva na život, nedotknutelnost osoby a jejího soukromí, osobní svobody, práva nebýt podroben nuceným službám, práva na ochranu před neoprávněným zasahováním do soukromého a osobního života, právo na ochranu před neoprávněným zveřejňováním údajů o své osobě, právo na nedotknutelnost obydlí, svoboda pohybu a pobytu, právo na svobodnou volbu povolání, právo na hmotné zabezpečení, právo na ochranu zdraví nebo právo rodičů na péči a výchovu dětí (Usnesení, 1993).

⁷ V oblasti sociálně-právní ochrany dětí pak mohou volit direktivní způsoby intervence jako návrhy soudu dle § 14 zákona o sociálně-právní ochraně dětí (zjednodušeně na odebrání dítěte z rodiny) či uložení povinnosti využívat odbornou poradenskou pomoc dle § 13 odst. 1 písm. d).

výsledku a nemusí ani naplňovat výše uvedené kritérium vhodnosti⁸. Mnohdy může vést naopak méně direktivní (minimální) intervence k překvapivým výsledkům. Nedirektivní přístupy (v situacích, kdy neexistuje riziko z prodloužení) mohou totiž dávat klientům prostor a čas vést diskusi se sociálními pracovníci o vhodných řešeních jejich situace (Dalrymple, Burke, 2006).

Z hlediska kritéria vhodnosti lze za druhý extrém považovat nicnedělání. To rozhodně nelze chápat jako optimální variantu minimální intervence. Rozhodnutí sociální pracovníce nedělat nic může mít fatální důsledky v situacích, kdy je třeba chránit ty, kteří se nemožou ochránit sami (Beckett, Maynard, 2005), nebo když klienti ohrožují druhé. Beckett a Maynard (2005) rozšiřují potřebu intervence i pro situace, kdy existují silné ukazatele, že jsou dobré důvody věřit, že by určitá intervence mohla pomoci. Jinak řečeno, za dobrou praxi nelze považovat ani nicnedělání, ani bezdůvodnou intervenci z důvodu, že chceme být krytí, či že chceme něco vyzkoušet. Vhodným řešením může být právě minimální intervence, která by měla být co nejméně „rušivá“ pro klienty a zároveň dosahovat cíle.

Braye a Preston-Shoot (1997) zdůrazňují, že v případech, kdy se nabízí více možností intervencí, je třeba činit rozhodnutí informovaně. Nejprve je potřebné reflektovat, jaké možnosti intervence jsou k dispozici. Zpravidla se na škále mezi Laanovým (1999) zasáhnout (zvolit direktivní způsob intervence) a nezasáhnout (nedělat nic) nachází celá řada dalších možných způsobů řešení zahrnujících nejen taxativní výčet řešení,⁹ ale také procesní nástroje (např. další posouzení životní situace, zapojení klienta do řešení, svolání případové konference, zapojení dalších odborníků). Pro rozhodnutí, která varianta intervence je přiměřená situaci a nejméně zasahuje do jiných práv klientů (kritérium potřebnosti), je třeba důkladně posoudit životní situaci z hlediska přítomných práv, potřeb a rizik.¹⁰

Sociální pracovníci mohou reflektovat, že se jim nabízí vícero možností intervencí, ale do samotné volby někdy nezapojují samotné subjekty těchto intervencí (klienty). Důvody paternalistického přístupu mohou vycházet například ze strachu z individuálních lidských bolestí či odporu ke špinavému a zapáchajícímu prostředí obklopujícímu klienty. Tyto negativní pocity mohou být zdrojem oprese vůči lidem v podřízené pozici a blokovat přiměřené postupy (Braye, Preston-Shoot, 1997). Kritické principy kontroly naopak zdůrazňují, že informované rozhodnutí by nemělo vycházet pouze z faktů zjišťovaných o klientovi, ale mělo by klást zásadní důraz na jejich názor. Znamená naslouchat, slyšet a brát vážně klientské hlasy (Dalrymple, Burke, 2006). Dalrymple a Burke (2006) kladou na dialog s klienty takový důraz, že navrhují zvolený následný postup nenazývat „intervencí“, ale „interakcí“, neboť je tento pojem významově více orientován na partnerství a participaci klientů.

Do úvah o potřebnosti minimální intervence je užitečné zahrnout i otázku přiměřenosti preventivních intervencí. Tedy otázku: Jak je legitimní realizovat preventivní zásahy do života klientů v případě nízkých potřeb či rizik? Dalrymple a Burke (2006) se domnívají, že takové preventivní intervence legitimní být mohou, a že to dokonce může vést ke zmírnění potřeby pro direktivní intervence později. Minimální intervence může být chápána jako včasná intervence, jejímž cílem je předcházet eskalaci rizik (Healy, 2005; Payne, 1997). V této souvislosti se ukazuje,

⁸ Hofschneiderová (2016) uvádí příklad, kdy nařízení dohledu dle § 13 odst. 1 písm. b) nad péčí o dítě lehce mentálně postižené matky, která nedocházela s dcerou k lékaři, nemohlo vést k zajištění pravidelné lékařské péče, a bylo vhodnější zvolit více podpurný způsob intervence.

⁹ Např. § 13 zákona o sociálně-právní ochraně dětí.

¹⁰ Například u traumatizovaného dítěte odloučením od matky a nevydařenou pěstounskou péčí by mělo být reflektováno nejen jeho právo na psychické zdraví, ale také právo na zachování vztahů s matkou. Pak se jeví zvolená intervence bránění kontaktu dítěte s matkou v zájmu jeho psychického zdraví jako nepřiměřená, protože mu upírá jedno právo na úkor druhého. Je vhodné hledat způsoby intervence, které by při ohledu na psychické zdraví dítěte zachovaly styk s matkou (např. intenzivní psychická podpora dítěte, edukace matky, hledání optimální formy kontaktů).

že právo dávající sociálním pracovním pravomoc včasné intervence nemusí být nutně chápáno jako překážka, ale také jako potenciální motor změny.

Subkapitolu o vztahu kritické sociální práce k právu lze uzavřít tím, že klíčové je užívat právo pozitivně, což znamená užívat pro dosažení cíle ten výklad práva, který bude nejméně zasahovat do práva jiného (Braye, Preston-Shoot, 1998). Princip minimální intervence lze na kazuistice demonstrovat následovně:

- *Sociální pracovnice zvaží všechny možné kolize mezi právy členů rodiny (viz výše).*
- *Reflektuje všechny možnosti, které se jí nabízí (např. z hlediska direktivity se nabízí návrh na odebrání dětí z rodiny kvůli obžehení hladem, stanovení dohledu, nařízení spolupráce s vybranou sociálně aktivizační službou pro rodiny s dětmi, napomenutí, motivace klientky ke spolupráci s vybranou službou, dialog s klientkou o jejich potřebách a hledání možností pomoci, nedělat nic).*
- *Po důkladném posouzení životní situace zahrnujícím názor klientky zvolí minimální způsob intervence, kterým se v dané kazuistice ukáže relativně dobrovolná spolupráce klientky se sociálně aktivizační službou, vzhledem k tomu, že klientka je aktuálně v takové krizi, že není připravena vést dialog o prioritách potřeb, ale rozumí potřebě využívat podporu nabízené služby. Díky tomu dojde k saturaci potřeb dětí a zároveň bude minimálně zasaženo právo rodiny na soukromí.*
- *Z hlediska třetího kritéria přiměřenosti v užším smyslu je zvolená míra intervence vyvážena významem sledovaného cíle (zajištění základních potřeb dětí).*

ZÁVĚR

V textu jsem se pokusila představit čtyři principy kritické sociální práce, které jsem vnímala jako klíčové v představené kazuistice. Byly prezentovány z hlediska fází sociální práce, takže (zejména) v rámci přípravné fáze upozorňují na užitečnost principu reflexe opresivní role sociální práce, ve fázi úvodního dojednávání podmínek spolupráce na princip vyjasnění metaroviny definice situace, ve fázi posuzování životní situace klienta na princip posuzovat individuální problémy ve vztahu k jejich strukturálním příčinám a konečně ve fázi volby intervence na principy kritické reflexe práva a minimální intervence.

Ukázalo se, že některé obecné principy kritické sociální práce jako reflexe oprese ve společnosti a kritika dominujících ideologií za to, že převádí strukturální či jiné systémové příčiny problémů na individuální úroveň, jsou snadno aplikovatelné i v kontextu kontroly. Reflektovat opresivní roli sociální práce a posuzovat individuální problémy v kontextu jejich strukturálních příčin, to lze dobře realizovat i s nedobrovolnými klienty. Oproti tomu závazek stát na straně utlačovaných a bezmocných lidí může být komplikovaný v situaci, kdy taková osoba ohrožuje někoho dalšího. Podobně mohou mít své limity participace klientů a jejich „zmocňování“ (empowerment) u lidí, kteří ohrožují sami sebe.

Popsané principy mi pomohly balancovat mezi pomocí a kontrolou se zakomponováním kritické perspektivy. Pomohly mi reflektovat zejména genderovou opresi vůči ženám, strukturální příčiny individuálních problémů paní Z, což vše by mohlo vést k obviňování klientky a k distancování se od pomoci. Zároveň mi posloužily jako metodické vodítko pro komunikaci s paní Z a pro rozhodování ohledně přiměřeného postupu.

Řada otázek, jak zapojit principy kritické sociální práce v kontextu kontroly, nebyla v dané kazuistice relevantní a zůstala neřešena. Lze si ovšem představit, že v jiných kontrolních situacích by se relevantními stát mohly. Například, jak pracovat v oblasti motivace nedobrovolných klientů (zejména s kontextuálními aspekty motivace)? Jak nastavovat hranice s nedobrovolnými klienty a jaká zde existují rizika? Jak postupovat v situacích rizika z prodlení či tzv. *priority actions*? Jak kriticky pracovat s nutností limitovat právo na sebeurčení? Z prostorových důvodů nebyly diskutovány ani principy pro další fáze sociální práce – zejména jak kriticky ukončovat spolupráci a evaluovat intervenci. A zásadní nezodpovězená otázka zní, jaká jsou rizika užívání kritických

principů v kontextu kontroly? Tyto a mnohé další otázky vnímám jako zásadní pro formulování teorie kontroly v rámci kritické sociální práce.

Předložený text nevnímám jako konečné zpracování tématu o možnostech užívání principů kritické sociální práce v rámci kontroly klientů. Ve sportovní terminologii reprezentuje spíše první třetinu utkání, a možná jen její začátek. Posun ke konci zápasu bude vyžadovat zahrnutí většího počtu kazuistik (než jedné zde uvedené), z nichž bude třeba systematicky pokládat otázky k možnosti využití kritických principů v kontextu kontroly. Hledání odpovědí, respektive možných způsobů práce v daných situacích nebude vůbec jednoduché. Průběh „první třetiny“ ukázal, že kritická sociální práce se tématu legitimní kontroly věnuje konstruktivním způsobem poměrně okrajově, zatímco „ne-kritická“ sociální práce si moc neláme hlavu rizikem oprese klientů. Také ale ukázal, že sladění kritických principů a kontroly je možné.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

- AASW. 2010. *Code of Ethics* [online]. Canberra: Australian Association of Social Workers [8. 12. 2016]. Dostupné z: <https://www.aasw.asn.au/document/item/1201>
- AKADEMIKERFÖRBUNDET SSR. 2015. *Ethics in Social Work – A Code of Conduct and Ethical Behaviour for Social Workers* [online]. Stockholm: Akademikerförbundet SSR. [8. 12. 2016]. Dostupné z: https://akademssr.se/sites/default/files/files/ethics_in_social_work_0.pdf
- ALLAN, J., BRISKMAN, L., PEASE, B. 2009. *Critical Social Work. Theories and Practices for a Socially Just World*. Crows Nest, NSW: Allen a Unwin.
- BARBER, J. G. 1991. *Beyond Casework*. Basingstoke: Macmillan Press.
- BANKS, S. 2001. *Ethics and Values in Social Work*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan.
- BECKETT, Ch., MAYNARD, A. 2005. *Values & Ethics in Social Work. An Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
- BEHROOZI, C. S. 1993. A Model for Social Work with Involuntary Applicants in Groups. *Social Work with Groups*, 15(2–3), 223–238.
- BRAYE, S., PRESTON-SHOOT, M. 1998. Social Work and the Law. In: ADAMS, R., DOMINELLI, L., PAYNE, M. (Eds.). *Social Work. Themis, Issues and Critical Debates*. Houndmills: Palgrave, 56–66.
- BRAYE, S., PRESTON-SHOOT, M. 1997. *Practising Social Work Law*. Basingstoke: Macmillan.
- BURMAN, S. 2004. Revisiting the Agent of Social Control Role: Implications for Substance Abuse Treatment. *Journal of Social Work Practice: Psychotherapeutic Approaches in Health, Welfare and the Community*, 18(2), 197–209.
- CASW. 2005. *Code of Ethics* [online]. Ottawa: Canadian Association of Social Workers. [8. 12. 2016]. Dostupné z: https://casw-acts.ca/sites/casw-acts.ca/files/attachements/casw_code_of_ethics.pdf
- CELLINI, G. 2016. Social Work and Social Control in the Penitentiary System: An Empirical Study in Northern Italy. *European Journal of Social Work*, 19(1), 92–105.
- CEPL, V. 1999. Prameny práva – Principy nebo zájmy? In: KLAUS, V. et al. *Ekonomika, právo a politika*. Praha: Centrum pro ekonomiku a politiku, 31–42.
- DALRYMLE, J., BURKE, B. 2006. *Anti-Oppressive Social Care and Law*. Maidenhead, New York: Open University Press.
- DAY, P. J. 1981. Social Welfare: Context for Social Control. *The Journal of Sociology & Social Welfare*, 8(1), 29–44.
- DOLGOFF, R., HARRINGTON, D., LOWENBERG, F. M. 2012. *Ethical Decisions for Social Work Practice*. Brooks/Cole.
- DOMINELLI, L. 2002. *Feminist Social Work Theory and Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave.

- DONAGHUE, J. 2008. Antisocial Behaviour Orders (ASBOs) in Britain Contextualizing Risk and Reflexive Modernization. *Sociology*, 42(2), 337–355.
- DUMBRILL, G. 2011. Doing Anti-Oppressive Protection Casework. In: BAINES, D. *Doing Anti-Oppressive Practice. Social Justice Social Work*. Halifax, Winnipeg: Fernwood Publishing, 51–63.
- FOOK, J. 1993. *Radical Casework: A Theory of Practice*. Sydney, Australia, Allen & Unwin.
- GAMBRILL, E. A. 2003. Client-Focused Definition of Social Work Practice. *Research on Social Work Practice*, 13(3), 310–323.
- HEALY, K. 2001. Reinventing Critical Social Work: Challenges from Practice, Context and Postmodernism. *Critical Social Work*, 2(1).
- HEALY, K. 2000. *Social Work Practices. Contemporary Perspectives on Change*. London: Sage Publications.
- HEALY, K. 1999. Power and Activist Social Work. In: PEASE, B., FOOK, J. *Transforming Social Work Practice. Postmodern Critical Perspective*. London: Routledge, 115–134.
- HILL, A. 2010. *Working in Statutory Contexts*. Polity Press. Cambridge.
- HOFSCHEIDEROVÁ, A. 2016. *Praktický právní průvodce nejlepším zájmem dítěte. Pro pracovníky orgánu sociálně-právní ochrany dětí* [online]. Liga lidských práv [14. 8. 2017]. Dostupné z: <http://lp.cz/wp-content/uploads/Prakticky-pravni-pruvodce-nejlepsim-zajmem-ditete1.pdf>
- HYSLOP, I. 2011. Social Work as a Practice of Freedom. *Journal of Social Work*, 12(4), 404–422.
- JANEBOVÁ, R. 2017. Kdy je legitimní vykonávat v sociální práci kontrolu (v tisku). *Fórum sociální práce*, 8(2).
- JANEBOVÁ, R. 2012. Dilemmas between Law and Ethics in Czech Social Work. *European Journal of Social Work*, 15(3), 331–344.
- JANEBOVÁ, R., TRUHLÁŘOVÁ, Z. 2017. Janusova tvář sociální práce: Tři pohledy na pojetí kontroly v sociální práci. *Sociální práce / Sociálna práca*, 17(6), 116–130.
- JOHNSON, C. L. 1998. *Social Work Practise. A Generalist Approach*. Boston: Allyn and Bacon.
- KOLEKTIV AUTORŮ. 1981. *Ilustrovaný encyklopedický slovník*. Praha: ACADEMIA, 197.
- LAAN, VAN DER, G. 1998. *Otázky legitimity sociální práce*. Boskovice: Albert, Ostrava: Zdravotně sociální fakulta Ostravské univerzity.
- LEONARD, P. 1976. The Function of Social Work in Society. In: TIMMS, N., WATSON, D. (Eds.). *Talking about Welfare: Readings in Philosophy and Social Policy*. Boston: Routledge and Kegan Paul, 252–266.
- LYES, C. 2012. *The Latent Functions of Social Work: Social Care or Social Control?* [online]. Academia. [1. 6. 2017]. Dostupné z: http://www.academia.edu/5297524/The_latent_functions_of_social_work_Social_care_or_social_control Academia.edu
- MANAGEMENTMANIA. 2017. Řízení rizik [online]. [14. 8. 2017]. Dostupné z: <https://managementmania.com/cs/rizeni-rizik>
- MATOUŠEK, O. 2013. Radikální přístup. In: MATOUŠEK, O. et al. *Encyklopedie sociální práce*. Praha: Portál, 115–116.
- McDONALD, C. 2006. *Challenging Social Work. The Institutional Context of Practice*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- MESSING, J. T. 2011. The Social Control of Family Violence. *Affilia*, 26(2), 154–168.
- MILEY, K. K., O'MELIA, M., DUBOIS, B. 2011. *Generalist Social Work Practice: An Empowering Approach*. Boston: Pearson.
- MULLALY, B. 2007. *The New Structural Social Work*. Ontario: Oxford University Press.
- MULLALY, R. P. 1997. *Structural Social Work: Ideology, Theory, and Practice*. Toronto: Oxford University Press.
- Nález č. 214/1994 Sb. Ústavního soudu České republiky ze dne 12. 10. 1994, sp. zn. Pl. ÚS 4/94, publikován pod č. 214/1994 Sb.
- NAVRÁTIL, P. 2007. Posouzení životní situace: úvod do problematiky. *Sociální práce / Sociálna práca*, 7(1), 72–86.

- NOBLE, C. 2004. Postmodern Thinking Where is it Taking Social Work? *Journal of Social Work*, 4(3), 289–304.
- O’SULLIVAN, T. 1999. *Decision-making in Social Work*. Basingstoke: Macmillan.
- PARROTT, I. 2013. *Social Work and Poverty: A Critical Approach*. Bristol: Policy Press.
- TEMPEL, L. R. 2009. The Intersubjective Action of Case Advocacy and Engagement in a Working Alliance. *Smith College Studies in Social Work*, 79(2), 125–138.
- THOMPSON, N. 2011. *Promoting Equality. Working with Diversity and Difference*. New York: Palgrave Macmillan.
- THOMPSON, T. 2010. *Theorizing Social Work Practice*. New York: Palgrave Macmillan.
- TROTTER, Ch. 2006. *Working with Involuntary Clients A Guide to Practice*. Los Angeles, London, New Delhi Singapore, Washington DC: SAGE.
- TROTTER, Ch., WARD, T. 2013. Involuntary Clients, Pro-social Modelling and Ethics, *Ethics and Social Welfare*, 7(1), 74–90.
- ÚLEHLA, I. 1999. *Umění pomáhat*. Praha: SLON.
- Usnesení č. 2/1993 Sb., usnesení předsednictva České národní rady o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky.
- WILLSHIRE, D., BRODSKY, S. L. 2001. Toward a Taxonomy of Unwillingness: Initial Steps in Engaging the Unwilling Client. *Psychiatry, Psychology and Law*, 8(2), 154–160.
- WOODWARD, R. 2013. Some Reflections on Critical and Radical Social Work Literature. *Critical and Radical Social Work*, 1(1), 135–140.

Mít domov znamená důstojně bydlet! Divadlo utlačovaných jako nástroj uplatňování kritické reflexivity

*Having Home Means Being Housed!
Theatre of the Opressed as a Tool of Critical
Reflexivity Application*

Eliška Černá (roz. Lindovská), Lenka Polánková (roz. Remsová)

Mgr. Eliška Černá, Ph.D.,¹ působí jako odborná asistentka a výzkumnice na Katedře sociální práce Fakulty sociálních studií OU v Ostravě. V rámci své akademické praxe se zabývá možnostmi řešení bezdomovectví a vyloučení z bydlení a radikální sociální prací. Zkoumá a evaluuje pilotní projekt Rapid Re-Housing pro rodiny s dětmi v Brně. Ve svém volném čase se prakticky věnuje aplikaci práva na bydlení v městském prostoru.

MgA. Lenka Polánková, Ph.D.,² působí jako odborná asistentka na Katedře sociální pedagogiky PdF MU a jako externí lektorka dramatické výchovy pro školy a neziskové organizace. Zabývá se uplatněním dramatického umění jako prostředku osobního růstu, vzdělávání a zkoumání společenských problémů při práci se sociálně znevýhodněnými skupinami. Je zakládající členkou Kabinetu divadla utlačovaných (KDivU), jehož posláním je prostřednictvím divadla otevírat dialog a podpořit jednotlivce a skupiny čelící různým formám útlaku ve společnosti v uvědomění si vlastní životní situace, práv a síly ke změně.

Abstrakt

CÍL: V článku popisujeme proces a výstupy výzkumu, jehož cílem bylo zjistit, jaké poznání o „sociálním bydlení“ spolu-utvářejí lidé s touto zkušeností a jaké strategie jednání, na základě takového poznání reality, navrhují. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Teoretický rámec výzkumu opíráme o koncept vyloučení z bydlení, antiopresivní přístupy a kritickou reflexivitu. **METODY:** Pro naplnění cíle výzkumu byla zvolena kvalitativní výzkumná strategie, specificky zplnomocňující akční výzkum, metoda divadla utlačovaných. **VÝSLEDKY:** V textu představujeme rámcový scénář divadelního představení „Mít domov znamená důstojně bydlet!“, realizovaného ve vybraných městských částech. V rámci divadelní tvorby identifikujeme centrální jev: byznys s chudobou v bytech (krátkodobé nájemní či podnájemní smlouvy, nucená vystěhování, špatná kvalita nájemních bytů a byty ve vyloučených lokalitách). V rámci tří odehraných představení společně s diváky (lidmi vyloučenými z bydlení) spolu-utváříme strategie jednání proti byznysu s chudobou v bytech, konkrétně: ubytování u rodiny či sousedů, podpora sociální pracovníci, žádost o navrácení kauce, blokáda proti vystěhování, stan na náměstí, v jednotě je síla a kolektivní vyjednávání s majitelem. Rozhodnutí nevzdat se, solidarita a zveřejnění se v těchto strategiích ukazují jako klíčová témata. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** V závěru diskutujeme,

¹ Kontakt: Mgr. Eliška Černá, Ph.D., Ostravská univerzita; eliska.cerna@osu.cz

² Kontakt: MgA. Lenka Remsová, Ph.D., Masarykova univerzita; remsova@ped.muni.cz

jakým způsobem divadlo utlačovaných přispívá k uplatňování kritické reflexivity jako způsobu poznání reality a tím i k rozvoji kritické praxe v sociální práci.

Klíčová slova

„sociální bydlení“, divadlo utlačovaných, zplnomocňující akční výzkum, kritická reflexivita

Abstract

OBJECTIVES: We describe processes and outcomes of emancipatory action research, which aim was to find out what knowledge about “social housing“ co-produce people with this experience and what action strategies they propose on the basis of such knowledge. **THEORETICAL BASE:** Conceptual framework is based on concept of housing exclusion and theatre of the oppressed method. **METHODS:** We analyse screenplay of theatre performance „Having home means being housed!“, realized in chosen neighbourhoods. **OUTCOMES:** As central theme we identify business with poverty in flats. Within performances, we co-produce action strategies against business with poverty in flats, concretely: accommodation at family members or neighbours, support of social worker, request to get back the deposit, blockade of eviction, in the unity there is power, tent on the square, collective negotiation with the owner. Decision not to give up, solidarity and going public show as key topics of those strategies. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** We discuss in what way theatre of the oppressed contributes to critical reflexivity as a way of seeing reality and to development of critical practice in social work.

Keywords

“social housing”, theatre of the oppressed, emancipatory action research, critical reflexivity

ÚVOD

V centru sociální práce stojí podle IFSW (2014) „*principy sociální spravedlnosti, lidských práv, kolektivní zodpovědnosti a respektu k rozmanitosti. (...) sociální práce angažuje lidi a struktury za účelem řešení životních výzev*“.

V praxi sociální práce v postindustriální moderně, vyznačující se především pokračující individualizací životní situace člověka, si můžeme všimnout, že se výše deklarované principy mnohem obtížněji naplňují. Podle řady autorů (Bauman, 2002; Keller, 2007; Beck, 2011) dochází totiž k subjektivizaci a individualizaci společensky a institucionálně produkovaných rizik. Ta jsou považována za osobní selhání jedince.

V případě našeho výzkumu jsme jako společensky a institucionálně produkovaná rizika identifikovali nejisté a nevyhovující podmínky bydlení, se kterými se mnozí lidé (neúměrně chudí lidé; The Foundation Abbé Pierre, Feantsa, 2018) potýkají. Při prvotní „sondě“ do této situace z pohledu lidí vyloučených z bydlení vyplynulo několik zásadních, náš výzkumný záměr určujících poznatků (výpovědi členek Akční skupiny lidí bez domova, 2016):

- vlastníci bytů, často soukromí pronajímatelé, poskytují pro účely „sociálního bydlení“ byty podstandardní kvality, mnohdy v sociálně vyloučených oblastech, čímž dochází k udržování lidí ve vyloučení z bydlení;
- neziskové organizace, spolupracující s pronajímateli, realizují v bytech spíše „kontrolní“ sociální práci, a neobhájí zájmy podnájemníků/nájemníků;
- podnájemní/nájemní smlouva je uzavírána na dobu určitou, většinou 1–6 měsíců, a neposkytuje tak dostatečnou jistotu v bydlení;
- „sociálním bydlením“ může být nazýváno bydlení jakékoliv kvality a ceny, protože neexistuje legislativní rámec v podobě zákona o sociálním bydlení.

Lindovská (2016) konstatuje, že stávající mainstreamová řešení bezdomovectví a vyloučení z bydlení mnohdy (nezamyšleně) udržují lidi v pomyslném „kruhu“ bezdomovectví.

V našem výzkumu nás proto zajímalo, jaké poznání o „sociálním bydlení“ spolu-utvářejí lidé s touto zkušeností a jaké strategie jednání, na základě takového poznání reality, navrhnou.

Poznatky z našeho výzkumu zasazujeme do teoretického konceptu kritické reflexivity (Navrátil, 2014), nazývané též kritickým myšlením u Fook (2002) a Payne (2005), sociální kritikou u Finlay, Gough (2003) nebo kritikou poznání u D’Cruz et al. (2007). Přičemž kritickou reflexivitu chápeme v souladu s výše zmíněnými autory jako základ kritické praxe, která vede k přetváření osobního zplnomocnění směrem ke kolektivním vztahům a sociální změně.

Praktikování kritické reflexivity (vedoucí ke kolektivizaci vztahů a iniciaci sociální změny) není na poli české sociální práce v oblasti bydlení zcela běžné (Lindovská, 2016), proto nás dále zajímalo, zda divadlo utlačovaných může být metodou, která k rozvoji kritické reflexivity jako způsobu poznání reality přispívá.

Rádi bychom v tomto ohledu také podtrhli myšlenku přínosu mezioborové spolupráce sociální práce a sociální pedagogiky, která se nám v našem výzkumu osvědčila. Skupinový proces kritické reflexivity může být podle našich zkušeností dosahován právě skrze pedagogické prostředky metody divadla utlačovaných³. Apel na sociální změnu pak mnohem lépe odpovídá cílům sociální práce, konkrétně kritické praxi v sociální práci, v jejímž základu, věříme, kritická reflexivita stojí.

1. VYLOUČENÍ Z BYDLENÍ V ČESKÉM KONTEXTU

1.1 Definice vyloučení z bydlení

Obecný rámec „zranitelnosti“ (*vulnerability*) v bydlení na evropské úrovni definovali Edgar et al. (2002) jako odepření přístupu k adekvátnímu bydlení skrze ustanovené postupy (pomocí trhu nebo za pomoci státu). Ohroženými skupinami jsou podle autorů ty, které zůstávají na okraji trhu s bydlením nebo na okraji sociálního bydlení a jsou nuceny obývat předražené, neadekvátní bydlení, jedinci ubytovaní u přátel či příbuzných, v azylových domech nebo na noclehárnách. Zranitelnost v bydlení je přitom možné u některých považovat za trvalou životní zkušenost.

Definice podle ETHOS

Česká republika se v „Konceptu prevence a řešení problematiky bezdomovectví v ČR do roku 2020“ (MPSV, 2013) přihlásila k definování vyloučení z bydlení pomocí typologie ETHOS. Jedná se o životní situace nevyhovujícího bydlení (lidé v přeplněných domácnostech, v obydlich nevhodných k obývání z hlediska kvality bydlení, „squatteři“, lidé v mobilních domech či karavanech) a nejistého bydlení (osoby žijící dočasně u svých příbuzných či přátel, které již někdy byly v kontaktu se systémem sociální pomoci, lidé žijící v obydli bez standardní nájemní či podnájemní smlouvy, lidé s příkazem k vystěhování a osoby ohrožené domácím násilím; Edgar, Meert, 2005; 2006)⁴.

Definice podle Konceptu sociálního bydlení

Koncepte sociálního bydlení definuje tři různé formy sociálního bydlení: krizové bydlení, sociální a dostupné byty. Pro získání formy dostupného bytu byli jako prioritní stanoveni senioři, zdravotně handicapovaní a rodiny s dětmi nacházející se v situacích definovaných typologií ETHOS nebo splňující příjmovou podmínku (více než 40 % disponibilních příjmů vynakládaných na bydlení);

³ Edukačním potenciálem divadla utlačovaných ve vztahu k sociální pedagogice se od roku 2006 zabývá Remsová (Remsová, Klapko, 2013).

⁴ Pro české prostředí je tato typologie podrobně rozpracována Hradeckým et al. (2007).

oběti domácího násilí; osoby opouštějící instituce; ohrožené domácnosti s dětmi nebo tam, kde je nutné zajistit sloučení rodiny. Na sociální byt by podle Koncepce měly mít nárok rodiny s dětmi a osoby v životní situaci bez střechy. Na krizové bydlení osoby, u kterých existuje výrazné riziko ohrožení na zdraví a životě (MPSV, 2015).

1.2 Bydlení chudých domácností

Podle Mikulce, Snopka, Ripky (2016) je možné situaci v bydlení v České republice označit za kritickou. Tuto krizi podle nich doprovází masivní nárůst komerčních ubytoven a sociálně vyloučených lokalit. Podle Čady et al. (2015) bydlí ve většině sledovaných ubytoven rodiny a jednotlivci dlouhodobě, nicméně s krátkodobými smlouvami. Většina z ubytoven je v nevhodném hygienickém stavu, běžné je sdílení sociálního zařízení, výskyt štěnic, úplavice, svrabu a hepatitidy A. Vedle segmentu ubytoven přibývá také ubytování u soukromých pronajímatelů, v kvalitativně substandardním bydlení. Současné odhady navíc uvádějí, že obecní bydlení tvoří méně než 10 % bytového fondu (Lux, 2014).

Lokální výzkumy v Ostravě a v Brně prokázaly, že chudé rodiny vydávají velkou část finančních prostředků na bydlení a krátkodobě si půjčují. Chudým rodinám navíc chybí finance na oblečení, hygienické potřeby, jídlo a péči o děti (Gojová a kol., 2014; Černá, Ripka, zatím nepublikováno). Podle Luxe (2014) musí mnoho mladých a chudobou ohrožených domácností zaplatit za bydlení mnohem vyšší tržní cenu či tržní nájemné než mnohé „bohatší“ domácnosti.

Navzdory této situaci v České republice stále chybí zákonem ustanovený systém sociálního, cenově dostupného bydlení. Koncepce sociálního bydlení České republiky 2015–2025 deklaruje „*právo na bydlení jako právo požívající ochrany ze strany státu*“. Toto právo má být v praxi realizováno pomocí nástrojů sociální politiky (sociální služby, sociální práce a sociální dávky) a nástrojů politiky bytové (dvou forem sociálního bydlení: sociální a dostupné byty; MPSV, 2015:15).

2. DIVADLO UTlačOVANÝCH

2.1 Teoretická východiska divadla utlačovaných

Divadlo utlačovaných vychází z tzv. kritické teorie⁵, specificky z antiopresivních přístupů (Navrátil, 2001). Jedním z představitelů antiopresivních přístupů 20. století, jímž je metoda divadla utlačovaných silně inspirována, byl brazilský pedagog, reformátor a zastánce nepodmíněné lidskosti Paulo Freire. Freire proslul svou koncepcí pedagogiky utlačovaných, která vznikla stejně jako divadlo utlačovaných v reakci na politickou a sociální situaci v zemích Latinské Ameriky v 60.–70. letech 20. století. Tvůrcem divadla utlačovaných byl brazilský režisér, dramatik, teoretik, spisovatel a pedagog Augusto Boal.

Divadlo utlačovaných je inspirováno zejména Freireho kritikou společnosti a metodou sokratovského dialogu. Freire upozorňoval na různé formy útlaku ve společnosti, kdy je moc vložena do rukou malé skupiny lidí, kteří jí uplatňují nad ostatními. Takto utlačovaní lidé nemají přístup k diskusi o utváření společnosti, nemohou vyjádřit svůj názor ani přání, ačkoliv často tvoří většinu společnosti (Freire, 2007). Boal (2006) chápe útlak jako dynamický vztah mezi utlačovatelem a utlačovaným, přičemž utlačovaný není definován ve vztahu sám k sobě, ale právě ve vztahu k utlačovateli. Utlačovaní jsou z pohledu divadla utlačovaných jedinci nebo skupiny „... které jsou sociálně, kulturně, politicky, ekonomicky, rasově, sexuálně nebo jinak zbaveny svého práva na dialog nebo jsou jakýmkoliv způsobem omezeni ve výkonu tohoto práva“ (Declaration of principles, ITO).

⁵ Kritickou teorii chápeme společně s Healy (1999) jako zastřešující pro feministické, marxistické a anti-rasistické teorie. Antiopresivní přístupy mají v našem chápání kořeny právě v těchto teoriích. Navázaly na tradici radikálních sociálních hnutí ze 70. let 20. století (Thompson, 2012; Turbett, 2014).

Svou pedagogickou koncepcí, založenou na rozvoji kritického myšlení prostřednictvím kladení otázek (sokratovský dialog), chtěl Freire posílit utlačované. Skrze dialog vedl utlačované k pravdivé reflexi a pochopení jejich životní situace a útlaku („conscientização“) a k uvědomění si možnosti, ale také vlastní zodpovědnosti k jednání za účelem proměny své situace (Freire, 2007). Podle Boala (2006) může právě divadlo nabídnout jedinečný prostor pro zkoumání a konfrontaci různých názorů a myšlenek a k hledání alternativních jednání utlačovanými v prezentovaných situacích útlaku. Mohli bychom říci, že divadlo utlačovaných je „překladem“ pedagogiky utlačovaných do divadelního jazyka.

Boal za účelem zkoumání útlaku v naší společnosti vyvinul různé techniky, jimiž se snažil měnit jedince, a tím i společnost směrem k lidskosti. Proces transformace jedince se odehrává skrze tvůrčí estetický proces, který je jedinečný v tom, že utlačovaným nabízí vedle rozumového poznání sociální reality také poznání smyslové, tedy procítění sociální reality (Boal, 2006).

Boal (2006) připodobnil divadlo utlačovaných k metafoře stromu, jehož kořeny vyrůstají ze solidarity a etiky. Santos upozorňuje na to, že etiku v kontextu divadla utlačovaných je nutno chápat ve filosofickém slova smyslu jako utopickou představu, ke které směřujeme, jako *„... proces reflexe toho, jaký je nejlepší způsob života a mezilidského soužití ve společnosti“* (in Santos et al., 2016:33). Solidaritu je dle Santos nutno chápat výlučně v politickém slova smyslu jako propojení a spolupráci skupin utlačovaných na proměně reality tak, *„... aby byla zajištěna spravedlnost, rovnost příležitostí, přístup ke zdrojům, svoboda vyjadřování a shromažďování a hledaly se prostředky pro udržení a rozšíření štěstí pro všechny“* (in Santos et al., 2016:35). Na principu solidarity se v divadle utlačovaných odehrává také proces multiplikace (šíření) této metody, čímž dochází k postupné transformaci světa (Boal, 2006).

2.2 Principy a techniky divadla utlačovaných

Boal vedl studenty podle Freireho pedagogických zásad k transformaci od vnímání sebe sama jako objektů, jako jedinců, kteří jednájí podle jiných, ke vnímání sebe sama jako subjektů – jedinců schopných samostatné akce (Babbage, 2004).

Činil tak skrze:

- **Poznání našeho vlastního těla** – hry a cvičení na poznání těla (jeho limity a možnosti, jeho sociální deformace a možnosti jeho rehabilitace).
- **Vyjadřování vlastního těla** – hry a cvičení, ve kterých začínáme vyjadřovat sami sebe skrze tělo a opouštíme jiné běžnější formy vyjadřování.
- **Divadlo jako jazyk** – užití divadla jako jazyka, který je živý a přítomný, ne jako ukončený produkt zobrazených obrazů z minulosti.
- **Simultánní dramaturgii** – „psaní“ diváka simultánně s jednáním herců. Pozvání pro diváka na jeviště bez nutnosti jeho přítomnosti na jevišti. Diváci instruuji herce k akci za účelem změny, tedy píší scénář simultánně s jejich hrou. Herci ihned jednájí.
- **Divadlo obrazu** – diváci intervenují přímo „mluvením“ skrze obrazy tvořené z těl herců.
- **Divadlo fórum** – divák intervenuje přímo v dramatické akci a jednájí.
- **Divadlo jako diskurz** – jednoduché formy, v nichž divák – herec vytvoří „brýle“ podle jeho potřeby diskutovat určitá témata nebo cvičení určitých akcí (např. novinové divadlo, neviditelné divadlo, divadlo foto-román, prolomení útisku, divadlo mýtu, masky a rituály). (Boal, 1996.)

Rádi bychom na tomto místě stručně představili tři techniky divadla utlačovaných, které z našeho pohledu vhodně korespondují s naším analytickým zpracováváním tématu vyloučení z bydlení a které zároveň mohou pomoci přiblížit konkrétní tvůrčí proces realizovaného výzkumu.

Divadlo obrazu

V divadle obrazu účastníci výzkumu ztvárňují své prožité zkušenosti z živých těl dalších účastníků výzkumu. Utvořený živý obraz může mít konkrétní či abstraktní povahu a může být doplněn dalšími objekty, které jej mohou zvýznamnit. V divadle obrazu je záměrně upozaděn jazyk a řeč, čímž vzniká prostor pro jiný způsob vnímání, který Boal (2006) nazývá jazykem divadla. Aktéři výzkumu v procesu vzniku živého obrazu zpočátku nemluví, pouze vnímají vlastní emoce a prožitky, které k nim přichází skrze smyslové vnímání vlastního těla umístěného v obraze. Všímají si kompozice, výrazů tváře, barev, vzájemných vztahů živých těl v obraze apod. Úkolem aktérů výzkumu je tzv. se procítit do poznání. Díky zapojení emocí do analýzy obrazu můžeme odhalit také skryté aspekty obrazu a naše poznání se tak stává celistvějším. Naše poznání je dále obohaceno o tzv. mnohonásobnou reflexi druhých aktérů výzkumu, kteří později slovy sdílejí své pocity, prožitky a myšlenky vztahující se k danému obrazu (Boal, 1995). Po prvních analýzách se živý obraz ke zvolenému tématu výzkumu může různými dalšími technikami⁶ rozehrát a dále analyzovat.

Divadlo fórum

Inscenace „Mít domov znamená důstojně bydlet!“, kterou jsme v rámci tvůrčího procesu vytvořili, je do značné míry totožná s technikou divadla fórum. Jedná se o interaktivní představení určené skupině lidí, která zažívá určitou formu společenského útlaku. Průvodcem představení je tzv. joker. Úkolem jokera je zprostředkovat dialog mezi jevištěm a hledištěm a podněcovat diváky k diskusi otázkami provokujícími kritickou reflexi zobrazeného tématu. V divadle fórum je útlak zobrazen pomocí příběhu hlavního hrdiny – utlačovaného, který zažívá různé konfliktní situace se svým utlačovatelem. Utlačovaný je poražen, protože nezná možnosti, jak ve svém jednání dosáhnout svého osvobození z útlaku (Boal, 2006). Divák je v průběhu představení vyzván k přímé participaci na řešení předloženého problému. Má možnost nahradit hlavní postavu na jevišti a vyzkoušet různé alternativy jednání vůči utlačovateli v bezpečném prostoru divadla s cílem dosáhnout proměny jeho nevyhovující situace. Síla divadla fórum spočívá v tom, že je hráno lidmi, kteří se sami se zobrazeným útlakem ve svém životě setkali a pociťují touhu a potřebu svou nevyhovující situaci změnit. Diváci se tak silně identifikují s příběhem, jeho hlavní postavou a od skupiny herců získávají podporu pro alternativní jednání a uskutečnění změn nejenom ve fiktivním světě divadla, ale také v životě. Smyslem divadla fórum není situaci útlaku na jevišti vyřešit, ale společně s diváky dospět k dobré diskusi ve smyslu kritického uvědomění (Boal, 2006).

Duha touhy

Soubor technik duhy touhy vyvinul Boal (2006) za účelem zkoumání původu vnitřního útlaku v osobnosti. Tento útlak je charakteristický zejména pro západní společnost. Příkladem vnitřního útlaku participantů našeho výzkumu byl jejich strach veřejně vyslovit svou nespokojenost s nedůstojnými podmínkami jejich bydlení. Přestože utlačovatel nebyl v tu chvíli přítomný fyzicky, byl přítomný v „hlavách“ aktérů výzkumu. Jako bychom si všechny utlačovatele nosili stále s sebou v našich hlavách. Analytické techniky duhy touhy nám umožňují odhalit, že útlak, který pociťujeme jako jednotlivci (např. strach o střechu nad hlavou), má původ ve strukturách dominance a moci v naší společnosti (Boal, 1995). Pomocí těchto technik můžeme rozkrýt fungování mechanismu konkrétního útlaku ve společnosti, zviditelnit utlačovatele a přenést jej z „našich hlav“ na jeviště, kde se s ním můžeme znovu utkat.

⁶ Blíže in Klapko et al., 2014:290–300.

3. ZPLNOMOCŇUJÍCÍ AKČNÍ VÝZKUM METODOU DIVADLA UTLAČOVANÝCH

Tvorba a realizace představení „Mít domov znamená důstojně bydlet!“ formou divadla utlačovaných kopírovala jednotlivé fáze zplnomocňujícího akčního výzkumu podle Ledwith (2016:152–154). Jedná se tedy o kvalitativní výzkumnou strategii.

Výběr zplnomocňujícího akčního výzkumu jako výzkumného designu se zakládal na potřebě přemostit mezeru mezi teorií a jednáním a rozvinout tak „teorii v jednání“. Zplnomocňující akční výzkum stojí na přesvědčení, že existuje specifická „moudrost“ v žitých zkušenostech těch, kteří se potýkají s nějakou formou útlaku. To umožňuje spolu-utvářet novou znalost, která je základem „jednání pro změnu“. Smyslem takového výzkumu je dosažení sociální změny jako součásti celého procesu a kontextualizace osobních životů v rámci politických, ekonomických a sociálních struktur v dnešní společnosti. V jeho základu stojí rozvíjení praxe „kritického žití“ (Ledwith, 2016). Jako výzkumnou metodu jsme se rozhodli použít divadlo utlačovaných a vybrané postupy zakotvené teorie. Hendl (2005) uvádí divadlo utlačovaných jako jednu z metod kritického výzkumu. Smyslem metody je aktivizovat utlačované skrze proces kritického uvědomování prostřednictvím různých diskurzivních technik na pomezí umění a sociálního tréninku, pomocí nichž je odhalováno fungování mechanismů útlaku v naší společnosti.

3.1 Výběr výzkumného souboru a časový harmonogram

Výzkum byl realizován od října 2016 do května 2017.

V první fázi byli aktéři výzkumu vybíráni samovýběrem (Miovský, 2006). Kdokoliv z akční skupiny lidí bez domova měl možnost zúčastnit se týdenní divadelní dílny (říjen 2016). Zároveň bylo s účastníky dílny rozhodnuto, že celé divadlo bude poято jako výzkum, proto budou pořizovány audio- a videozáznamy. Týdenní divadelní dílny se zúčastnilo 9 členů akční skupiny lidí bez domova (6 mužů a 3 ženy), 4 lektori divadla utlačovaných a 1 sociální pracovnice/dobrovolnice podporující akční skupinu v setkáváních.

Tabulka 1: Výzkumný soubor podle typu bydlení/ubytování (účastníci se zkušeností bezdomovectví)

Typ bydlení/ubytování	Počet členů/členek akční skupiny
„Sociální bydlení“ zprostředkované neziskovou organizací (soukromý majitel)	4
„Sociální bydlení“ zprostředkované neziskovou organizací (majitelem městská část)	1
Obecní bydlení podstandardní kvality	1
Azylový dům	2
Ubytovna	1

Ve druhé fázi výzkumu byla odehrána tři divadelní představení (prosinec 2016, únor 2017, květen 2017). Každého představení se účastnilo 10–30 diváků (převážně obyvatel městské části zasažených vyloučením z bydlení). V tomto ohledu se jednalo o prostý záměrný výběr (Miovský, 2006).

3.2 Sběr a analýza dat

Jako metody sběru dat jsme užívali skupinové diskuse (Miovský, 2006) a z technik divadla utlačovaných divadlo obrazu, duhu touhy a divadlo fórum (Boal, 1995). Jednotlivé techniky divadla utlačovaných nám „umožňují ve skupině sdílet, analyzovat, interpretovat a kriticky reflektovat naši žitou realitu na základě tvůrčí exprese“. Prostřednictvím reflexivního procesu tvorby založené na **rozvoji** „vnímání a využití vlastního těla jako instrumentu obecného poznávání tohoto světa (jako metodologického nástroje) vedou k pochopení naší reality, a tedy i novému poznání a k transformaci reality“ (Klapko et al., 2014:289).

Získaná data jsme ve výzkumných fázích problematizace, zvědomování a jednání (viz podkapitola 3.3) třídili a analyzovali přímo v rámci tvůrčího procesu se všemi zúčastněnými aktéry výzkumu prostřednictvím kombinace a modifikace vybraných postupů metody zakotvené teorie (otevřené a axiální kódování; (Strauss, Corbinová, 1999) a analytických postupů diskurzivních technik divadla utlačovaných zahrnujících kritickou reflexi (Hendl, 2005). Užití analytických postupů participativním způsobem nám umožnily techniky a hry použité v rámci tvůrčí divadelní dílny (například stroj na solidaritu, hra „kdo jsem“, kolumbijská hypnóza, orchestr a další).

V rámci otevřeného kódování jsme se zaměřili na identifikaci témat, která do tvůrčího procesu přinesli aktéři výzkumu, na jejich pojmenování a rozřazení do kategorií. Oproti postupům otevřeného kódování dle Strausse a Corbinové jsme v tvůrčích analýzách striktně nedodržovali pojmenování vlastností a dimenzí jednotlivých kategorií. Metoda zakotvené teorie nás inspirovala zejména fází axiálního kódování, v níž se zkoumají vzájemné vztahy a souvislosti mezi jednotlivými kategoriemi. Paradigmatický model vzniklý z axiálního kódování se stal podkladem pro rámcový scénář inscenace. Sociální kontext představení divadla utlačovaných jsme mimo analyzovaná data doplnili také informacemi získanými studiem odborné literatury vztahující se k tématu vyloučení z bydlení (viz kapitola první). Divadelní příběh jsme chápali jako transformovaný paradigmatický model axiálního kódování, vyprávěný z pohledu utlačovaných. Analýza byla dále doplněna o otevřené kódování skupinových diskusí (Strauss, Corbinová, 1999) po odehrání představení ve fázi utváření smyslu (viz podkapitola 3.3).

3.3 Výzkumné fáze

Bytí (Being)

První fáze zplnomocňujícího akčního výzkumu se nazývá „bytí“. Zahrnuje povšimnutí si problému nebo situace, která vyžaduje naši pozornost (Ledwith, 2016). V případě našeho výzkumu jsme vyšli z pravidelných setkávání akční skupiny lidí bez domova, fungující od roku 2013. Skupina diskutuje stávající životní podmínky lidí bez domova a vyloučených z bydlení. Zajímá se o legislativní a strategické materiály s tím související. Její členové a členky mají vlastní zkušenost s bezdomovectvím. Někteří z nich přitom v posledním roce získali „sociální“ bydlení a měli možnost posunout se z azylových domů. Ke své zkušenosti referovali ambivalentně. Na jednu stranu si vážili relativně stabilního zázemí, které získali, na druhou stranu zažívali problémy s technickým stavem bytů. Některé z bytů byly navíc v sociálně vyloučených lokalitách. Zároveň jiným z členů skupiny nebylo žádné bydlení nabídnuto a zůstávali dále na ubytovnách či v azylových domech. Tuto svou situaci se skupina rozhodla prozkoumat do větší hloubky. Nabídli jsme proto možnost zpracovat danou zkušenost prostřednictvím divadla utlačovaných, které by zároveň sloužilo jako výzkumný nástroj.

Problematizace (Problematising) a zvědomování (Conscientisation)

Ve druhé (problematizace) a třetí fázi (zvědomování), které se vzájemně prolínaly, jsme s akční skupinou lidí bez domova vyjeli na týdenní pobyt, na kterém proběhla intenzivní divadelní dílna s lektory divadla utlačovaných. V rámci pobytu jsme zpočátku hledali tzv. hlavní téma, které u skupiny vzbudí zájem a emoce (Ledwith, 2016). Druhý den dílny se v menších diskusních skupinách objevilo téma strachu o střechu nad hlavou v případě, že budou jakýmkoliv způsobem poukazovat na technické závady v bytě či rozporovat to, že bydlení stále, na rozdíl od jiných, nemají. Toto téma rezonovalo napříč skupinou⁷. Dalším výrazným skupinovým tématem byly rozdílné příležitosti bydlet samotných členek a členů skupiny. I přes znevýhodnění v přístupu

⁷ V naší patrnosti byl také reálný případ neobnovení nájemní smlouvy nájemnici bytu ve vyloučené lokalitě poté, co se tamní skupina kolektivně rozhodla bojovat proti plátním sepsáním petice.

k bydlení u všech měli někteří z nich přístup ještě ztíženější, což se projevilo tím, že nadále zůstávají na azylových domech a ubytovnách. V tomto procesu hledání jsme tak formulovali výzkumnou otázku pro naše představení:

Jaké poznání o „sociálním bydlení“ spolu-utvářejí lidé s touto zkušeností a jaké strategie jednání, na základě takového poznání reality, navrhnou?

S touto otázkou na paměti jsme následně rozpracovávali rámcový scénář divadla utlačovaných (detailní analýza v kapitole čtvrté). Průběžně jsme reflektovali politický kontext celé situace. Zvědomování politického kontextu vedlo k zahrnutí divadelních scén upozorňujících na strukturální povahu problému s bydlením (etnická diskriminace, chudoba), rozkrývajících její příčiny a mechanismy.

Jednání (Action)

Fáze jednání se vyznačuje zapojením v širší komunitě (Ledwith, 2016). Rozhodli jsme se proto divadelní představení hrát pro lidi, kteří se potýkají s vyloučením z bydlení. Prozatím byla odehrána tři představení. V jednom případě se jednalo o rodiny, kterým hrozilo vystěhování ze stávajícího nájemního bydlení. V dalších dvou případech jsme hráli v komunitách, kde se lidé potýkali s nevyhovujícím stavem bytového fondu. Výstupy interaktivní části představení detailně popisujeme v kapitole páté.

Utváření smyslu (Making Sense)

Fáze utváření smyslu slouží k prohloubení porozumění dané zkušenosti a k identifikaci dalšího cyklu rozvoje (Ledwith, 2016). Vždy po odehraném představení jsme ve skupinové diskusi společně s herci / aktéry výzkumu reflektovali průběh představení a znovu diskutovali navrhované strategie jednání pro změnu.

Komunikace (Communication)

Poslední fáze zahrnuje komunikaci nové znalosti o tématu, která byla spolu-utvořena účastníky výzkumu (Ledwith, 2016). V našem výzkumu tato fáze zahrnuje prezentaci daného tématu v odborném periodiku.

4. INSCENACE „MÍT DOMOV ZNAMENÁ DŮSTOJNĚ BYDLET!“

V této podkapitole představíme detailně rámcový scénář inscenace (paradigmatický model) a strach herců / aktérů výzkumu jako zásadní faktor, který ovlivnil a částečně paralyzoval celou divadelní tvorbu.

4.1 Rámcový scénář inscenace

Představení divadla utlačovaných „Mít domov znamená důstojně bydlet!“ otevírá tzv. joker (facilitátor představení) krátkým příběhem „Domy bez lidí, lidé bez domova“ doprovobeným kresbami, v němž zasazuje představení do sociálního kontextu.

Poté diváci zhlédnou projekci reklamy firmy PRD (Pěkný Rodinný Domov), která nabízí možnost bydlení v „na oko“ krásných bytech. Příběh je situován do prostředí právě uvolněného bytu v nájemním domě soukromé majitelky firmy PRD. O byt se postupně přijdou ucházet „dlužník“, „alkoholik“, „Rom“ a „matka samoživitelka“. První tři žadatele zástupce majitelky odmítne pod smyšlenou záminkou. Po každé prohlídce bytu uvedenými zájemci ožívají zdi bytu, které kriticky reflektují situaci každého zájemce a jednání zástupce majitelky vůči nim. V této scéně klademe důraz na sdělení divákům, že právo důstojně bydlet má každý.

Úspěšnou žadatelkou o byt se stává matka samoživitelka, která majitelce umožní jistý příjem v podobě čerpání příspěvku a doplatku na bydlení. Při prohlídce bytu má žadatelka nasazeny „růžové brýle“, neboť je vedena touhou a potřebou bydlet. První noc v bytě se nové nájemnici zdá sen (stínohra), který reflektuje její štěstí a radost z nabytého bydlení i její obavy z tíživé finanční situace její rodiny a z toho, zda jí její příjmy vystačí na placení nájmu a nákladů spojených s energiemi.

Nějaký čas po nastěhování se v bytě začnou objevovat závady (unikající plyn, plísně, netěsnící okna, kapající radiátory apod.), avšak majitelka situaci neřeší. Proto se nová nájemnice rozhodne svolat domovní schůzi a obrátí se na své sousedy (diváky v roli) s prosbou o pomoc při řešení této situace. Poté, co si diváci v roli sousedů společně s herci dohodnou strategii svého jednání, tedy toho, co po majitelce budou požadovat, vydávají se společně do sídla firmy. Tam jsou připraveni majitelka firmy paní Kliková a její zástupce pan Šťastný, kteří vyjednávají se sousedy (diváky v roli). Snaží se na ně uplatnit strategii útlaku, které jsme v průběhu tvorby představení identifikovali a analyzovali (požadují jmenný seznam zúčastněných sousedů pod záminkou odstranění závad, oddalování termínu návštěvy v bytech za účelem zjištění stavu závad, oddělení jednotlivce od skupiny pro exemplární potrestání, bagatelizace problému, zastrasování apod.)

Majitelka ukončí jednání. Diváci si vyslechnou rozhovor majitelky firmy s jejím zástupcem za zavřenými dveřmi, z něhož vyplývá, že se řešením nevyhovujících bytových podmínek nájemníků nehodlají zabývat. Herci vytvoří atmosféru protestního průvodu. Atmosféra průvodu je doplněna promítnutou antireklamou na firmu PRD (nyní Pronájem Rozpadlých Domů) a reálným dokumentem z demonstrace v Ostravě „RPG smrdí, byty lidem!“; konané v říjnu 2016 na podporu nájemníků společnosti Residomo.

Zhruba za týden dostane nová nájemnice dopis, ve kterém je informována o neprodlení nájemní smlouvy. Opět se obrací na diváky s otázkou, co má nyní dělat. Joker vyzve diváky a herce, aby vytvořili smíšené skupinky a pomocí tzv. živých obrazů ztvárnili jejich návrhy možných řešení ve stávající situaci. Herci mají ve skupinkách podpůrnou roli pro realizaci nápadů diváků. Poté si skupinky svá řešení představí a vedou o nich společnou diskusi. Joker doplní nápady o další možné strategie podporující kolektivní řešení v duchu radikální sociální práce (medializaci, demonstraci, okupaci veřejného prostoru apod.) a představí divákům možnost připojit se k akční skupině lidí bez domova.

4.2 Shrnutí paradigmatického modelu inscenace

Ústředním tématem inscenace, tedy *jevem* paradigmatického modelu je byznys s chudobou v bytech (konkrétně krátkodobé nájemní či podnájemní smlouvy, nucená vystěhování, špatná kvalita nájemních bytů a byty v sociálně vyloučených lokalitách) ze strany majitelů nájemních domů, který utváří podmínky nedůstojného bydlení lidí v bytové nouzi, jakými jsou např. špatná finanční situace rodin, diskriminace nájemníků z důvodu etnicity, užívání návykových látek, předlužení (*kontext*). Jako *příčinné podmínky* umožňující a podporující tento jev aktéři výzkumu vnímali absenci zákona o sociálním bydlení, rozprodávání bytového fondu městem a tím pádem nedostatek městských bytů pro podporu lidí v bytové nouzi. Reakcí na tento jev je potom vzájemná interakce mezi majiteli bytových domů a nájemníky – lidmi vyloučenými z bydlení, kteří vůči sobě navzájem uplatňují různé *strategie jednání*. Ze strany nájemníků jsou uplatňovány např. strategie kolektivního řešení problému odstranění závad v bytech, jako jsou schůze nájemníků, společné vyjednávání nájemníků s majitelem, tak i strategie individuální, kdy se nájemníci sami za sebe rozhodnou nedůstojné podmínky bydlení přijmout a raději je neřešit. Strategii neřešit situaci podmínek nedůstojného bydlení dále ovlivňují *intervenující podmínky*, jakými jsou silné prožitky a emoce spojené se situací vyloučení z bydlení. Jednak mají nájemníci v první chvíli nasazeny „růžové brýle“, neboť posun do bydlení je cílem, za kterým jdou. Proto i za možnost bydlet sice v nevyhovujících podmínkách, ale s větší svobodou (než např. v azylových domech) v nájemním domě pocítují vděk a radost. Dále pak pocítují strach. Nechtějí přijít o to málo, co už alespoň

doposud získali, a vrátit se k životu na ubytovně, na azylovém domě či na ulici. Ze strany majitelů jsou pak uplatňovány *strategie jednání* jako např. zastrašování, bagatelizace problému, oddalování řešení problému, které umožňují a podporují právě výše zmíněné *intervenující podmínky* silných emocí vděku, radosti a strachu ze strany nájemníků.

Uplatnění jednotlivých strategií jednání ve vzájemné interakci mezi nájemníky a majiteli nájemních bytů vyvolává *následky*, avšak ty jsou patrné pouze pro stranu nájemníků, kterým pokud jsou nespokojeni, nemusí být prodloužena jejich krátkodobá nájemní smlouva. Pro stranu majitelů nájemních domů jako by žádné následky neexistovaly. Následky pak mohou vést k tvorbě *nových strategií jednání* (detailně rozpracovaných v podkapitole 5.1).

4.3 Paralyza tvůrčího procesu vlivem strachu

Jedním z nejsilnějších momentů výzkumu (při tvorbě divadla utlačovaných) byla skupinová diskuse reflektující téma strachu ze zapojení herců / aktérů výzkumu do představení. Tento strach na několik hodin paralyzoval celou skupinu v tvorbě a byla mu věnována zvýšená pozornost. Někteří aktéři totiž otevřeně vyjádřili své obavy ze svého zapojení do představení a jeho veřejné prezentace. Obávali se, že pokud nahlas na veřejnosti vysloví svůj názor a vyjádří nespokojenost s bydlením, které jim nabízí jejich pronajímatel, u některých členů poskytovatel sociální služby, mohli by přijít o střechu nad hlavou. Tento strach si zvnitřnili na základě reálné sdílené zkušenosti s exemplárním potrestáním mladé romské matky s dítětem, které soukromý pronajímatel neobnovil nájemní smlouvu za to, že byla součástí petičního výboru za odstranění závad v pronajatých bytech; a také z několika dalších situací, jichž byli aktéři výzkumu svědky v průběhu pobytu na azylových domech a na ubytovnách, či se jich osobně týkaly (ukončení smlouvy o ubytování za neplnění podmínek, například úklidu, za „problémové chování“ apod.) a ke kterým souhrnně reflektovali pod úslovím, že je třeba „*držet hubu a krok*“.

Silně svazující byl pro některé herce / aktéry výzkumu (zejména matky samoživitelky) také strach z rozpadu rodiny v důsledku uvědomění si možnosti, že by mohli přijít o střechu nad hlavou. Tento strach nebyl založen na žádné osobní ani zprostředkované zkušenosti aktérů výzkumu, avšak zmiňovali jej jako obecnou zvnitřněnou pravdu.

Strategie zastrašování ze strany poskytovatelů bydlení aktéři výzkumu pojmenovali jako pro ně velice silnou, až paralyzující z pohledu dosahování změn. Svou sílu strategie zastrašování nabyvá díky obavám aktérů výzkumu o alespoň to, čeho prozatím dosáhli. Proto jsme se rozhodli do představení zakomponovat scénu, v níž se diváci v roli nájemníků domu mají možnost utkat se zastrašováním paní Klikové – majitelky nájemního domu plného závad a jejího zástupce. A dále pak interaktivní diskusi po samotném představení, v níž jsou cíleně s diváky probírány nové strategie jednání, jejich výhody a úskalí. Tyto strategie detailně představíme v kapitole páté.

5. BYZNYS S CHUDOBOU V BYTECH JAKO CENTRÁLNÍ JEV

5.1 Strategie jednání proti byznysu s chudobou v bytech podle utlačovaných

Ve výzkumné fázi *jednání* jsme odehráli celkem tři představení divadla utlačovaných, jejichž výstupy byly zachyceny prostřednictvím divadla obrazu v interaktivní diskusi následující hned po odehraném představení. Spolu-utvořené strategie jednání (proti byznysu s chudobou v bytech) byly následně zachyceny fotograficky. Pořízené fotografie byly také komentovány herci a herečkami / aktéry výzkumu v rámci skupinové diskuse vždy po proběhlém představení. Fotografie byly v poslední fázi překresleny jako obrazový materiál, pro zajištění anonymity účastníků představení a možnosti šíření výstupů výzkumu.

V následujícím textu představíme jednotlivé strategie jednání, spolu-navržené herci a diváky jako reakce na byznys s chudobou v bytech:

Obrázek 1: Pojdte k nám, my vám pomůžeme

Na obrázku 1 je zachycena vystěhovaná rodina. Sousedí rodiny či příbuzní jí „podávají pomocnou ruku“ tím, že ji ubytují. Herci / účastníci výzkumu reflektovali nedostatek fyzického prostoru jako problematický. I přes tento zjevný diskomfort se však sousedí či širší rodina rozhodnou pomoci.

Obrázek 2: Sociální pracovnice podporuje rodinu

Rodina byla vystěhována z bytu. Podpořit ji a podat pomocnou ruku z ubytovny jí přišla sociální pracovnice.

Obrázek 3: Chceme zpět kauci

Vystěhovaná rodina jde za majitelem žádat o zpětné vyplacení kauce. V tomto případě mají herci obavy, že kauce rodině vrácena nebude. Majitel si vždy může podle nich vymyslet spoustu důvodů, proč jim kauci nevdá. Situace je tedy nevyrovnaná a rodina nemusí dosáhnout svého. Rodina si nicméně „stojí za svým“, nechtějí se nechat okrást.

Obrázek 4: Blokáda: z bytu nejdeme

Na obrázku 4 je zachycena rodina, která se rozhodne zůstat v bytě. Rodina odmítne přistoupit na to, že by měla být vystěhována na ubytovnu. Rodina se rozhodne využít právní pomoc a podat žalobu proti majiteli. Podpořit proti vystěhování ji přijdou další lidé.

Obrázek 5: Stan na náměstí

Vystěhovaná rodina se rozhodne poukázat na svou situaci tím, že si postaví stan na náměstí. Téma tak dostane do veřejného prostoru a nenechá si svou těžkou situaci jen pro sebe.

Obrázek 6: V jednotě je síla

Na tomto obrázku lidé vyjadřují, co je podle nich důležité, pokud se kdokoliv rozhodne bojovat proti byznysu s chudobou v bytech. Řešení vidí v tom, držet pohromadě a nevzdávat se.

Obrázek 7: Do boje: kolektivní vyjednávání s majitelem

Obrázek 7 ukazuje majitele, za kterým přišla velká skupina lidí („dav“) žádat o zrušení vystěhování. Tlak kolektivního vyjednávání může vyvolat podle herců u majitele obavy a následné zatvrzení se vůči požadavkům nájemníků, nebo naopak jeho „kapitulaci“. Velký dav také podle nich vyvolává potřebnou pozornost.

5.2 Porozumění strategiím jednání proti byznysu s chudobou v bytech

Ve fázi utváření smyslu jsme s herci / aktéry výzkumu v rámci skupinových diskusí identifikovali podpůrné aspekty jednání pro změnu a bariéry jednání pro změnu, které nám umožnily prohloubit naši znalost o strategiích jednání utlačovaných v souvislosti s byznysem s chudobou v bytech.

Podpůrné aspekty jednání pro změnu podle herců / aktérů výzkumu

Jako hlavní témata navrhovaných strategií jednání v souvislosti s byznysem s chudobou v bytech jsme identifikovali **rozhodnutí nevzdat se, solidaritu a zveřejnění**.

Rozhodnutí nevzdat se zachycují obrázky 3–7. Lidé se na nich rozhodují nepřijmout roli oběti, ale aktivně se postavit na svou obranu. Z obětí se tak stávají „utlačovaní“.

Zmiňovanými podpůrnými aspekty byly i dodání odvahy (například spojenectvím s ostatními, poznáním se s ostatními, kteří se postavili na svou obranu), pocit závazku a hraní dalších představení.

Solidarita je znázorněna na obrázku 1 nabídnutím pomoci sousedů či širší rodiny vystěhované rodině. Na obrázcích 4, 6 a 7 přišli rodinu, která se rozhodne o své bydlení bojovat, podpořit další lidé, včetně právníka. To, co podporuje lidi k jednání pro změnu, je možnost sdílení podobnýchžitých zkušeností (například herců se zkušeností bezdomovectví a vyloučení z bydlení a diváků / lidí vyloučených z bydlení). „... oni sami vidí, že i když ten strach mají a vědí, že ho mají, že druzí se za ně dokážou postavit.“ (Herečka se zkušeností bezdomovectví 1.)

Zveřejnění zahrnuje politickou rovinu, kdy se proměňuje vnímání soukromého a veřejného. Na obrázku 4, 5 a 7 se rodina rozhodne o bydlení bojovat tím, že si svou situaci nenechá pro sebe. Dá o své situaci vědět. V tomto ohledu mají tyto strategie jednání politický přesah (zasahují do veřejného prostoru). Herci / aktéři výzkumu komentovali, že prvním krokem, který vyústí k odhodlání zveřejnit svůj subjektivně vnímaný soukromý problém, je zvědomování nerovností a politické roviny problému. „*A mě zaujalo: Hledání bytu je jiné pro každého, pro Romy a Neromy. Protože to je pravda. Nás, Romy, házou o dvě nebo o tři třídy níž. Kdyby mohli, tak nás strčej do sklepa.*“ (Herec se zkušeností bezdomovectví 3.) „... snad to dojde tak daleko, že už i ti politici nahore si uvědomí, že to není lehký problém a že by se měl už konečně řešit a s těma lidma zacházet jako s lidskou bytostí.“ (Herec se zkušeností bezdomovectví 6.) S tímto uvědoměním přichází totiž oprostění se od zažívaných pocitů viny.

Bariéry jednání pro změnu podle herců / aktérů výzkumu

Aktéři výzkumu identifikovali také to, co jim brání jednat. Je to podle nich především strach o střechu nad hlavou a vděčnost za jakékoliv bydlení. „*Ale to je právě to, že každý se bojí i o to málo, co má.*“ (Herec se zkušeností bezdomovectví 1.)

Bariéru jednání vytváří také zažívané pocity marnosti, vyplývající ze zkušenosti toho, že i když se člověk zapojuje a jedná, stejně se nic reálně nemění. „*Protože já můžu chodit na různé schůzky a pak poslouchám na ubytovně, že chodím na různé schůzky a stejně se nic neděje.*“ (Muž se zkušeností bezdomovectví 1.)

Ze své pozice akademiček doplňujeme, že jako rizikovou vnímáme také strategii zachycenou na obrázku 2, kdy sociální pracovnice pomáhá lidem na ubytovně. Přesto, že bychom nerady zpochybnili důležitost podání pomocné ruky v kritické situaci (jakou bezpochyby ztráta střechy nad hlavou je), tato situace může stavět sociální pracovníky a pracovnice do role „zachránců“. Podle Adamse (2008) pak sociální pracovníci / zachránci produkují klienty/oběti. Situace klienta/oběti je podle nás v přímém rozporu se snahou o zplnomocnění jedince, které výsledně může vést ke zplnomocnění celé komunity.

6. ROZVOJ KRITICKÉ REFLEXIVITY A KRITICKÉ PRAXE SKRZE DIVADLO UTlačOVANÝCH

V naší diskusi o rozvoji kritické reflexivity jako způsobu poznání prostřednictvím divadla utlačovaných vyjdeme z myšlenek Fook (2002) a Payne (2005). Fook (2002) dává reflexivitu do souvislosti s kritickým myšlením, zpochybňujícím neměnnou vědeckou znalost, prostřednictvím obrácení pozornosti k perspektivě poznávajícího a k tomu, jak jeho/její výklad reality ovlivňuje, co je známo a jak je to poznáváno. Reflexivita podle ní reprezentuje postoj vyjadřující schopnost rozpoznat sama sebe v situaci a naši přítomnost. Payne (2005) mluví o cyklickém procesu, ve kterém otevřeně studujeme, jak to, co pozorujeme, ovlivňuje naše myšlení, a jak naše uvažování o věcech dále ovlivňuje naše jednání.

V našem výzkumu jsme měli možnost zachytit několik situací, ve kterých jsme prostřednictvím divadla utlačovaných uplatňovali kritické reflexivity jako způsob poznání reality a tím podle nás rozvíjeli kritickou praxi v sociální práci ve svých principech (podle Payne, 2005).

Byznys s chudobou v bytech jako příležitost pro kreativní praxi

Centrálním zjištěním našeho výzkumu se stal poznatek, že byznys s chudobou se rozšiřuje z ubytoven do tzv. „sociálního bydlení“. Z našeho výzkumu je patrné, že byznys s chudobou v bytech se vyznačuje špatnou kvalitou bytů, často ve vyloučených, etnicky segregovaných lokalitách, velkou mírou nejistoty v podobě krátkodobých nájemních a podnájemních smluv a nuceným vystěhovááním. Díky využívání metody divadla utlačovaných jsme mohli vytvořit příběh / divadelní inscenaci, který přispěl k poznání výkladu reality (v našem případě poznání o byznysu s chudobou v bytech) perspektivou lidí se zkušeností bezdomovectví a vyloučení z bydlení. Užili jsme tak jeden z principů kritické praxe, podle kterého je situace otevřenosti a nejistoty příležitostí pro praktikování kreativní praxe (Payne, 2005).

Strach o ztrátu střechy nad hlavou jako otázka moci

Technika duhy touhy nám umožnila identifikovat vnitřní útlak spojený s neustálým strachem o ztrátu střechy nad hlavou (ať už v jakékoliv kvalitě) a nahlédnout strategie jednání, které pronájemnatelé, realizující byznys s chudobou v bytech, užívají. Tato nově spolu-utvořená znalost byla předávána a znovu spolu-utvářena v rámci interaktivní části představení „Mít domov znamená důstojně bydlet!“. Konkrétně jsme ji zapracovali do scény, kde se diváci měli možnost domněle utkat s majitelkou domu a následně nahlédnout za „zavřené dveře“ kanceláře a vyslechnout si diskusi s jejím zástupcem o tom, jak s nájemníky nejefektivněji „vyběhnout“. V tomto ohledu máme za to, že jsme prostřednictvím divadla utlačovaných naplnili jeden z principů praktikování kritické praxe, spočívající v uvědomování si moci těch, kteří rozhodují o různých agendách (podle Payne, 2005).

Neúspěchy v žádání o bydlení jako projev nerovných vztahů

Součástí divadla bylo také zařazení scény o neúspěšných uchazečích o bydlení. Nebylo náhodou, že se jimi stali „alkoholik“, „dlužník“ a „Rom“. Zástupce majitelky, provázející uchazeče po bytě, praktikoval skrytou diskriminaci tím, že uváděl jiný důvod, pro který s potenciálním nájemníkem smlouvu nemohl uzavřít. Celkovým vyzněním této scény však bylo sdělení, že bydlení je právem pro každého, bez ohledu na to, s jakým znevýhodněním se potýká. Zahrnutím této scény jsme se snažili budovat u účastníků výzkumu vnímavost vůči užití jazyka, dvojznačnosti a nejasnosti významů (podle Finlay, Gough, 2003) a zaměřit naši pozornost k nerovnostem v přístupu k bydlení.

Spolu-utváření strategií jednání ke kolektivizaci problému a k sociální změně

Prostřednictvím divadla obrazu jsme v první fázi s herci se zkušeností bezdomovectví a vyloučení z bydlení a v další fázi s diváky se zkušeností vyloučení z bydlení spolu-utvářeli strategie jednání, kterými se můžeme postavit byznysu s chudobou v bytech. Spolu-utvářené strategie jednání v sobě zahrnovaly solidaritu, rozhodnutí nevzdat se a zveřejnění, v souladu s dalším principem kritické praxe, jakým je nacházení příležitostí přetvoření osobního zplnomocnění směrem ke kolektivním vztahům a sociální změně (podle Payne, 2005). Strategie jednání byly spolu-utvářeny všemi účastníky výzkumu, přesto jsme se snažili podpořit rovnoměrné rozložení moci ve vztazích výzkumníků se zkušeností bezdomovectví a vyloučení z bydlení a bez ní (větší počet lidí se zkušeností bezdomovectví, spíše facilitační role výzkumníků bez zkušeností s bezdomovectvím, reflexe naší role a pozice), v souladu s konstatováním D'Cruz et al. (2007) o dovednosti sociálních pracovníků monitorovat svou praxi ve vztahu k moci.

ZÁVĚR

Vyloučení z bydlení bývá v praxi sociální práce řešeno převážně individualizovanými strategiemi jednání. Máme za to, že mainstreamová řešení bezdomovectví a vyloučení z bydlení mnohdy udržují lidi v pomyslném „kruhu“ bezdomovectví. Za možnou alternativu při řešení vyloučení z bydlení považujeme přístupy kritické sociální práce, jež se prostřednictvím kritické reflexivity zaměřují na přetváření od individuálního ke kolektivnímu zplnomocnění.

V rámci zplnomocňujícího akčního výzkumu nás zajímalo, jaké poznání o „sociálním bydlení“ spolu-utvářejí lidé s touto zkušeností a jaké strategie jednání, na základě takového poznání reality, navrhuji.

Výzkum probíhal v letech 2016–2017 a podílelo se na něm 9 členů akční skupiny lidí bez domova (6 mužů a 3 ženy), 4 lektori divadla utlačovaných a 1 sociální pracovnice / dobrovolnice podporující akční skupinu v setkáváních. Aktéři výzkumu měli různou zkušenost s vyloučením z bydlení. Někteří z nich žili na ubytovně, v azylovém domě, v obecním bydlení podstandardní kvality, v „sociálním bydlení“ zprostředkovaném neziskovou organizací, jehož majitelem byl buď soukromník, nebo městská část. Jako metody sběru dat jsme použili skupinové diskuse (Miovský, 2006), divadlo obrazu, duhu touhy a divadlo fórum (Boal, 1995).

Prostřednictvím sdílení jednotlivých zkušeností ve skupině postupně u aktérů výzkumu docházelo ke kritickému uvědomění strukturální povahy problému vlastní životní situace vyloučení z bydlení a k utváření kolektivního porozumění této žité zkušenosti. Aktéři výzkumu v rámci zakotvené teorie a diskurzivních technik zahrnujících kritickou reflexi dospěli k paradigmatickému modelu s centrálním jevem byznys s chudobou v bytech (konkrétně krátkodobé nájemní či podnájemní smlouvy, nelegální vystěhovávání, špatná kvalita nájemních bytů), na jehož podkladě vyprávěli příběh žadatelů o byt a nájemníků v nájemním domě soukromé majitelky. Výsledná podoba představení divadla utlačovaných kladla důraz na další rozvíjení kritické reflexivity s diváky (lidmi vyloučenými z bydlení). Odehrána byla tři představení.

Analýzu jsme doplnily o otevřené kódování tří skupinových diskusí herců / aktérů výzkumu po odehraných představeních.

Výzkumná zjištění jsme zasadily do teoretického rámce kritické reflexivity v sociální práci (podle Finlay, Gough, 2003; Payne, 2005; D’Cruz et al., 2007; Navrátil, 2014).

V odborném textu nás dále zajímalo, zda divadlo utlačovaných může sloužit jako metoda, která přispívá k uplatňování kritické reflexivity jako způsobu poznání reality.

Od prvotního objevení a sdílení témat výzkumu (problémy s technickým stavem bytů, špatná finanční situace rodin, krátkodobé nájemní smlouvy, strach o střechu nad hlavou, vděk za jakékoli bydlení apod.) dospěli aktéři výzkumu k odhalení fungování mechanismů útlaku. Identifikovali a analyzovali strategie jednání ze strany „utlačovatelů“ (např. zastrašování, bagatelizace problému, oddalování řešení problému, neprodloužení krátkodobé nájemní smlouvy), a také dospěli ke kritickému uvědomění sociálního kontextu jednotlivých zkušeností a strukturální povahy problému s vyloučením z bydlení (absence zákona o sociálním bydlení, nájemné převyšující tržní ceny, umístění bytů v sociálně vyloučených lokalitách, diskriminace nájemníků z důvodu etnicity, užívání návykových látek, předlužení, rozprodávání bytového fondu městem a tím pádem nedostatek městských bytů pro podporu lidí v bytové nouzi).

Uvědomění si strukturální povahy problému vyloučení z bydlení se v průběhu výzkumu odráželo ve vývoji jednání herců / aktérů výzkumu. Od individualizace své životní situace (mám strach o střechu nad hlavou, a proto nebudu hrát), přes spolu-utváření (herci / aktéry výzkumu i diváky / aktéry výzkumu) strategií jednání proti byznysu s chudobou (*Pojďte k nám, my vám pomůžeme; Sociální pracovnice podporuje rodinu; Chceme zpět kauci; Blokáda: z bytu nejdem; Stan na náměstí; V jednotě je síla; Do boje: kolektivní vyjednávání s majitelem*) a jejich kritickému porozumění (rozhodnutí nevzdat se, solidarita, zveřejnění). Většina herců / aktérů výzkumu dospěla až

k jednání založenému na politické solidaritě, které se stalo součástí jejich života také za „hranicemi divadla“ (rozhodnutí skupiny hrát pro rodiny, kterým hrozilo vystěhování z nájemných bytů, či účast na demonstracích).

V úvodu jsme se ptaly, zda divadlo utlačených může sloužit k uplatňování kritické reflexivity jako způsobu poznání reality a k rozvoji kritické praxe sociální práce. Máme za to, že v podstatě ve dvou rovinách. Za prvé jako výzkumná metoda zplnomocňujícího akčního výzkumu, za druhé jako metoda sociální práce užívaná v rámci kritické praxe. V obou případech nám užití divadla utlačovaných umožňuje společně s lidmi zažívajícími útlak kriticky analyzovat jejich situaci, posiluje jejich hlas a v neposlední řadě skrze spolu-utvářené strategie jednání pomáhá spolu-konstruovat jinou žitou zkušenost a realitu.

PODĚKOVÁNÍ

ASLIDO, z. s., si klade za cíl zlepšovat životní podmínky lidí bez domova a vyloučených z bydlení. Spolek tvoří lidé s vlastní zkušeností bezdomovectví. Na výzkumném procesu se za ASLIDO, z. s., podíleli Evžen Vojkůvka, Miloš Neubauer, Josef Nemšovský, René Polák, Helča a další nejmenovaní⁸.

POUŽITÉ ZDROJE

- ADAMS, R. 2008. *Empowerment, Participation and Social Work*. Basingstoke: Palgrave.
- AKČNÍ SKUPINA ŽENY. 2016. (Ne)sociální bydlení očima „Žen“ na Ostravsku [online]. *Sociální práce / Sociálna práca*, 16(3). [5. 9. 2016]. Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/zpravy.php?oblast=1&clanek=866>
- BABBAGE, F. 2004. *Augusto Boal*. Abingdon: Routledge.
- BAUMAN, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- BECK, U. 2011. *Riziková společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- BOAL, A. 2006. *The Aesthetics of the Oppressed*. Abingdon: Routledge.
- BOAL, A. 2005. *Legislative Theatre*. New York: Routledge.
- BOAL, A. 1995. *The Rainbow of Desire*. New York: Routledge.
- D'CRUZ, H., GILLINGHAM, P., MELENDEZ, S. 2007. Reflexivity: A Concept and Its Meanings for Practitioners Working with Children and Families. *Critical Social Work*, 8(1), 1–17.
- EDGAR, B., MEERT, H. 2006. *Fifth Review of Statistics on Homelessness in Europe* [online]. Brussels: FEANTSA [15. 1. 2016]. Dostupné z: http://www.iscet.pt/sites/default/files/obsolidao/Estat_Sem_abrigo_Europa_EOH_2006.pdf
- EDGAR, B., MEERT, H. 2005. *Fourth Review of Statistics on Homelessness in Europe. The ETHOS Definition of Homelessness* [online]. Brussels: FEANTSA [15. 1. 2017]. Dostupné z: http://www.feantsaresearch.org/IMG/pdf/2005_fourth_review_of_statistics.pdf
- EDGAR, B., DOHERTY, J., MEERT, H. (Eds.). 2002. *Access to Housing: Homelessness and Vulnerability in Europe*. Bristol: The Policy Press.
- FINLAY, L., GOUGH, B. 2003. *A Practical Guide for Researchers in Health and Social Sciences*. Oxford, Malden, Carlton: Blackwell Science Ltd.
- FOOK, J. 2002. *Social Work: Critical Theory and Practice*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, Inc.

⁸ Tento text je napsán v solidaritě s lidmi zažívajícími vyloučení z bydlení. Autorky si uvědomují možnou reprodukci moci, která je v psaní akademických textů přítomná skrze příležitost identifikovat a pojmenovat popisované dění. Přesto doufají, že jako určitou kompenzaci této mocenské reprodukce odborný text přinese podle autorek potřebný vhled do dané tematiky perspektivou lidí zažívajících vyloučení z bydlení a tím přispěje k solidárnímu postoji s nimi.

- FOUCAULT, M., 2005. *Je třeba bránit společnost*. Praha: Filosofia.
- FREIRE, P. 2007. Pedagogy of the Oppressed. In: KUPPERS, P., ROBERTSON, G. (Eds.). *The Community Performance Reader*. Abingdon: Routledge, 24–27.
- GOJOVÁ, A., GOJOVÁ, V., LINDOVSKÁ, E. et al. 2014. Způsoby zvládnání chudoby a ohrožení chudobou rodinami s nezletilými dětmi. *Sociální práce / Sociálna práca*, 14(2), 44–60.
- HEALY, K. 1999. Power and Activist Social Work. In: PEASE, B., FOOK, J. *Transforming Social Work Practice. Postmodern Critical Perspective*. London: Routledge, 115–134.
- HENDL, J. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- HRADECKÝ, I. a kol. 2007. *Definice a typologie bezdomovství* [online]. Praha: NADĚJE, o. s. [17. 12. 2017]. Dostupné z: http://www.azylovedomy.cz/soubory/48_Definice%20a%20typologie%20bezdomovstvi.pdf
- INTERNATIONAL FEDERATION OF SOCIAL WORKERS. 2016. *Definition of Social Work* [online]. [30. 11. 2017]. Dostupné z: <http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/>
- INTERNATIONAL THEATRE OF THE OPPRESSED ORGANISATION. *Declaration of Principles* [online]. [20. 9. 2017]. Dostupné z: <http://www.theatreoftheoppressed.org/en/index.php?nodeID=23>
- KELLER, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KLAPKO, D., REMSOVÁ, L., KOLAŘÍKOVÁ, V. et al. 2014. *Výzkumný exkurz do diskursů o Romech*. Brno: Masarykova univerzita.
- LEDWITH, M. 2016. *Community Development in Action: Putting Freire Into Practice*. Bristol: Policy Press.
- LINDOVSKÁ, E. *Situační analýza výkladů reality bezdomovectví a vyloučení z bydlení v přístupech podporovaného bydlení a jejich implikace pro sociální práci*. Disertační práce. Ostrava: FSS OU, 2016.
- LUX, M. 2014. Social Housing in the Czech Republic. In: SCANLON, K., WHITEHEAD, Ch., ARRIGOITIA, M. F. (Eds.). *Social Housing in Europe*. Chichester: Wiley Blackwell, 165–180.
- MIKULEC, M., RIPKA, Š., SNOPEK, J. 2016. Bezdomovectví a vyloučení z bydlení v České republice. In: LINDOVSKÁ, E. *Způsoby řešení bezdomovectví a vyloučení z bydlení: Analýza a komparace situací ve Francii, Velké Británii a v České republice*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 113–147.
- MINISTERSTVO PRÁCE A SOCIÁLNÍCH VĚCÍ. 2015. *Koncepce sociálního bydlení České republiky 2015–2025* [online]. Praha: MPSV. [15. 1. 2016]. Dostupné z: http://www.mpsv.cz/files/clanky/22514/Koncepce_soc_bydleni_2015.pdf
- MIOVSKÝ, M. 2006. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha: Grada.
- NAVRÁTIL, P. 2001. *Teorie a metody v sociální práci*. Brno: Zeman.
- NAVRÁTIL, P. 2014. Reflexivita v posouzení a v sociální práci. In: NAVRÁTIL, P. et al. *Reflexivní posouzení v sociální práci s rodinami*. Brno: Muni Press, 149–171.
- PAYNE, M. 2005. *Modern Social Work Theory*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- REMSOVÁ, L., KLAPKO, D. 2013. *Výzkumný exkurz do dramatické výchovy*. Brno: Masarykova univerzita.
- SANTOS, B., BOAL, J., BOAL, A. 2016. *Divadlem ke změně: vybrané texty k divadlu utlačovaných*. Praha: Antikomplex.
- STRAUSS, A., CORBINOVÁ, J. 1999. *Základy kvalitativního výzkumu: postupy a techniky metody zakotvené teorie*. Boskovice: Nakladatelství Albert.
- THE FOUNDATION ABBÉ PIERRE, FEANTSA. 2018. *The Third Overview of Housing Exclusion in Europe* [online]. Brussels: FEANTSA [14. 5. 2018]. Dostupné z: <http://www.feantsa.org/download/full-report-en1029873431323901915.pdf>
- THOMPSON, N. 2012. *Anti-discriminatory Practice: Equality, Diversity and Social Justice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- TURBETT, C. 2014. *Doing Radical Social Work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Kritická reflexe konstrukce mateřství a otcovství v sociální práci s rodinou

Critical Reflection of Constructing Motherhood and Fatherhood in Social Work with Family

Barbora Gřundělová

Mgr. et Mgr. Barbora Gřundělová¹, DiS., je interní doktorandkou na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity a odbornou asistentkou na Katedře sociální práce FSS OU. Vystudovala obor Sociální práce a obor Veřejná politika a lidské zdroje na FSS MU. Ve svém disertačním výzkumu se zabývá genderovými předsudky a stereotypy v praxi sociální práce, genderovou kompetencí sociálních pracovníků a pracovníků a sociální prací s rodinou.

Abstrakt

CÍLE: Předkládaný empirický text hledá odpovědi na otázku: „Jak se projevují konstrukce matek-klientek a otců-klientů v sociální práci s rodinou v sociálně aktivizační službě pro rodiny s dětmi?“ **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Teoretickou oporu výzkumu tvořil sociální konstrukcionismus, interpretativismus, kritická teorie a feminismus. **METODY:** Pro zodpovězení otázky byla použita parciální data z kvalitativního výzkumného šetření². **VÝSLEDKY:** Získaná data ukazují, že sociální pracovníci a pracovníci konstruují matky v prvé řadě jako pečovatelky a otce jako živitele. Tento tradiční model genderových rolí v rodině je sociálními pracovníci a pracovníky považován za přirozený a funkční, přičemž není kriticky reflektován. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Na základě zjištění autorka dochází k závěru, že je nutné otevřít prostor pro genderově senzitivní a reflektivní jednání v praxi sociální práce s rodinou a upozorňuje na dosud nepříliš využitý prostor ve vzdělávání v sociální práci.

Klíčová slova

gender, sociální práce, sociálně aktivizační služba, sociální konstrukce

Abstract

OBJECTIVES: The present empirical text seeks to answer the question: “How are manifested construction mothers clients and fathers-clients in social work with families in social activation services for families with children?” **THEORETICAL BASE:** Theoretical support research consisted of social constructionism, interpretativismus, critical theory of feminism. **METHODS:** Partial data from qualitative research was used to answer the question. **OUTCOMES:** The data shows that social workers and workers construct mothers primarily as carers and fathers as breadwinners. This traditional model of gender roles in the family is considered by social workers to be natural and functional and not critically reflected. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:**

¹ Kontakt: Mgr. et Mgr. Barbora Gřundělová, DiS., Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity, Českosobratrská 1182/16, 702 00 Moravská Ostrava a Přívoz; barbora.grundelova@osu.cz

² Výzkumný projekt „Konstrukce významů genderu sociálními pracovníky a pracovníci sociálně aktivizačních služeb pro rodiny s dětmi a vliv této konstrukce na jejich profesionální jednání“ byl podpořen v rámci Studentské grantové soutěže specifického vysokoškolského výzkumu SG503/FSS/2017.

Based on the findings, the author concludes that it is necessary to open space for gender-sensitive and reflective behavior in the practice of social work with the family and draws attention to the untapped space in education in social work.

Keywords

gender, social work, social activation services, social construction

ÚVOD

Rodiče jsou dnes, jako nikdy předtím, konfrontováni s extrémně vysokými nároky na zajištění péče o děti a s nebývale vysokou mírou kontroly ze strany veřejnosti, státu i sociální práce. Vymezení obsahu rodičovských rolí podléhá různým společenským tlakům a samo pak zpětně vyvolává určitý tlak na muže a ženy, jak mají jako rodiče fungovat (Maříková, 2004). Rodičovství je přitom ve společnosti tradičně spojováno v první řadě s mateřstvím. Tradiční model rodinných rolí, matka-pečovatelka, otec-živitel (Janebová, Černá, 2008; Lyócsa, 2011; Grundělová, 2015) a jeho nekritická aplikace v sociální práci s rodinou vede k tomu, že matky jsou častěji klientkami sociální práce, jsou tak pod větším dohledem, zatímco otcové jsou zřídka zahrnuti do intervencí (Roskill, 2008; Brown et al., 2009; Baum, 2016). Uvedená praxe pak komplikuje sociální práci s celou rodinou. Kromě toho chybí jasná definice rodiny.

Současná sociální práce často vychází z definice rodiny jako nukleární buržoazní rodiny, což vede ke strukturálnímu znevýhodnění pro stále početnější odlišné typy rodin.

I když je podpora rodin často vnímána jako jeden z hlavních úkolů sociální práce (Thiessen, 2012), postavení sociální práce s rodinou v sociální práci není jednoznačné. Sociální práce s rodinou je dnes v mnoha odborných zdrojích považována za typ sociální práce, jenž je stavěn na roveň sociální práce s jednotlivcem, skupinou a komunitou (např. Tolson, Reid, Garvin, 2003; Zastrow, 2003). Jindy bývá sociální práce s rodinou zahrnována do sociální práce se skupinou nebo do individuální sociální práce (viz např. Galuske, 2007; Yanca, Johnson, 2008). V praxi je sociální práce s rodinou realizována jak na úrovni obce (kraje), tak na úrovni nestátních neziskových organizací. Státem garantovaná pomoc podle zákona č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, poskytují rodinám s dětmi zejména orgány sociálně-právní ochrany dětí (OSPOD). Podle Broulíkové a Kuchařové (2002) dominují v činnosti OSPOD služby a pomoc zaměřené na děti a mládež. Celým rodinám je pomoc nabízena jen výjimečně, což koresponduje i se zněním zákona o sociálně-právní ochraně dětí, kde je okruh osob, kterým je potřeba věnovat pozornost, vymezen jako „dětí“ (nikoliv rodiny) v předem definovaných situacích (Kahánková, Myšíková, Nedělníková, 2005). Pro sociální pracovníky a pracovníce není zcela obvyklé koncentrovat se na rodinu jako celek s cílem dosažení změny celého rodinného systému (Sobková, 2010).

Na sociální práci s celou rodinou by se měly zaměřovat sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi, které úzce spolupracují s OSPOD. Sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi patří mezi služby sociální prevence dle zákona č. 108/2006 Sb., o sociálních službách. Tato převážně terénní sociální služba je určena pro rodiny s jedním nebo více dětmi do 18 let, které se nacházejí v dlouhodobě nepříznivé sociální situaci. Jedná se tedy často o službu komplexní a dlouhodobého charakteru. Zákon v § 65 odst. 1 přesně stanoví: „*Sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi jsou terénní, popřípadě ambulantní služby poskytované rodině s dítětem, u kterého je jeho vývoj ohraněn v důsledku dopadů dlouhodobě krizové sociální situace, kterou rodiče nedokážou sami bez pomoci překonat, a u kterého existují další rizika ohranění jeho vývoje.*“ V České republice působí hned několik organizací, které poskytují sociálně aktivizační službu pro rodiny s dětmi³. Výzkum,

³ Ke dni 5. 5. 2018 je dle Registru poskytovatelů sociálních služeb (2018) registrováno 261 sociálně aktivizačních služeb pro rodiny s dětmi. V Moravskoslezském kraji je to 38 takovýchto služeb.

na jehož základě je postaven text stati, se konkrétně odehrával v podmínkách Moravskoslezského kraje.

Cílem předkládaného textu je zjistit, jak se projevuje konstrukce matek-klientek a otců-klientů v sociální práci s rodinou v sociálně aktivizační službě pro rodiny s dětmi.

TEORETICKÁ VÝCHODISKA

S ohledem na cíl je text opřen o východiska sociálního konstrukcionismu, který chápe sociální realitu jako sociální konstrukt vytvářený v interakcích, komunikaci a jazyce. Realita je zde pojímána jako zkušenostní, předávaná z generace na generaci prostřednictvím tradic a socializace (Gergen, 1999). Určité lidské myšlenky, praktiky a přesvědčení vzniklé v rámci interakcí jsou mnohdy vnímány jako reálné a zakrývají tak svůj konstruovaný původ. Pokud jsou považovány za jediné možné a pravdivé, stávají se ideologiemi a dostávají mocenský charakter (Berger, Luckmann, 1967). Zdánlivá objektivita a normativita kulturně a sociálně podmíněných pravd může být zdrojem marginalizace jedinců, kteří je překračují (Janoušková, 2004). Konkrétní představy o tom, co se očekává od matky nebo od otce, jsou tak důsledkem institucionalizované konstrukce feminity a maskulinity. Tyto dva dynamické principy jsou konstruovány jako dvě vylučující se, stabilní a hierarchizované esence, takže se zdá, že jejich objektivním základem je biologická odlišnost těl mužů a žen (Bourdieu, 2000). Autorka textu proto považuje za důležité hledat způsoby, jakými je binarita (maskulinita/feminita, muž/žena) a s ní spojená genderová struktura udržována či naopak narušována. Inherentní součástí práce jsou proto feministické perspektivy, přičemž převažuje optika poststrukturalistická, která přináší nová témata a pohledy, poukazuje při tom na nutnost kritického hodnocení poznání, vylučuje možnost jediné pravdy a nabízí pluralitu; zároveň kritizuje nedostatečnou reflexi moci a stávající konstrukci reality.

RODINA NA POZADÍ SPOLEČENSKÝCH ZMĚN

Rodina je tradičně v naší společnosti chápána jako primární sociální skupina tvořená mužem, ženou a jejich dítětem (dětmi), je heterosexuální, prokreační a genderovaná⁴. Takováto rodina má plnit řadu funkcí. Mezi základní funkce rodiny jsou nejčastěji řazeny funkce reprodukční, výchovná, socializační, ekonomická a ochranná (např. Langmeier, Krejčířová, 2006). Dlouho byla rodina považována za stálou a neměnnou morfostatickou instituci (Možný, 2006). Jiné typy soužití, jako např. bezdětné páry, nesezdané páry, samoživitelé a samoživitelky, homoparentální rodiny apod., nebyly dříve a nejsou zcela ani dnes považovány za rodinu. O čemž svědčí i to, že řada autorů (Parsons, Bales, 1955; Freud, 1997; Možný, 2006) se věnuje analýze bílé, nukleární rodiny středních vrstev a neberou tak v úvahu rozmanitost rodinných forem a kriticky neanalyzují tento model z etnického či třídního hlediska. Je nutné brát v úvahu, že kromě vnitřní dynamiky a konfliktů v rodině mají na utváření rodiny nezanedbatelný vliv strukturální faktory, proto je proměnu rodiny třeba chápat v kontextu proměny společnosti.

Masivní vstup žen na trh práce (Esping-Andersen, 1999) je doprovázen rozdělením společnosti na tzv. sféru veřejnou (mužskou doménu) a soukromou (ženskou doménu). To vede k umělému přisuzování genderových rolí. Je tedy nutné analyzovat změny v chápání rolí mužů a žen ve společnosti. Zatímco ženy se v moderní době staly zodpovědnými za domácnost a výchovu dětí, muži mají za úkol rodinu hlavně uživit. Žena tak figuruje v roli matky a pečovatelky, muži je vyhrazen svět práce a veřejné aktivity (Maříková, 2006). Z toho vyplývá, že rodina je sférou, kde se reprodukuje genderová nerovnost (Goffman, 1997). Podle Donzelota (1997) se moderní rodina stává prostorem státního dohledu a kontroly. Rodina je pod státním dohledem v rámci výchovy a vzdělávání dětí nebo prostřednictvím pomáhajících profesí, jako je např. sociální práce, jež má

⁴ Odkazující na to, zda tu či onu činnost by měl vykonávat muž, či žena.

rodiny žádoucím způsobem formovat. Sociální pracovníky a pracovnice lze chápat jako nositele moci, jako ty, kdo mají kapacitu ovlivňovat síly v životním prostoru rodiny (Gojová, Glumbíková, 2015). Dohled je zaměřen zejména ve vztahu k etnicitě, třídě a genderu.

Se změnou společenské struktury postindustriální společnosti se zásadně mění i struktura a funkce rodiny. Rodina přestává být vnímána jako morfostatická instituce, hovoří se o krizi rodiny a o rodině jako o novém sociálním riziku (Beck, 1992; Esping-Andersen, 1999; Taylor-Gooby, 2004; Keller, 2011). Tradiční model rodiny se nevytratil, přestává být ale dominantním ideálem. Vztahy v rodině jsou stále křehčí. Podle Becka a Beck-Gernsheim (1995) je rodina součástí modernizované společnosti a vlivem různých změn dochází k jejímu rozkladu a znovusestavení ve zcela jiných podmínkách. Změnu v nahlížení na rodinu v sociálních vědách přinesly interpretativní přístupy, teorie pozdně moderních rodin nebo feministické teorie. Rodina není nic formalizovaného s pevně danou podobou a rolami uvnitř (Nedbálková, 2011). Feministické teorie ukazují rodinu, která není jen bezpečným místem, ale může být i prostorem ohrožujícím své členy a členky. Je kritizována jako patriarchální instituce, v níž se reprodukuje tradiční genderové rozdělení rolí, jež odsuzuje ženy k druhořadému postavení a k závislosti na muži (Mill, in Oates-Indruchová, 1998). Nukleární rodina přitom upevňuje dvoupohlavní model vztahů a implikuje heteronormativitu (Ondrisová, 2002).

KONSTRUKCE MATEŘSTVÍ V SOUČASNÉ SPOLEČNOSTI

Téma mateřství budí mnohé kontroverze. Pro jedny je to zdroj specifické ženské síly a identity, pro druhé jde především o příčinu k útlaku (Rich, 1986; O'Reilly, 2010). Ve vztahu k mateřství existují různé teorie zabývající se smyslem a podstatou mateřství. Biologické teorie jsou založeny na tvrzení o speciální schopnosti ženských těl – reprodukci, tj. na jejich schopnosti otěhotnět, родit děti a kojit (Eisenstein, 1988). Zastánci tohoto pojetí popisují přirozenou touhu žen родit děti a považují mateřství za instinkt (Mareš, 2006). Takto tradičně pojaté mateřství se zakládá na uznání potřeb dítěte a sebeobětování matky, ve smyslu popření jejích vlastních potřeb (Badinter, 1981). Ženy jsou společenskými tlaky a stereotypními představami vedeny k tomu, aby za každých okolností milovaly své mateřství a explicitně projevovaly mateřskou lásku. Leira (1992) přitom poukazuje na to, že zdánlivě vrozený, „přirozený“ mateřský cit není přímo spojen s biologickou zkušeností mateřství, nýbrž je třeba se ho učit v každém kulturním kontextu (Leira, 1992). Koncept biologického mateřství se navíc v důsledku rozvoje reprodukčních technologií v medicíně stává stále problematičtější (viz např. surogační mateřství apod.).

Teorie sociokulturní poukazují na to, že narození dítěte není pouze biologickou událostí, ale biologické funkce jsou ovlivněny sociálními a kulturními faktory, mateřství je tak sociálně konstruováno. Sociální mateřství se týká například péče a starosti o děti, jejich výživu, zdraví, vzdělání a výchovu a v této souvislosti také sladění sfér práce a rodiny (Eisenstein, 1988). Sociální praktiky mateřství ukazují velkou diverzitu v různých státech a kulturách i společenských skupinách. Mateřství závisí například na politických diskurzích, kulturní tradici, konvencích nebo aktuálních individuálních preferencích či prostoru k rozhodování. Do jaké míry jsou ženy a muži jako matky a otcové zapojeni do sociální konstrukce mateřství, závisí na stávajících mocenských strukturách, které jsou zřejmé na makroúrovni systému sociálního státu, ale i na mikroúrovni v rámci chování jedinců mezi sebou, v partnerských strukturách a rodinných figuracích (Vornmoor, 2002). Podle Leiry (1992) je sociální mateřství ukotveno ve dvou základních dimenzích – ekonomické dimenzi (výdělečná činnost) a dimenzi péče (pečovatelské). Ekonomický rozměr odkazuje na zvyšující se integraci matek na trhu práce. Dimenze péče odkazuje k aktivitě milovat a pracovat. Dualita péče je vyjádřena pojmy „caring about“ a „caring for“. V péči o děti se tedy jedná o osobní emoce a vášně na jedné straně a materiální zajištění na druhé straně, což je také služba poskytovaná společností, avšak nelze ji finančně pokrýt prostřednictvím trhu. Z toho vyplývá, že každodenní modely práce a rodiny,

kdy práce je řazena do sféry veřejné a rodina a mateřství do sféry soukromé, tak úplně neplatí. Mateřství se týká veřejných i soukromých oblastí zájmů (Vornmoor, 2002).

Evropská kultura je pronatalitními, což má zásadní vliv na podobu konstrukce mateřství u nás (Glumbíková, Gojová, Grundelová, 2018). „*Mateřství je idealizováno, sugerováno jako povinnost či alespoň jako něco velmi hodnotného, něco, čím žena získá (boží požehnání, zásluhy na moci národního státu, sociální status či jedinečný životní požitek)*“ (Mareš, 2002:85). Především percepce dítěte hraje v sociální konstrukci mateřství, v rámci konkrétního společenského a kulturního kontextu, významnou roli. Pozice žen a matek byla v rámci historického vývoje posilována se stoupajícím významem dítěte ve společnosti (Badinter, 1981). Gjuríčová a Kubička (2009) uvádí, že je to právě společnost, která vytváří normu „dobrého“ mateřství, vůči níž porovnává reálná mateřství a vůči níž porovnávají matky sebe samotné. Klee et al. (2002) poukazují na to, že součástí zkušenosti s mateřstvím je i obava z toho, že se žena stane špatnou matkou. Autoři v tomto kontextu hovoří o idealizaci mateřství a stereotypu „perfektní matky“, který je už ve svém základu v podstatě nedosažitelný.

KONSTRUKCE OTCOVSTVÍ V SOUČASNÉ SPOLEČNOSTI

Konstrukce mužů a otců⁵ nedílně souvisí s konstrukcí maskulinit. Za „normální“ a nadřazenou všem ostatním maskulinitám je považována hegemonní maskulinita (Connell, Messerschmidt, 2005). Obrazem hegemonního muže v západních společnostech je běloch ze střední vrstvy, mladší střední věk, heterosexuální, soutěživý, prosazující se až agresivní, orientující se na veřejnou sféru a obchod (Šmídová, 2003). Na imperativ maskulinity poukazuje také Badinter (2005). Maskulinita podle ní znamená nebytí femininní, usilovat o nadřazenost nad ostatními, spoléhat se jen na sebe a působit zdáním odvahy a agresivity. Tento normativní charakter hegemonní maskulinity ovšem většina mužů neztělesňuje.

Proti tradičnímu pojetí otcovské role, ve kterém je muž chápán jako živitel rodiny, stojí tzv. „nové otcovství“ (Jordan, 1990; Barclay, Lupton, 1999; Maříková, 1999, 2006; Šmídová, 2003; Meuser, 2012; Lamb, 2013). Maříková (2006) píše, že u těchto „nových otců“ můžeme pozorovat prohlubující se emocionální prožívání, senzitivitu, větší empatii, muži se učí více mluvit o svých prožitcích, verbalizovat své pocity, což se u nich stereotypně příliš nepředpokládá, navíc se vytváří prostor pro větší míru zapojení mužů do péče o stárnoucí rodiče i výkon pečovatelských povolání. Šmídová (2003) zavádí termín „matkové“. Jsou to podle ní muži, kteří pečují o své děti každodenně a jsou schopni nést plnou odpovědnost za chod domácnosti. Barclay a Lupton (1999) poukazují na to, že současná západní společnost vyžaduje, aby muži byli zároveň živitelem, poradcem, pomocníkem v domácnosti a vychovatelem, přičemž požadavky těchto rolí a napětí, které mohou vyvolat, zpochybňují vztahy mezi muži a ženami, význam a místo práce v jejich životech a jejich vnímání sebe jako kompetentních dospělých. Tito noví, aktivní a angažovaní otcové jsou však zatím jen výjimkou. Společenské změny mnohem více přispívají k proměnám očekávání vůči otcům, než by došlo ke skutečným změnám rolí (Sabra, 2012). Změna otcovství je podle Thiessen (2012) komplikovanější, pokud otec nemá placené zaměstnání. Není proto pro ni překvapením, že v znevýhodněných rodinách převládají tradiční genderové vzorce.

Význam zapojení otců v praxi sociální práce je otázkou, která v rámci akademické debaty a výzkumu v české sociální práci nepřijala významnou pozornost. Také zahraniční texty týkající se mužů v sociální práci se obvykle soustřeďují pouze na specifické problémy, jako je nezaměstnanost, zneužívání drog, domácí násilí, kriminalita a další (Baum, 2016).

⁵ Výraz „otec“, který se zde používá, zahrnuje jakéhokoli muže v rodičovské roli, ať už jde o biologického otce nebo o nevlastního otce či partnera matky.

METODOLOGIE

Hlavním cílem výzkumné studie, jejíž parciální data zde budou prezentována, bylo odpovědět na otázku: *Jak sociální pracovníci a pracovníce konstruují význam genderu svých klientů a klientek a jak se tato konstrukce projevuje v jejich profesionálním jednání?* Odpověď byla hledána prostřednictvím kvalitativní výzkumné strategie, protože umožňuje detailní porozumění danému problému. Kvalitativní data jsou bohatá a holistická, což v sobě skrývá možnost pro odkryvání souvislostí zkoumaného jevu (Rubin, Babbie, 2011).

Cílovou skupinu výzkumu tvořili sociální pracovníci a pracovníce zaměstnaní v sociálně aktivizačních službách pro rodiny s dětmi v Moravskoslezském kraji. Výběr této konkrétní služby se odvíjel od toho, že se jedná o službu sociální prevence, která má intenzivně pracovat s celou rodinou, a je poskytována převážně v domácím prostředí, což autorce umožnilo provést kvalitativní terénní výzkum. Výběr výzkumného vzorku byl proveden prostřednictvím záměrného výběru přes instituce. Výzkum byl realizován od července 2016 do ledna 2018. Zahrnoval 7 komunikačních partnerů a partnerek (2 muži, 5 žen) ze tří sociálně aktivizačních služeb pro rodiny s dětmi. Nakonec pouze se šesti z nich bylo provedeno celkem 19 individuálních a 3 skupinové rozhovory, součástí terénního výzkumu bylo zúčastněné pozorování, které probíhalo průběžně od července 2016 do dubna 2017 dle časových možností pomáhajících i badatelky a zahrnovalo celkem 44 hodin pozorování intervencí mezi pomáhajícími a rodiči nebo jejich dětmi v terénu, nejčastěji v domácnostech klientů a klientek. Validizační technikou sběru dat byly skupinové rozhovory a analýza dokumentů, konkrétně se jednalo o záznam z jednání s klientem a Standard č. 3 – Jednání se zájemcem o sociální službu.

Účastníci a účastnice výzkumu byli informováni o tématu, průběhu a okolnostech výzkumu a o možnosti kdykoliv z výzkumu odstoupit. Každý z komunikačních partnerů podepsal informovaný souhlas se zpracováním jejich výpovědi pro účely výzkumu. Anonymita je zachována tím, že nikde není zmíněna identita účastníků výzkumu ani žádná konkrétní adresná data o zařízeních, ve kterých jsou zaměstnání. Každému byl přidělen pseudonym, pod kterým v textu vystupuje.

Z redukce počtu sledovaných jedinců vyplývá nemožnost generalizace na všechny sociální pracovníky a pracovníce. Snahou tohoto výzkumu tak bylo specifikovat okolnosti, za kterých se jev vyskytuje (Strauss, Corbin, 1990), nacházet vztahy mezi jevy a zároveň otvírat problémy, které dosud nebyly v centru zájmu (Gavora, 2010).

V rámci analýzy dat byl využit konstruktivistický přístup k zakotvené teorii Charmaz (2003), který je založen na existenci více možných realit; výzkumník i účastníci výzkumu do výzkumného procesu vstupují se svou vlastní verzí reality a ve vzájemné interakci tvoří realitu novou.

Cílem předkládaného textu je zjistit: *Jak se projevuje konstrukce matek-klientek a otců-klientů v sociální práci s rodinou v sociálně aktivizační službě pro rodiny s dětmi?* Při hledání odpovědi na tuto otázku byla využita parciální data z výše popsaného výzkumu.

KONSTRUKCE OTCOVSTVÍ A MATEŘSTVÍ V SOCIÁLNĚ AKTIVIZAČNÍ SLUŽBĚ PRO RODINY S DĚTMI

Výpovědi sociálních pracovníků a pracovníků sociálně aktivizační služby pro rodiny s dětmi (dále jen pomáhající) o klientech a klientkách nejsou jednotné a vykazují určité napětí a rozpory. Otcové-klienti jsou jimi charakterizováni mnohdy v protikladu k matkám-klientkám, přičemž popisují, že pro pomoc za nimi přicházejí zpravidla ženy. Muži jsou pomáhajícími vnímáni pouze jako **okrajoví klienti**. *„Jako SASka by měla pracovat s rodinou s dětmi, že. Ale, když se nad tím zamyslím, tak vlastně já převážně pracuju s ženama a ještě děti, no. Ženy a děti. Asi více ženy, ale hned potom jako nějak děti, a muži, ti úplně okrajově“* (Carla). Otcové jsou charakterizováni jako ti, kteří **pomoc nepotřebují a/nebo nechťejí**, protože si **dokážou poradit sami**, nebo jako ti, kteří raději posílají

své partnerky, aby vše vyřešily za ně. „Když přijdou ti klienti, tak přijdou v doprovodu své družky nebo manželky, ale aby chodili sami, tak to málo kdy, oni většinou spíš posílají ty ženy, aby to vyřizovaly i za ně... (Adam).

Tradiční rozdělení rolí v rodině je pro pomáhající součástí způsobu života jejich klientů a klientek⁶, ve kterém je role matky-pečovatelky spojena s vyřizováním záležitostí rodiny na úřadech (zde zahrnují i sociální práci). „Vesmět posílají ty ženy, protože je to jakoby součást, když máme rozděleno, jo, takový ten konzervativní přístup muži – živitelé rodiny chodí do práce, žena v domácnosti – pečuje o děti, pečuje o jídlo, jo, aby prostě bylo uvařeno, aby bylo uklizeno, ale zároveň u tady té skupiny lidí, do těch domácích prací patří i to vyřizování na těch úřadech a tak podobně“ (Adam).

Zřejmě v souvislosti s převládajícím společenským diskurzem, kdy mají ženy obecně větší společenskou legitimitu při hledání odborné pomoci, mluvení o problémech a potížích nebo odkrývání pocitů (Kagan, Zychlinski, 2017) a muži jsou spíše nabádáni k tomu, aby skrývali své pocity a zvládali své problémy sami, pomáhající nepovažují absenci otců při práci s rodinou za problém, který by měli řešit. Navíc zřejmě sami klienti, i když si uvědomují své problémy, pomoc, z uvedených důvodů, aktivně nevyhledávají (podobně Moynehan, Adams, 2007). Muži přicházejí pro pomoc, až když jde o něco vážného. „To oni by přišli, kdyby byl opravdu nějaký velký problém“ (Adam). „Že, když už ti muži přijdou jakoby. To už musí být něco, že ten chlap přijde požádat o službu“ (Františka).

Matky byly naopak pomáhajícími popisovány jako ty, které **chtějí řešit problémy rodiny, potřebují při tom pomoc a dokážou poslouchat jejich rady**. „Že většinou to mají spíš nastavené ty ženy, že potřebují pomoc. Chlapi to mají většinou tak, že oni jsou ti páni tvorstva a nikoho k tomu nepotřebují, sami si poradí, pak to taky takhle vypadá v té rodině a většinou to chtějí, tu situaci, řešit víc spíše ženy..., za podpory nějaké“ (Františka). Ženy jsou vnímány na jednu stranu jako **bezradné, zatížené péčí o děti a domácnost**, ale i jako **schopné a odhodlané řešit** nepříznivou životní situaci rodiny. Důvodem, proč jsou ženy schopny a ochotny řešit tíživou situaci rodiny, je podle pomáhajících, „mateřský instinkt“. Ženy jsou tak konstruovány hlavně ve vztahu ke svému mateřství. „U těch žen hraje asi velkou roli takový ten mateřský instinkt, že opravdu se snaží kopat za ty svoje děti“ (Františka). Ženy jsou na základě svého mateřství považovány za více **zodpovědné**, protože když se klientka stane matkou, musí převzít zodpovědnost za dítě. „Spíš tak jak to vidím, že ty holky mají třeba brzo děti, třeba jsou mladé. A ta holka ti musí dospět jakoby tak to je úplně, že, vidět. Že ta holka porodí a musí převzít odpovědnost za to dítě“ (Carla).

Muži jsou naopak v souvislosti s tím bráni jako **nezodpovědní**. Mají svůj svět, ve kterém tráví volný čas podle svých představ. „Takže ti jim ty prachy fakt jako vezmou a jdou chlastat nebo si někde koupit drogy, že“ (Dana). V souvislosti s nevázaným životem jsou někdy muži považováni za **viníky** tíživé situace rodiny. „Jako já často..., si myslím, že ta příčina je v tom chlapovi, jo“ (Carla). Přičemž pracovnice přiznává, že vzhledem k tomu, že s muži téměř nepracuje, a nezná tak jejich pohled na věc, je ovlivněna pouze perspektivou žen-klientek.

Vnímání **mužů jako příčiny problému** a ženy jako zdroje **jeho řešení** vytváří určitou asymetrii. Matky jsou pod větším dohledem sociálních pracovníků a pracovníků. Otcové jsou vystaveni marginalizaci jako rodiče, protože matky jsou vnímány jako více spjaté s dětmi.

Jako rodiče jsou otcové bráni více vážně, až když matka nenaplnuje představy pomáhajících o „dobré matce“. „Ale tím, že oni jsou dva a ta matka je taková..., ona není hloupá, ale ona prostě intelektuálně se zastavila trošku níže než ten muž, a tu péči nějakým způsobem zvládá, ale ne tak, jak bychom si představovali my. Tak je pro mě v tuto chvíli lepší to řešit všechno s otcem, protože když já mu něco řeknu, tak on přesně podle toho postupuje a ty pokroky tam jsou vidět“ (Ema). Otcové jsou přitom často vnímáni, na rozdíl od matek, jako **racionální**. „... muži, tím, že ta logika je jinačí, tak jsou

⁶ Zde pomáhající poukazovali na to, že se jedná o klienty a klientky s odlišným způsobem života od většinové populace, neboť jsou většinou nezaměstnaní nebo pracují někdy nelegálně. Většina žije v nejistých bytových podmínkách. Často se jedná o Romy a Romky.

takoví jako, že jim jsou některé věci víc jasnější. Ale zase neřešíme s muži takové věci, co třeba řeším s ženami... jako ta výchova a takhle. Je to úplně takové jiné“ (Ema).

Vzhledem k nespázanosti mužů s péčí o děti a domácnost by se mohlo zdát, že otcové mají větší volnost, ale konstrukce otce jako živitele na ně klade odpovědnost za finanční situaci rodiny. Očekává se od nich, že budou chodit do práce nebo si práci alespoň aktivně hledat. Pomáhající kladli na výdělečnou aktivitu mužů velký důraz. *„Jako jediné, co je možná super, je, že někteří mají snahu pracovat. Někteří jo, i když dělají na černo. Mi to nevadí, ať dělaj, hlavně, že pracujou“ (Dana).* U matek tento důraz kladen není, protože ty se starají o děti. *„Ty matky... jako by mohly pracovat, ony i chtějí některé, ale kdo jim bude blídat děti?“ (Adam).* „... (T)en muž je ten, kdo by měl hlavně nosit ty peníze, měl by pracovat (důraz), když je dobře, a ta žena by měla, jak kdyby pečovat o ty děti, pečovat o tu domácnost, případně vyřizovat ty dávky na tom úřadu práce, obstarávat, co se týká zdravotnictví. A ten muž by měl chodit jako do práce“ (Ema).

Ve výpovědích se objevilo také popření konstrukce otce jako živitele, a to prostřednictvím **konstrukce otce jako „závislého na sociálních dávkách“**. *„Takže oni žijou vyloženě (důraz) ze sociálních dávek. Nefunguje něco takového jako já nosím peníze domů, já jsem živitel rodiny, jsem muž“ (Adam).* Pokud muž nepracuje, je vnímán sociálními pracovníky značně nelibě. *„No a můžu říct, že ti chlapi prostě sedí doma, mají zdravé ruce, zdravé nohy, jo“ (Adam).* Získání placené práce je někdy vnímáno jako řešení situace rodin. Pokud muž není schopen zajistit příjem z pracovní činnosti, řeší, podle pomáhajících, rodiny situaci tím, že mají další děti, aby získaly další sociální dávky, „... aby zajistily svůj příjem, fungují tak, že vlastně každý rok nebo co druhý rok rodí děti, jo“ (Adam).

Vzhledem k tomu, že pomáhající konstruují gender svých klientů a klientek v tzv. sociokulturně znevýhodněném prostředí, většinou se jedná o prostředí v tzv. vyloučených lokalitách spojovaných s obyvateli a obyvatelkami převážně romského etnika, má romství a třída klientů a klientek významný vliv na podobu konstrukce genderu u pomáhajících. *„Hlavně ta romská klientela, ta žije ze dne na den... Taký záleží, z jakého prostředí ta rodina vzešla nebo ti rodiče“ (Františka).* *„Tak protože ženy, tím že jsme v lokalitě, jaké jsme, a hlavně péči o děti má na starost žena, tak tím pádem automaticky chodí žena a řeší ty věci žena“ (Ema).* Sami pomáhající byli příslušníky neromské a neexkludované části české společnosti, což má své praktické dopady v oblasti poskytované pomoci, ale i v oblasti vnímání pomáhajících ze strany klientů a klientek. *„(N)evím, čím to je, ale většina klientů si myslí, že ty děti mám. Já jim to nevyvracím. Ani jim to nepotvrzuju“ (Ema).*

Romské rodiny jsou často hierarchicky uspořádány. V tomto uspořádání hraje velký význam věk a gender členů rodiny (Lisá, 1999), „... že má hlavní slovo ta matka, takže vlastně tchyně a ta, pokud ji nějakým způsobem naznačí jenom, že ne, jako neexistuje, tak ta žena musí poslechnout tu starší ženu...“ (Ema). V romských rodinách dodnes převládá patriarchální uspořádání rolí mužů a žen (Davidová, 2000), „... tak samozřejmě ti muži jsou taková autorita“ (Adam), a to i přesto, že muž nemusí být hlavním živitelem rodiny. Postavení muže v rodině je dáno spíše nemateriálními aspekty, jako je ochrana rodiny a její cti (Šišková, 2001; Lacková, 2010). *„(T)o není, jak třeba bílí, že jedna rodina a druhá o ničem neví, tady se znají všichni, teta, strejda, klany různé“ (Ema).* Romská rodina je pomáhajícími někdy vnímána jako prostředí útlaku, kde matky-klientky mívají často nejnižší postavení. Žena tak musí vydržet všechno, i domácí násilí. Násilí vůči ženám je tak často považováno za rutinní a nebývá zcela cílem intervence. *„Ta žena musí vydržet hodně. Mají to tak nastavené. A je třeba to respektovat“ (Ema).* Zároveň měli pomáhající do jisté míry tendenci bagatelizovat domácí násilí. Domácí násilí je konstruováno jako součást kultury a běžná záležitost. *„Ony dostávají sem tam ty Romky. Ti chlapi to tak nemají, že zbit ženskou je hrůza, někteří fakt dostanou. Nebo naopak, chlap dostane od ženské, u nich to násilí je projev jakési lásky, asi, nevím. Já to neznám, tu zkušenost nemám osobní, ale vím, že to se tak sem tam prostě stane“ (Bedřich).*

Různé kategorie, jako je gender, věk, etnicita, třída apod., se v konstrukcích pomáhajících různě prolínají a jsou spojeny s mocenskými vztahy, které přispívají k utváření nerovnosti.

DISKUSE

Provedená kvalitativní studie ukázala, že sociální pracovníci a pracovnice charakterizují své klienty a klientky mnohdy v protikladu. Matky jsou pomáhajícími popisovány jako pečovatelky, temperamentní, méně inteligentní, hodné, zodpovědné, starostlivé, musí toho hodně vydržet, mají podřadné postavení v hierarchii rodiny, jsou vnímány jako ty, které pomoc potřebují, jsou bezradné, zatížené péčí o děti a domácnost, jsou ale také popisovány jako schopné a odhodlané řešit nepříznivou životní situaci rodiny, někdy o nich bylo hovořeno ve vztahu k absenci otce-živitele jako o matkách samoživitelkách.

Otcové jsou popisováni jako živitelé rodiny, kteří nepotřebují pomoc, jsou racionální, svěhlaví, autoritativní, direktivní, dominantní, závislí (na návykových látkách, alkoholu nebo dávkách), agresivní (pachatelé domácího násilí), nekomunikativní, ovládají vlastní ženu, ale jsou ovládáni svými vlastními matkami. Přehled zjištěných konstrukcí matek a otců nabízí následující tabulka.

Tabulka 1: Konstrukce matek a otců sociálními pracovníky a pracovnicemi

Matky	Otcové
ústřední klientky	okrajoví klienti
pečovatelka	živitel
zodpovědné	nezodpovědní
potřebují pomoc	nepotřebují/nechtějí pomoc
aktivní	pasivní
přítomné	nepřítomní
komunikativní	nekomunikativní
poslušné	neposlušní
emotivní	neemotivní
bezradné	poradí si sami
zatížené péčí	autonomní
zdroj řešení problémů	příčina problémů
neracionální	racionální
oběť	hrozba

Zdroj: autorka

Pracovnice a pracovníci sociálně aktivizační služby uváděli, že jejich klientem je rodina jako celek. Zároveň však přiznávali, že pracují převážně se ženami, případně s dětmi. Pomáhající tak znají problém rodiny hlavně z perspektivy matek-klientek. To ovlivňuje jejich pohled na problém rodiny a podobu poskytované pomoci. To, že pomáhající přisuzují starost o domácnost a děti jednoznačně matkám a výdělečnou činnost otcům, do značné míry kopíruje širší „žitý stereotyp“, který ženy propojuje s emotivitou, přízpusobivostí a s odpovědností za péči o druhé, zatímco muže spojuje s absencí emocí, nezávislostí, autoritou a pojetím rodičovství jako finanční odpovědnosti (Janebová, Černá, 2008). Tato genderová dělba rolí má svůj normalizační účinek, který představuje prostředek reprodukce genderové diferenciaci a nerovnosti (Zábrodská, 2009). Pomáhající se při svých tvrzeních opírali o své každodenní zkušenosti, přičemž toto „dělání rozdílů“ považovali za přirozené a funkční. Většinou nereflektovali vlastní stereotypy a předsudky, přičemž aplikovali tradiční pojetí dělby rolí v rodině na jedinečné situace klientů, a mohli tak přispívat k jejich patologizaci, marginalizaci nebo diskriminaci. *„Asi jsem se nad tím nějak nezamýšlela, nad nějakýma*

předsudkama“ (Carla). „Já si myslím, že diskriminace a předsudky patří k životu, je to součást života. Nemyslím si, že by to tak mělo být, ale že už to tak zůstalo v tom člověku, že s tím vyrůstal, že to je jakoby jedna z vlastností, jo“ (Adam).

Stereotypní představy o matkách a mateřství a s tím spojené vysoké nároky na ženy dopadají nejhůře na ty, které se nejvíce vzdalují „centrální kategorii“ matky⁷, ať už z důvodu jejich nepříznivé životní situace nebo z jiných důvodů. Každá matka zažívá svou vlastní specifickou zkušenost s mateřstvím, která je ovšem ovlivněna také tím, z jaké perspektivy je na ni nahlíženo a jaký diskurz v daný čas na daném místě převažuje (Rich, 1986). Mateřství tak lze považovat za významnou součást ženské identity, ale také za společenské kritérium hodnocení ženy. Mateřství se odvíjí od sociálního kontextu a není jednotným univerzálním konceptem, není žádná jednotná kategorie ženy, a proto ani nelze předpokládat univerzální útlak žen. Dále je třeba si uvědomit, že genderová identita je vždy spojena s dalšími sociálními identitami, jako je např. etnicita nebo příslušnost k určité společenské vrstvě.

Také otázka otcovství je v posledních desetiletích stále více kontroverzní. Řada studií poukazuje na složitost a různorodost otcovství v postmoderní společnosti (např. Collier, Sheldon, 2008) a na nedostatečné zapojení otců v sociální práci s rodinou (Ewart-Boyle et al., 2015; Symonds, 2018). Otcové jsou v sociální práci často popisováni jako neviditelní (D’Cruz, 2002), nepřítomní (Strega et al., 2008) nebo potenciální riziko (Scourfield, 2003; Roskill, 2008). Bariéry sociální práce s otci existují jak na straně systému, tak na straně pomáhajících i samotných klientů a klientek.

Na základě výše uvedeného lze poukázat na nevyužitý prostor a potenciál pro působení vzdělavatelů v sociální práci, jež mohou šířit anti-opresivní a genderově senzitivní přístupy v rámci výuky i spolupráce s partnerskými organizacemi. Pro profesionální výkon profese je nutné, aby byli sociální pracovník či pracovnice schopni adekvátně reflektovat kontext situace klienta a citlivě aplikovat hodnoty sociální práce. Genderově senzitivní sociální práce se zakládá na genderové kompetenci, která v sobě zahrnuje „vzájemné působení vnímání, analyzování, reflektování a jednání s odkazem na gender“ (Czollek, Perko, Weinbach, 2009:201). Významným prvkem je zde kritická reflexe, která je jak teoretickým přístupem, tak procesem (Fook, Gardner, 2007), který umožňuje pomáhajícím, zabývat se dilematy a identifikovat hodnoty v jejich praxi. Začíná určitým incidentem, pokračuje emocemi, hodnotami, zpochybňováním, artikulací hodnot a předpokladů a končí změnou praxe (Gardner, 2016).

ZÁVĚR

Cílem článku bylo odpovědět na otázku, jak se projevují konstrukce matek-klientek a otců-klientů v sociální práci s rodinou v sociálně aktivizační službě pro rodiny s dětmi. Výše zmíněné poukazuje na potřebnost genderově senzitivního a reflektivního jednání v praxi sociální práce s rodinou, jež by umožnilo dekonstrukci tzv. „Pravdy“ tradiční sociální práce o matkách-pečovatelkách a otcích-živitelích (Fook, Pease, 1999). Nedostatek „genderového vědomí“ v sociálních službách (Leung, Chan, 2014) pro rodiny s dětmi a chybějící hlubší reflexe ať už vědomých nebo nevědomých předpokladů a předsudků týkajících se genderových vztahů v rodině vede v praxi k přehlížení otců jako rodičů, jejich vnímání jako příčiny problémů či agresorů. Matky jsou vnímány jako zdroj řešení problémů, a jsou proto pod dohledem pomáhajících, přičemž musí splňovat jejich představy o „dobré matce“.

Abyste byli sociální pracovníci schopni kritické perspektivy, reflektování vlastní praxe a sebereflexe, musí k tomu mít určité profesní předpoklady. Zde se nachází zatím nevyužitý prostor pro vzdělavatele v sociální práci.

⁷ Lakoff (1987) popisuje „centrální kategorii“ matky. Tento model zahrnuje matku, která je vždy ženská, porodila dítě, dala mu tak polovinu svých genů, je vdaná za otce dítěte, je o generaci starší než dítě a je jeho zákonným zástupcem. Tento prototyp matky je narušován od 20. století. Lakoff píše o subkategoriích, jež jsou odchylkami od centrálního modelu. Jedná se například o „nevlastní matky“, „adoptivní matky“, „pěstounky“, „surogační matky“ apod.

POUŽITÉ ZDROJE

- BADINTER, E. 2005. *XY: o mužské identitě*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- BADINTER, E. 1981. *Mutterliebe. Geschichte eines Gefühls vom 17. Jahrhundert bis heute*. München: Piper.
- BARCLAY, L., LUPTON, D. 1999. The Experiences of New Fatherhood: a Socio-Cultural Analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 29(4), 1013–1020.
- BAUM, N. 2016. The Unheard Gender: The Neglect of Men as Social Work Clients. *British Journal of Social Work*, 46(5), 1463–1471. doi: 10.1093/bjsw/bcv074
- BECK, U. 1992. Modern Society as a Risk Society. In: STEHR, N., ERICSON, R. V. *The Culture and Power of Knowledge: Inquiries into Contemporary Societies*. Berlin, NY: Walter de Gruyter. 199–214.
- BECK, U., BECK-GERNSHEIM, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- BERGER, P. L., LUCKMANN, T. 1967. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Doubleday & Company.
- BOURDIEU, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- BROULÍKOVÁ, J., KUCHAROVÁ, V. 2002. *Opatření sociální politiky k problémovým typům rodin*. Praha: VÚPSV.
- BROWN L. et al. 2009. Manufacturing Ghost Fathers: The Paradox of Father Presence and Absence in Child Welfare. *Child & Family Social Work*, 141, 25–34.
- COLLIER, R., SHELDON, S. 2008. *Fragmenting Fatherhood, A Socio-Legal Study*. Oxford: Hart Publishing.
- CONNELL, R. W., MESSERSCHMIDT, J. W. 2005. Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*, 19(6), 829–859.
- CZOLLEK, L. K., PERKO, G., WEINBACH, H. 2009. *Lehrbuch Gender und Queer: Grundlagen, Methoden und Praxisfelder*. Weinheim: Beltz Juventa.
- D'CRUZ, H. 2002. Constructing the Identities of 'Responsible Mothers, Invisible Men' in Child Protection Practice. *Sociological Research Online* [online]. 7(1), 1–20, [6. 5. 2018]. Dostupné z: <http://www.socresonline.org.uk/7/1/dcruz.html>
- DAVIDOVÁ, E. 2000. K bydlení Romů v uplynulém půlstoletí. In: VÍŠEK, P. *Romové: bydlení, soužití*. Praha: Socioklub, 8–14.
- DONZELOT, J. 1997. *Policing Families*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- EISENSTEIN, Z. 1988. *The Female Body and the Law*. London, Los Angeles, Berkeley: University of California Press.
- ESPING-ANDERSEN, G. 1999. *Social Foundations of Post-Industrial Economies*. Oxford: Oxford University Press.
- EWART-BOYLE, S., MANKTELOW, R., McCOLGAN, M. 2015. Social Work and the Shadow Father: Lessons for Engaging Fathers in Northern Ireland. *Child and Family Social Work*, 20, 470–479.
- FOOK, J., GARDNER, F. 2007. *Practicing Critical Reflection: A Resource Handbook*. Berkshire: Open University Press.
- FOOK, J., PEASE, B. 1999. *Transforming Social Work Practice: Postmodern Critical Perspectives*. New York: Routledge.
- FREUD, S. 1997. *Nová řada přednášek k úvodu do psychoanalýzy*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství.
- GALUSKE, M. 2007. *Methoden der Sozialen Arbeit: Eine Einführung*. 7. vyd. Weinheim und München: Juventa Verlag.
- GARDNER, F. 2016. Critical Spirituality in Holistic Practice. *Journal for the Study of Spirituality*, 6(2), 180–193.
- GAVORA, P. 2010. *Úvod do pedagogického výzkumu*. 2. vyd. Brno: Paido.
- GERGEN, K. J. 1999. *An Invitation to Social Construction*. London: SAGE Publications.

- GJURIČOVÁ, Š., KUBIČKA, J. 2009. *Rodinná terapie: systemické a narativní přístupy*. 2. vyd. Praha: Grada.
- GLUMBÍKOVÁ, K., GOJOVÁ, A., GRÜNDELOVÁ, B. 2018. Critical Reflection of the Reintegration Process Through the Lens of Gender Oppression: The Case of Social Work with Mothers in Shelters. *European Journal of Social Work*, v tisku.
- GRÜNDELOVÁ, B. 2015. Sladování rodinného a pracovního života klientek a klientů sociální práce genderovou perspektivou sociálních pracovníků a pracovníků. *Sociální práce / Sociálna práca*, 15(5), 106–120.
- GOFFMAN, E. 1997. Frame Analysis of Gender. In: LEMERT, Ch., BRANAMAN, A. (Eds.). *The Goffman Reader*. Malden: Blackwell Publishing, 201–227.
- GOJOVÁ, A., GLUMBÍKOVÁ, K. 2015. (Bezmocná) sociální práce jako zdroj zplnomocnění? *Sociální práce / Sociálna práca*, 15(5), 52–63.
- CHARMAZ, K. 2003. Grounded Theory. Objectivist and Constructivist Methods. In: DENZIN, N. K., LINCOLN, Y. S. *Strategies of Qualitative Inquiry*. London: Sage, 249–285.
- JANEBOVÁ, R., ČERNÁ, L. 2008. Konstrukce žen-klientek a mužů-klientů v praxi sociální práce. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 8(2), 37–45.
- JANOŠKOVÁ, K. 2004. Krkavčí matky? In: NOSÁL, I. (Ed.). *Obrazy dětství v dnešní české společnosti. Studie ze sociologie dětství*. Praha: Barrister a Principal.
- JORDAN, P. L. 1990. Laboring for Relevance: Expectant and New Fatherhood. *Nursing Research*, 39(1), 11–6.
- KAGAN, M., ZYCHLINSKI, E. 2017. The Likelihood of Seeking Help from Social Workers in Israel: Effect of Gender, Religiosity and Prior Experience of Receiving Professional Help From Social Workers. *International Social Work*, 60(6), 1482–1497.
- KAHÁNKOVÁ, J., MYŠÍKOVÁ, M., NEDELNÍKOVÁ, D. 2005. Sociální asistence pro rodiny s dětmi jako jedna z forem terénní sociální práce. *Sociální práce / Sociálna práca*, 5(2), 49–59.
- KELLER, J. 2011. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: SLON.
- KLEE, H., JACKSON, M., LEWIS, S. 2002. *Drug Misuse and Motherhood*. New York: Routledge.
- LACKOVÁ, E. 2010. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Triáda.
- LAKOFF, G. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAMB, M. E. 2013. The Changing Faces of Fatherhood and Father-Child Relationships: From Fatherhood as Status to Father as Dad. In: FINE, M. A., FINCHAM, F. D. (Eds.). *Handbook of Family Theories: A Content-Based Approach*. New York: Routledge, 87–102.
- LANGMEIER, J., KREJČÍŘOVÁ, D. 2006. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada.
- LEIRA, A. 1992. *Welfare States and Working Mothers: The Scandinavian Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEUNG, L. C., CHAN, K. W. 2014. Understanding the Masculinity Crisis: Implications for Men's Services in Hong Kong, *British Journal of Social Work*, 44(2), 214–233.
- LISÁ, H. (Ed.). 1999. *Romové v České republice: 1945–1998*. Praha: Socioklub.
- LYÓCSA, I. 2011. Příčiny a dopady konstruktů rodičovstva (materstva a otcovstva) u pracovníků a pracovníků sociálněprávní ochrany dětí: příklad Velké Británie, Kanady a Izraele. *Sociální práce / Sociálna práca*, 11(2), 96–104.
- MAREŠ, J. 2006. *Kvalita života u dětí a dospívajících*. Brno: MSD.
- MAREŠ, P. 2002. Marginalizace, sociální vyloučení. In: SIROVÁTKA, T. (Ed.). *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown, 9–25.
- MAŘIKOVÁ, H. 2006. *Otec v péči o dítě a při jeho výchově* [online]. [6. 1. 2015]. Gender Studies. Dostupné z: <http://www.feminismus.cz/fulltext.shtml?x=1552101>
- MAŘIKOVÁ, H. 2004. Rodina: proměny mateřství, otcovství a rodičovství. In: FORMÁNKOVÁ, L., RYTÍŘOVÁ, K. (Eds.). *Abc feminismu*. Brno: Nesehnuti.

- MARÍKOVÁ, H. 1999. *Muž v rodině: demokratizace sféry soukromé*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- MEUSER, M. 2012. Vaterschaft im Wandel. Herausforderungen, Optionen, Ambivalenzen. In: BÖLLERT, K., PETER, C. (Eds.). *Mutter + Vater = Eltern? Sozialer Wandel, Elternrollen und Soziale Arbeit*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 63–80.
- MOYNEHAN, J., ADAMS, J. 2007. What's the Problem: A Look at Men in Marital Therapy. *American Journal of Family Therapy*, 35(1), 41–51.
- MOŽNÝ, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: SLON.
- NEDBÁLKOVÁ, K. 2011. *Matky kuráže. Lesbické rodiny v pozdně moderní společnosti*. Praha: SLON.
- OATES-INDRUCHOVÁ, L. (Ed.). 1998. *Dívčí válka s ideologií. Klasické texty angloamerického feministického myšlení*. Praha: SLON.
- ONDRISOVÁ, S. 2002. Homofóbia a heterosexizmus. In: ONDRISOVÁ, S. (Ed.). *Neviditeľná menšina: Čo (ne)vieme o sexuálnej orientácii*. Bratislava: Nadácia Občan a demokracia, 31–46.
- O'REILLY, A. 2010. *Encyclopedia of Motherhood*. Thousand Oaks, Calif., London: SAGE Publications.
- PARSONS, T., BALES, R. F. 1955. *Family, Socialization and Interaction Process*. Glencoe: Free Press.
- REGISTR PSS. 2018. *Vyhledávání služby* [online]. Praha: MPSV. [5. 5. 2018]. Dostupné z: http://iregistr.mpsv.cz/socreg/hledani_sluzby.do?SUBSESSION_ID=1525528180475_3
- RICH, A. 1986. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York: W. W. Norton & Comp.
- ROSKILL, C. 2008. Report on Research on Fathers in Two Children's Services Authorities. In: ROSKILL, C., FEATHERSTONE, B., ASHLEY, C. (Eds.). *Fathers Matter 2: Further Findings on Fathers and Their Involvement with Social Care Services*. London: Family Rights Group, 19–54.
- RUBIN, A., BABBIE, E. R. 2011. *Research Methods for Social Work*. 7th ed. Belmont: Brooks/Cole Cengage.
- SABLA, P. 2012. Vaterschaft und Erziehungshilfen: Väter zwischen sozialen Rollenerwartungen und erlebten Erziehungsschwierigkeiten. In: BÖLLERT, K., PETER, C. (Eds.). *Mutter + Vater = Eltern? Sozialer Wandel, Elternrollen und Soziale Arbeit*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 225–240.
- SCOURFIELD, J. 2003. *Gender and Child Protection*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- SOBKOVÁ, H. 2010. *Sociální práce s rodinou – teoretická východiska a metody*. Ostrava: FSS OU. Disertační práce.
- STRAUSS, A., CORBIN, J. M. 1990. *Basics of Qualitative Research – Grounded Theory Procedures and Techniques*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- STREGA, S., FLEET, C., BROWN, L. et al. 2008. Connecting Father Absence and Mother Blame in Child Welfare Policies and Practice. *Children and Youth Services Review*, 30(7), 705–716.
- SYMONDS, J. 2018. Engaging Fathers with Family Support Services: Using Conversation Analysis. In: DERMOTT, E., GATRELL, C. *Fathers, Families and Relationships: Researching Everyday Lives*. Bristol: Policy Press.
- ŠIŠKOVÁ, T. 2001. *Menšíny a migranti v České republice: my a oni v multikulturní společnosti 21. století*. Praha: Portál.
- ŠMÍDOVÁ, I. 2003. Matkové. In: MAREŠ, P., POTOČNÝ, T. *Modernizace a česká rodina*. Brno: Barrister & Principal, 157–176.
- TAYLOR-GOOPY, P. 2004. *New Risks, New Welfare*. Oxford: Oxford University Press.
- THIESSEN, B. 2012. The Family Models Held by Social Workers and Family Policy Programmes: Critical Remarks on Gender and Class Perspectives. *ERIS Web Journal*, 12(1), 51–61.

- TOLSON, E. R., REID, W. J., GARVIN, Ch. D. 2003. *Generalist Practice. A Task Centered Approach*. New York: Columbia University Press.
- VÖRNMOOR, A. 2002. Soziale Konstruktionen von Mutterschaft in Deutschland. In: HÄRTEL, I., SCHADE, S. (Eds.). *Körper und Repräsentation*. Opladen: Leske + Budrich, 237–244.
- YANCA, S. J., JOHNSON, L. C. 2008. *Generalist Social Work Practice with Families*. Boston: Pearson Education.
- ZÁBRODSKÁ, K. 2009. *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýzy a genderová identita*. Praha: Academia.
- Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách.*
- Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí.*
- ZASTROW, Ch. H. 2003. *The Practice of Social Work. Applications of Generalist and Advanced Content*. 7. vyd. Pacific Grove, CA: Brooks / Cole Thomson Learning.

Důstojná existence kontra osobní zodpovědnost: případ dětských dlužníků v Plzni

Dignified Existence contra Personal Responsibility: the Case of Children Debtors in Pilsen

Tereza Dvořáková, Jiří Mertl

Mgr. Tereza Dvořáková¹ vystudovala magisterský obor Sociální a kulturní antropologie na Katedře antropologie FF ZČU. Na stejné katedře pokračuje v doktorandském programu Etnologie. Od roku 2013 je terénní aktivizační pracovnící ve SPOLEČNOSTI TADY A TEDĚ, o. p. s., jež se snaží podporovat jednotlivce a rodiny v překonávání hendikepů, které vyplývají ze života v sociálním vyloučení. Na VOŠ vyučuje budoucí sociální pracovníky Problematiku menšin a jako výzkumnice participuje na projektech zaměřujících se na procesy marginalizace.

Mgr. Jiří Mertl získal Ph.D.² titul z politologie na Katedře politologie a MV při FF ZČU. Věnuje se tématům sociální spravedlnosti, moci, marginalizace, kriminologii a kritické sociální práci. Ve své výzkumné činnosti zastává perspektivu kritické sociální vědy. Snaží se usilovat o destigmatizaci u populací, s nimiž pracuje, a podporovat empatický přístup založený na péči s ohledem na řešení problémů, které mají. Působí na institutu Nové technologie – výzkumné centrum při ZČU a spolupracuje s Výzkumným ústavem práce a sociálních věcí.

Abstrakt

CÍLE: (1) Představení problému dětských dlužníků, kteří mají dluh u Plzeňských městských dopravních podniků (PMDP), které následně jednají vůči těmto dětem zcela nepřiměřeně, čímž jim velmi ztěžují start do života. (2) Poukázání, že bez diskurzivního obratu spočívajícího v oproštění se od neoliberalního konceptu osobní zodpovědnosti je tento problém neřešitelný. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** V textu zastáváme perspektivu kritické sociální vědy a teoretický aparát se sestává z konceptů kritické sociální práce a námi konceptualizované důstojné existence. **METODY:** Data jsme vytvořili pomocí polo-strukturovaných rozhovorů s relevantními aktéry a aktérkami a shromážděním textové produkce relevantních institucí. V průběhu analýzy dat jsme využili kvalitativní obsahovou analýzu. **VÝSLEDKY:** Dosavadní praxe PMDP, kdy na děti, jimž vznikl dluh, za nějž často samy nemohly, aplikovaly étos osobní zodpovědnosti, je z morálního, pragmatického i ekonomického hlediska nevyhovující a nevýhodná. Je potřeba hledat lidštější a pragmatictější řešení, které může z hlediska přístupu k problematice nabídnout námi navrhovaný koncept důstojné existence a z praktického hlediska kritická sociální práce. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Je nutné iniciovat diskurzivní obrat a upozadit perspektivu osobní zodpovědnosti a nahradit ji například konceptem důstojné existence. Je nutné v praxi více využívat přístupy kritické sociální práce.

¹ Kontakt: Mgr. Tereza Dvořáková, Katedra antropologie, Sedláčkova 15, 306 14 Plzeň; dvorakova.terez@gmail.com

² Kontakt: Mgr. Jiří Mertl, Ph.D., Nové technologie – výzkumné centrum, Západočeská univerzita v Plzni, Univerzitní 8, 306 14, Plzeň; jir.mertl@gmail.com nebo jmertl@ntc.zcu.cz

Klíčová slova

děti, dluh, kritická sociální práce, marginalizace, neoliberalismus, Plzeň

Abstract

OBJECTIVES: (1) Introduction of the issue of children debtors whose debt is administered mainly by the public transportation company (PMDP) in Pilsen. This company (owned by the municipality), produces indebted children whose starting position in the society is weakened to a great extent. (2) Make an assertion that the whole problem is practically unsolvable without a discursive turn that would abandon the ethos of personal responsibility. **THEORETICAL BASE:** We use the critical social science perspective and our theoretical stance is grounded in the concepts of critical social work and dignified existence. **METHODS:** Data were created through semi-structured interviews with relevant actors and collection of relevant textual production. We employed qualitative content analysis for the data analysis. **OUTCOMES:** The ethos of personal responsibility applied by the PMDP is inappropriate and disadvantageous from the moral, pragmatic as well as economic perspectives. It is necessary to find a solution that would be more emphatic and pragmatic. Theoretically, this could be provided by the dignified existence concept, and, practically, by critical social work. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** It is necessary to initiate the discursive turn, i.e. abandon the ethos of personal responsibility and replace it with, for example, the dignified existence concept. It is necessary to employ more the critical social work approaches in the praxis.

Keywords

children, debt, critical social work, marginalization, neoliberalism, Plzeň

ÚVOD

V našem článku bychom chtěli argumentovat, že prosazování a praktická realizace (kritické) sociální práce jsou v České republice v současných podmínkách velmi komplikované, a proto je potřeba se nejdříve v rámci kritické sociální práce zaměřit na změnu strukturně-diskurzivních praktik a perspektiv, s jakými se v současnosti obecně přistupuje k marginalizovaným populacím. Relevantní aktéři, kteří mají velký podíl a vliv na zřizování a financování sociálních služeb v České republice (zejména politici a úředníci), přistupují k celé problematice s imaginací založenou na étosu osobní zodpovědnosti. Tato imaginace je spočívá v přesvědčení, že by si každý člověk měl v životě pomoci sám a „pomoc“ od jiných aktérů by měla spočívat pouze v prosazování určitého řádu a „napravení“ skrze represivní vynucování tohoto řádu a určitých povinností s ním spojených. Takto konceptualizovaná pomoc nejenom prostřednictvím aplikované represe dále spíše prohlubuje problémy daných osob a systematicky podryvá jejich sebedůvěru a sebevědomí, což je v přímém rozporu s myšlenkami kritické sociální práce (srov. Bailey, Brake, 1977:9; Ferguson, Woodward, 2009:28; Houston, 2016:19), ale často brání i realizaci „klasické“ sociální práce a zlepšení situace člověka ve špatné životní situaci nebo sociální pozici.

V textu budeme argumentovat, že pro prosazení kritické sociální práce je nutné vyvíjet nátlak na diskurzivní obrat, který by zajistil změnu recepce celé problematiky, a že kritičtí sociální pracovníci a kriticky ladění akademici by měli v první řadě usilovat o tuto změnu. Obrat by se mohl následně realizovat například směrem ke konceptu, který v článku nazýváme důstojnou existencí (*dignified existence*). Koncept důstojné existence je založen na myšlence, že základním principem sociální spravedlnosti a posláním společnosti je zajistit pokud možno všem jejím členům subsistenci, uznání jejich práva na participaci na společenských procesech a interakcích a zajištění možností a dispozic, aby se oněch interakcí mohli účastnit.

V textu nejdříve blíže charakterizujeme étos osobní zodpovědnosti a také důstojnou existenci, kterou prosazujeme, vzhledem k dominantnímu diskurzu, jako kontra koncept. Následně ukážeme prostřednictvím analýzy případu dětských dlužníků v Plzni, jak se osobní zodpovědnost prosazuje v praxi a že bez diskurzivního obratu prakticky není možné aspirovat na změnu stávajícího stavu. V celém textu budeme zastávat přístup kritické/advokační sociální vědy (viz například Bhavnani et al., 2014; Bourdieu, 2003; Creswell, 2007), jenž je založen na analýze společenských interakcí, které jakýmkoliv způsobem marginalizují, stigmatizují nebo utlačují jakoukoliv skupinu nebo jednotlivce. Součástí tohoto přístupu je i představení témat, která nejsou v rámci veřejného diskurzu příliš akcentována, což může na jedné straně výrazně přispět k jejich reprodukci a na straně druhé k absenci pozitivního konstruktivního řešení. Zmiňované atributy a rizika dle nás téma dětských dlužníků zcela naplňuje.

ÉTOS OSOBNÍ ZODPOVĚDNOSTI A DŮSTOJNÁ EXISTENCE

Analytickým rámcem celé práce je tvrzení, že sociální pozice, které aktéři v rámci společnosti zaujímají, významně určují strukturální síly. To je v rozporu se současným dominantním západním diskurzem, jenž je reprodukován zejména mediálními a politickými aktéry a v rámci něj je naopak akcentována osobní zodpovědnost jako jediný faktor určující sociální pozici každého jednotlivce. Tento étos osobní zodpovědnosti je součástí tzv. neoliberální revoluce (viz například Hall, 2011; Harvey, 2005; Wacquant, 2009), která odstartovala v 80. letech 20. století a která mimo jiné měla za cíl zejména tři věci.

(1) Nastolení trhu jako režimu pravdy (Foucault, 1980:131), který na základě ekonomické racionality definuje, co je „pravda“ a co „lež“, nastoluje nástroje, jak „pravdu“ od „lži“ poznat, a implementuje sankce za odklon od „pravdy“ do všech společenských sfér. Nicméně trh, tržní principy a samotnou ekonomickou racionalitu je nutné chápat velmi specificky, a to nikoli jako velmi často zmiňovanou maximalizaci zisků a minimalizaci nákladů, což je spíše součástí politické jazykové hry, ale jak poukazuje Bauman (2005), trh v současné době reprezentuje spíše cyklus založený na ekonomické aktivitě a následně spotřebě, nikoli nástroj ekonomické efektivizace. Cílem současných neoliberálních systémů je tedy zajistit, aby docházelo ke konzumerismu, který zabezpečuje vnitřní dynamiku systému. K maximalizaci zisků následně nedochází systémově, ale pouze u individuálních subjektů, které zajišťují a poskytují dané komodity a služby. Součástí celého procesu je velmi výrazný tlak na privatizaci a komodifikaci veřejných služeb, které zajišťují soukromým subjektům stálý příjem, neboť majorita občanů se bez nejrůznějších veřejných služeb již neobejde (srov. například Jessop, 2013).

(2) Individualizaci společenských rizik, na niž poukazuje řada sociálních vědců (například Bauman, 2007b; Beck, 1992; Young, 1999) a která spočívá v upozadění významu strukturálních společenských faktorů (do jaké společenské pozice a situace se člověk narodí a jak jsou jeho život a možnost vykonávat aktivity v rámci něj ovlivňovány společností, v níž žije) a akcentaci individuální zodpovědnosti za vše, co se každému z nás v životě přihodí. Pokud má někdo problém, je to čistě jeho problém a je na něm, aby jej vyřešil, přičemž by v tomto ohledu měl dostat zcela minimální pomoc od institucí (například sociálních pracovníků a pracovníků).

(3) Zesílení a rozšiřování punitivních institucí, zejména vězení (viz Wacquant, 2009), a transformaci stávajících institucí, aby plnily kontrolní a disciplinarizační roli (například Garland, 2001; Lazzarato, 2009; Young, 1999). Konkrétně pak například instituce sociálního systému zůstávají zachovány (není cílem je úplně zrušit), ale jejich smysl je radikálně změněn, jelikož již nemají zastávat ideu solidarity a pomáhat a podporovat lidi ve složité situaci, ale tyto lidi naopak kontrolovat, stigmatizovat a využít je jako levnou pracovní sílu (viz Mertl, 2017). Celou transformaci lze názorně vysvětlit i pomocí metafory levé a pravé ruky státu, kterou zformuloval Pierre Bourdieu (2001), kdy levá ruka reprezentuje sociální instituce, tedy sociální práci, službu veřejnosti a spolupráci, a pravá ruka představuje instituce související s technokratičností, ekonomickou logikou, trhem, konkurenčním prostředím a individualismem. Po neoliberální revoluci převládly právě instituce související s pravou

rukou a začaly realizovat ideologickou i praktickou změnu, která měla za cíl oslabit instituce levé ruky a využít je k podpoře nového společenského nastavení založeného na étosu osobní zodpovědnosti, konkurenci a trhu jako režimu pravdy.

Pokud se tedy někdo dostane do jakéhokoliv životního problému nebo problematické společenské pozice, je problém vždy na jeho straně, ne například na špatně nastavené struktuře v podobě problematicky fungujících společenských institucí. Dle této logiky je například materiální deprivace, a s ní související další problémy (nedostatečný sociální kapitál atd.) způsobena neschopností, leností nebo morální nevyzrálostí daného člověka. „Problematičtí“ lidé jsou následně diskurzivně vnímáni jako sociální devianti, které je nutné represivně „napravit“, kultivovat a paternalisticky vychovávat, jelikož sami nejsou schopni řídit svůj život.³ Tato skutečnost znamená devastaci nejenom kritické sociální práce, ale sociální práce obecně. Soudobá situace je přitom něčím, s čím se prvotní zastánci kritické sociální práce nesetkali (srov. Bailey, Brake, 1977; Cannan, 1977; Jones, 2011). V době kulminace kritiky „tradiční“ sociální práce a sociálního státu se totiž pohybovali v diskurzu, v němž byly strukturální faktory brány jako naprosto relevantní a sociální rizika nebyla individualizována. Kritická sociální práce pak mohla být na takovýchto základech rozvíjena a celkově se pomoc lidem ve složité životní situaci mohla posouvat nerepresivním směrem. Tento pozitivní vývoj však přerušila neoliberalní revoluce, takže nyní je opět nutné obnovit samotné základy, na nichž by mohla být kritická sociální práce znovu aktivně rozvíjena.

Tento návrat však již těžko bude mít podobu poválečného sociálního státu (ať už západního či východního typu), proto je potřeba přijmout jiné diskurzivní nastavení a imaginaci, na níž budou postaveny sociální instituce a realizovány sociální politiky. Nové diskurzivní nastavení by mohlo být postaveno na konceptu, který v tomto textu nazýváme důstojnou existencí. Důstojná existence spočívá v první řadě v neustálé snaze o ustavení sociálně spravedlivé společnosti, v níž by každý měl důstojnou pozici bez ohledu na strukturální faktory, které si nevybral, ale i momentální problémy, jež mohou být i jeho chybou. Tato důstojná pozice je založena na nastavení společenských institucí a interakci, aby podněcovaly vzájemné uznání mezi členy společnosti. Uznání jako základní součást sociální spravedlnosti proslavili zřejmě nejvíce Nancy Fraser a Axel Honneth, kteří spolu na toto téma vedli i známou a obsáhlou debatu.

Fraser (1995:69–71, 2000:108–109, 2004:23) považuje sociální spravedlnost za kombinaci spravedlivé redistribuce prostředků a uznání daného aktéra nebo skupiny aktérů jako rovnocenných členů společnosti, kteří mají nárok nejenom na život, ale také participaci na společenských záležitostech. Hlavním cílem sociální spravedlnosti je tudíž zajištění subsistence a uznání všech občanů (a skupin) jako rovnocenných společenských partnerů, a to systematickým potlačováním jakékoliv formy marginalizace a represe, které staví svoje oběti do mocensky nerovné a slabé pozice neslučitelné se spravedlivě nastavenou společností. Podle Fraserové (1995, 2000, 2003) je takové spravedlivé nastavení možné pouze za předpokladu, že se bude prolínat redistribuce a uznání, přičemž obě složky v jejím konceptu hrají rovnocennou roli, neboť obě jsou stejně potřebné k dosažení spravedlivé společnosti. Samotná redistribuce nedokáže odbourat kulturní a symbolickou stigmatizaci a uznání samotné nezajišťuje spravedlivou redistribuci a materiální zajištění existence. Pouze obě složky zároveň zajišťují spravedlivou společnost a důstojnou existenci. Podle Fraserové (2000, 2001) lze alternativně chápat celý koncept jako otázku sociálního statusu, který daný aktér ve společnosti má. Pokud mu jeho status neumožňuje participovat na společenském dění a je určitým způsobem se společností vylučován, pak se jedná o zneuznaného aktéra, u něž je potřeba tuto situaci napravit. Tato pozice je opět dána buď materiální deprivací (nespravedlivou redistribucí), nebo kulturně-symbolickým zneuznáním (aktér není chápán jako rovnocenný člen společnosti), případně kombinací obou složek.

³ Kultivace je zřejmě nejpřesnějším pojmem, neboť pozice „problémových“ lidí je velmi podobná příslušníkům různých etnik, která byla „kultivována“ během kolonizace dnešními západními státy. Foucault (2006:99–100) tento proces nazývá vnitřní kolonizací, kdy západní společnosti začaly využívat techniky, praktiky a imaginace osvojené během kolonizační minulosti i vnitřně na „své“ občany.

Velmi podobný pohled má i Honneth (2003, 2001), nicméně podle něj uznání tvoří autonomní a jedinou složku sociální spravedlnosti, neboť redistribuce je do velké míry spojena s bojem za uznání. Honneth vychází z předpokladu, že pokud je daný aktér ve společnosti uznán jako její rovnocenná součást, spravedlivá nebo alespoň spravedlivější redistribuce se na tuto skutečnost sama „nabalí“. Jinými slovy, spravedlivá redistribuce jde vždy ruku v ruce s uznáním jako nutným předpokladem, neboť pokud členové společnosti nějakého aktéra neuznávají jako rovnocenného, nejsou ani ochotni alokovat mu zdroje, a na druhé straně, pokud má aktér možnost rovnocenné participace na společenském dění, pak si může adekvátní prostředky zajistit sám prostřednictvím této participace. Podle Honnetha (1996) může být společnost spravedlivá pouze tehdy, pokud umožní, aby se její členové navzájem uznali jako rovnocenní ve třech sférách – lásce, právech a solidaritě –, pouze tehdy se mohou autonomně vyvíjet a cítit se bezpečně, čímž zpětně vytvoří spravedlivou společnost.

(1) Lásku Honneth (1996:95–107) nedefinuje na křesťanském principu „miluj bližního svého“, jak by se mohlo zdát, ale hegelovsky jako „být sám sebou v někom jiném“, čímž má na mysli vcítění se do druhého člověka. Láska k druhému je v tomto ohledu myšlena jako pochopení druhého (jeho potřeb, emocí, tužeb atd.) a vytvoření určité společenské symbiózy položené na vzájemném porozumění. Nicméně Honneth k takto pojaté lásce přidává ještě jeden psychoanalytický rozměr, a sice že takto pojatá láska následně vytvoří i prostor pro získání sebedůvěry a zdravého sebevědomí u každého člena společnosti, který následně bude mít nejenom rád ostatní, ale i sám sebe, čímž zpětně bude podporovat integritu a důstojnost nejenom u sebe, ale i u ostatních.

(2) Podpora integrity a důstojnosti u druhých lidí úzce souvisí s uznáním svých práv a práv jiných lidí, která limitují egoismus, který může vyvstat z přílišné sebelásky a sebedůvěry. Uznání práv jiných lidí slouží jako pojistka před uplatňováním moci ze strany aktérů, kteří mají hodně sebedůvěry, na aktéry, kteří mají naopak sebedůvěry méně, přičemž toto uplatňování moci může druhou skupinu odsunout do marginalizované pozice, a tudíž narušit princip uznání. Systém individuálních práv umožňuje uzнат i určité morální povinnosti, které jsou implikovány univerzálností právního řádu a přidělených práv – tímto se láska, kterou každý člověk povětšinou chová k lidem, s nimiž je v pravidelném kontaktu, dostává v extrahované podobě i do širší společnosti (Honneth, 1996:107–121).

(3) Nicméně následně hrozí přílišná individualizace společnosti, protože každý sice bude uznávat druhé lidi na základě jejich integrity a přiznaných práv, ale na druhé straně bude jednat individuálně, bez ohledu na společnost, což bude opět narušovat uznání. Podle Honnetha (1996:121–130) je totiž významným prvkem individuálního pocitu uznání společenské uznání za vykonávanou činnost. Solidarita tedy směřuje k respektování různých činností jako rovnocenných a stejně důležitých, čímž si lidé, kteří je vykonávají, vybudují pocit, že patří do komunity a že jejich činnost má smysl. Vzniká tak pocit sounáležitosti, snahy zajímat se o činnost jiných lidí a jednat i s ohledem na ostatní lidi ve společnosti a společnost jako takovou. Celkově by tak podle Honnetha měla společnost založená na konceptu uznání podporovat u svých členů vybudování pocitu sebevědomí, respektování sama sebe a sebedůvěry, protože takoví lidé budou po všech stránkách uznávat vzájemnou existenci, kdykoliv budou mezi sebou interagovat, a vytvoří spravedlivou společnost.

Podobně na sociální spravedlnost nahlíží i Martha Nussbaum (2003, 2006) a Amartya Sen (2009), kteří rozvíjejí koncept poskytování dispozice, jenž vychází ze dvou ústředních myšlenek – (1) člověk je jako lidská bytost charakterizován především svojí důstojností a (2) měl by mít dostatečnou svobodu činit autonomní rozhodnutí a žít život, jaký chce. Systém sociální spravedlnosti by měl být nastaven tak, aby v první řadě zajistil svým členům důstojnost, a to zejména těm nejslabším, nejvíce znevýhodněným, a svobodu. S ohledem na důstojnost by systém každému jednotlivci měl zajistit určité dispozice, jež může využít k naplnění svého životního cíle a potřeb. Společenské instituce by se v tomto ohledu měly odklonit od tradičního (neo)liberálního výkladu ústavy, která by měla garantovat určitá práva zajišťovaná státem, jenž má právo je pouze vymáhat, nikoli jakkoliv aktivně prosazovat určitý normativní rámec. Společenské instituce by naopak měly aktivně participovat na utváření společenského prostoru, zejména v intencích zmenšování dominance, útlaku a represe a podněcování společenské kooperace namísto konkurence. V současných tržně orientovaných

západních společnostech musí být každý jednotlivec ve společnosti nejdříve produktivní, čímž si vyslouží uznání ostatních a nárok na místo ve společnosti. To je pro přístup založený na poskytování dispozic nepřijatelné, neboť nárok na důstojnost (důstojné přežití) má každý člověk tím, že je člověkem, přičemž ekonomická aktivita a produktivita jsou pouze jedny z mnoha společenských činností a zdaleka ne nejdůležitější. Společenské instituce by měly dále samy zjišťovat a hodnotit, jak společenský prostor funguje, a podle toho upravovat svoji politiku, aby například pomohly marginalizovaným osobám v jejich možnostech vykonávat široké spektrum činností. Přístup poskytování základních dispozic je založen na orientaci přímo na aktéry a jejich sociální pozice a potřeby, nevytváří žádný abstraktní spravedlivý systém, nýbrž vytváří konkrétní podmínky pro každého jednotlivce, aby mohl zažívat spokojený život podle svého uvážení.

Pro (kritickou) sociální práci a její vykonávání je přitom perspektiva důstojné existence naprosto klíčová. Jak poukazuje Amy Rossiter (2014) nebo Stan Houston (2016), uznání, jak jej zformuloval Honneth, velmi dobře navazuje na původní myšlenky a cíle kritické sociální práce, zejména s ohledem na usilování o sociálně spravedlivější společnost, která by zamezovala marginalizaci a stigmatizaci jakýchkoliv populací. Perspektiva důstojné existence (a také vliv kritické sociální práce s ohledem na vyrovnání mocenského vztahu mezi sociálním pracovníkem nebo pracovnící a svěřenou osobou) je však patrná i na konkrétních technikách a praktikách sociální práce, které se začaly prosazovat až v posledních dvou dekadách, a to zejména v zahraničních diskurzích a praxích. Jedná se například o koncept zotavení (*recovery* – Anthony, 1993; Carpenter, 2002; Deegan, 2003), přístup založený na práci s předchozími traumaty (*trauma-informed approach* – Levenson, 2017; Lewinson et al., 2014; Nelson et al., 2016) nebo koncept minimalizace újmy (*harm reduction* – Karoll, 2010; Pauly et al., 2013). Ve všech technikách a praktikách je naprosto zřejmý důraz na důstojnost u osob, jimž je poskytována asistence, a na mocensky rovnocenný přístup založený na identifikaci a podněcování silných stránek u daných osob a nabízení možností, jak se vyrovnat se slabými (tzv. *strengths-based approach*), možností volby, posilování sebedůvěry a sebevědomí, rozvíjení různých schopností atd. Přístup minimalizace újmy je následně příznačný i svojí pragmatičností, která spočívá v minimalizaci vzniklých škod, ať už mají jakýkoliv charakter (původně tento přístup vznikl v souvislosti s minimalizací negativních dopadů u uživatelů alkoholu a drog). Nicméně programy a projekty využívající některou z těchto technik nebo jejich kombinaci by nemohly vzniknout, jak názorně ve svém textu prokazuje například Gene Deegan (2003), bez podpory minimálně lokální politické reprezentace, která alespoň částečně nebo v některých otázkách odmítá neoliberalní diskurz a poskytuje finance a další materiální i nemateriální podporu.

ZÁKLADNÍ CHARAKTERISTIKA PŘÍPADU DĚTSKÝCH DLUŽNÍKŮ V PLZNI A METODOLOGIE

V analytické části se budeme věnovat specifickému problému, jenž začal být v Plzni (a nejen zde) reflektován až v posledních letech, a to i přesto, že již dlouho předtím byl ve společnosti implicitně přítomen, ale explicitně artikulován nebyl. Jedná se o problematiku dětských dlužníků, mezi něž patří zejména děti, které mají dluh u Plzeňských městských dopravních podniků (PMDP). PMDP jsou akciovou společností, jejíž 100% akcií vlastní město Plzeň, což znamená, že se jedná o veřejnou instituci zajišťující určitý veřejný zájem (v tomto případě dostupné přepravování pro všechny osoby nacházející se na území města a v některých případech i mimo něj).⁴ Nicméně, jak bude patrné z další části textu, PMDP se jako veřejná instituce nechovají a spíše zastávají roli predátorského aktéra, který se pro maximalizaci zisku nebojí viktimizovat nejzranitelnější část populace.

⁴V minulosti se PMDP ohrazovaly, zejména v případech požadavků na poskytnutí informací dle zákona 106/1999 Sb., že nejsou veřejnou institucí, neboť mají status akciové společnosti. Po vleklých soudních sporech nakonec Nejvyšší správní soud ve svém rozsudku č. 8 As 86/2013 stanovil, že PMDP jsou veřejným podnikem, přičemž využil nálezů Ústavního soudu sp. zn. III. ÚS 686/02 a sp. zn. I. ÚS 260/06, v nichž identifikoval závazné znaky, podle nichž lze určit a definovat veřejnou instituci.

Dlužníkem vůči PMPD se může stát dítě již od šestého roku věku. Naše přesvědčení je jednoznačné – žádné děti by neměly mít dluhy. V práci však budeme problém komunikovat skrze výpovědi komunikačních partnerek, které zastupují užší vzorek dětí pocházejících z chudšího segmentu populace a odebírajících v minulosti nějakou formu sociální služby (většinou se jednalo o podporu vzdělávání). Skrze poskytování sociálních služeb se s komunikačními partnerkami seznámila autorka textu. Je ale třeba zdůraznit, že textem nepojednáváme žádné afirmativní akce, tedy že bychom určitou skupinu dětí více upřednostňovali před jinou, ale protože tyto konkrétní dívky znaly sociální službu již z minulosti, s exekucemi se na konkrétní organizace obracejí i teď, stávají se znovu klientkami a autorka textu skrze jejich komplikovanou situaci poznává zákulisí závazků vůči PMDP, potažmo městu, a konsekvence, kterým musí čelit.

V článku tudíž budeme odkazovat nejen k nestabilní soudobé ekonomické situaci dětských dlužníků, ale též k celkovému kontextu v podobě složitých výchozích domácích poměrů, často finančního rázu. Podstatnou vedlejší linkou je skutečnost, že konkrétně třem citovaným dívkám se skoro podařilo vymanit se z primárních příčin marginalizace, ze situace, do které se narodily. Vystudovaly a získaly vcelku adekvátní zaměstnání v oboru, prostřednictvím něž mohly dosáhnout i větší sociální mobility. Nicméně vlna sekundární marginalizace v podobě exekucí buď některé budoucí plány značně zabrzdila, nebo způsobila opětovně výrazné zhoršení životní situace.

Pokud je totiž dluh žalován, připočítávají se k němu náklady na soudní řízení, právní služby, úkony a odměny exekutora, penále, úroky a náklady na byrokracii. O nabobtnalé existenci dluhu se mladí lidé většinou dozvědí kolem 15 let, kdy si začnou zakládat účty, nebo v 18 letech, kdy se stávají plnoletými. Z jedné jízdy na černo následně může být exekuce, která je vyčíslena na desetitisíce. Celou situaci dále komplikuje i praxe z minulosti, která sice byla roku 2013 na nátlak sociálních pracovníků a pracovník zrušena, její konsekvence jsou ale stále aktuální, a to přeprodávání pohledávek ze strany PMDP jiným subjektům, jež se věnují vymáhání dluhů, což velmi znesnadňuje orientaci dlužníků v již tak komplikované pohledávkové agendě. Jelikož se v této agendě často nevyzná ani dospělý člověk, který má určité životní zkušenosti, je nereálné, aby se v celé problematice orientovaly děti a mladiství lidé a byli jí nuceni čelit. V praxi se ovšem často stává, že celé situaci musí čelit, a to klidně již ve zmiňovaných šesti letech, jelikož je exekuce vedena na jejich osobu, takže i všechny povinnosti spojené s případným soudem spadají na ně. Na této posloupnosti je názorně vidět, jak může fungovat étos osobní zodpovědnosti, pokud je nesmyslně do důsledku uplatňován i vůči dětem, u nichž vynucuje plnění povinností, které mají dospělí lidé.

Při analýze problematiky budeme vycházet ze shromážděných i námi vytvořených kvalitativních dat. Postoj města Plzně a PMDP bude reprezentovat veřejně dostupný rozhovor Michala Krause, ředitele PMDP, pro Český rozhlas Plzeň a komunikace s jedním ze zástupců Magistrátu města Plzně. S dívkami, které měly/mají dluh vůči PMDP, jsme následně vedli formální a neformální rozhovory, které se týkaly jejich současné situace, představy o dluhu a dlužné částce, vyprášení, jak k dluhu přišly, a jejich pocitů z celé situace. Komunikační partnerky tedy byly všechny dívky, ve věkovém rozmezí od 18 do 21 let, všechny studují či absolvovaly střední školu a o svém dluhu se dozvěděly s blížící se plnoletostí.

KOMODIFIKACE PMDP JAKO VEŘEJNĚ POSKYTOVANÉ SLUŽBY

Cílem veřejně zřízovaných institucí je poskytování dostupných a kvalitních služeb všem občanům, kteří se bez těchto služeb již neobejdou, protože hrají v jejich životě klíčovou roli. Mezi takové služby můžeme zařadit především lékařskou péči, vzdělání a v našem případě i dopravu. Nespornou výhodou veřejných institucí by měl být zájem o to, aby jejich fungování korespondovalo s naplňováním kolektivních potřeb. Služba by tedy měla být zřízována za férových podmínek, měla by být dostupná a ekonomická efektivita by neměla být hlavním měřítkem, které je v rámci poskytování služby sledováno. A pokud nemohou být její základní principy naplňovány, měla by se sama (z titulu veřejné instituce) podílet na lidském a pragmatickém řešení nastalé situace. Paradox aktivní tržní praxe

u instituce, která zajišťuje veřejnou službu, musí zákonitě vést k vedlejším efektům. V našem případě je to proces generování dětských dlužníků, a to za účasti města Plzně a i legislativy státu.

Pro pokrytí veřejné dopravy v Plzni byly městem zřízeny PMDP, které jsou sice právní formou akciovou společností, nicméně PMDP jsou kontrolovány správní radou vedenou zastupiteli města Plzně. Provoz podniku je zajišťován z rozpočtu města, ale vyhrazená částka náklady podniku komplexně nepokryje, takže je třeba zajišťovat financování z dalších zdrojů. Vedle samotného jízdného je z komunikace se zástupcem magistrátu patrné, že jedním ze základních příjmů jsou i pokuty, což implikuje, že je v podstatě žádoucí, aby k pokutování docházelo. Revizoři jsou navíc k pokutování motivováni výkonnostní odměnou, tedy složkou mzdy, která v některých případech (v Praze a Brně) činí až 40% z celkové mzdy (Eurozpravy.cz, 2013; Novinky.cz, 2015). V případě Plzně ovšem přesná čísla neznáme, jelikož PMDP odmítly konkretizovat způsob výdělků revizorů. Pro srovnání můžeme uvést případ Prahy, kde získá revizor nejvyšší odměnu v případě, pokud přistižený pasažér bez platné jízdenky nezaplatí pokutu na místě, ale do 15 dnů od provedené přepravní kontroly, kdy je přírážka za jízdu bez platného cestovního dokladu o stanovenou částku vyšší. Revizoři v Plzni přitom často cílí zejména na nejvíce zranitelné osoby a populace. Příkladem mohou být časté kontroly (v některých případech dokonce doprovázené pořádkovým týmem Policie ČR, jehož povolání je samozřejmě placeno z veřejného rozpočtu) na frekventované lince, na níž jezdí cizinci do zaměstnání v průmyslové zóně Borská pole.⁵ Viktimizace dětí tak není v tomto kontextu nikterak zvláštním jevem, protože řada dětí využívá veřejnou dopravu při cestě do a ze školy za účelem plnění povinné školní docházky.⁶ Mezi dospělým a dítětem navíc existuje i výrazná mocenská disproporce, která dále usnadňuje revizorům jejich práci. K viktimizaci a přímému pokutování dětí navíc zcela neproblematicky přistupují i zástupci města:

„Diskuse na téma „dětská černá pasažéři“ na politické úrovni již proběhla. Žádný ze zástupců – ať již koalicičních, nebo opozičních, nenavrhl žádné usnesení, kterým by postup představenstva PMDP zpochybnil. Ani dozorčí rada PMDP, kde jsou odborníci nominováni jako koaliciční, tak opoziční kluby v ZMP, nepochybnila postup představenstva PMDP. Neznám jediný případ, ve kterém by v posledních 25 letech zasahovala Rada města Plzně (ve funkci valné hromady) do kompetence představenstev firem ve vlastnictví města, k tomuto precedentnímu postupu by primátor města Plzně přistoupil jen z velmi závažného důvodu.“ (Zástupce města.)

Takové chování spíše odpovídá soukromému komerčnímu subjektu, který chce maximalizovat svoje zisky a používá k tomu všechny dostupné praktiky a techniky. Odmítání identity veřejné služby potvrzuje i neposkytování informací podle zákona 106/1999 Sb. (viz jedna z předchozích poznámek pod čarou).

Nezáčastněný přístup dominantních aktérů je vystaven na principu (neo)liberálního kapitalismu a trhu jako režimu pravdy, v rámci nichž je podnikatelská činnost (i ve veřejném institucionálním diskurzu) legitimizována sama o sobě a musí být osvobozena od veškerých vnějších zásahů. A to i přesto, že „na sebe“ firma vydělává nemorálním způsobem, jakým je pokutování dětí a následně exekuční vymáhání dluhu, který téměř jistě musí vzniknout, jelikož děti nejsou ekonomicky aktivní a nemohou dluh zaplatit. Tuto osobní zodpovědnost aplikovanou na děti následně PMDP neodmítá:

„[...] Já se domnívám, že za službu je třeba platit. Podle stanovených tarifních podmínek. Je to přece stejné, jako kdybychom si vzali máslo v obchodě a nezaplatili se zdůvodněním, že jsme ze sociálně slabé skupiny obyvatel a prostě máme hlad. To máslo nám nikdo tolerovat nebude a jízdu bychom tolerovat měli?“ (Michal Kraus, ředitel PMDP).

⁵ Cizinci jsou často velmi zmatení, jelikož dorazili do ČR na popud pracovní agentury, která s nimi nicméně mimo rekrutace a převozu již dále nepracuje, takže jsou v novém prostředí bez jakékoliv podpory a asistence, což znamená, že je u nich daleko větší riziko, že budou přistiženi bez platného jízdního dokladu.

⁶ Ostatně samotné PMDP přiznávají, že celých 11% z celkového počtu tzv. černých pasažérů jsou nezletilí (Černé svědomí, Nedat.).

Ředitel PMDP ve svém nedomyšleném eufemismu o nákupu másla a lístku pravděpodobně pozapomněl na to, kde dítě peníze získává. Z jeho logiky vyplývá, že je v podstatě odpovědností dítěte samotného zajistit si finance na jízdné. Dítě je pro politiku založenou na tržních principech těžko uchopitelným subjektem. Jelikož prozatím není možné, aby bylo již od šesti let věku produktivním tržním individuem (srov. Beck, 2004). Předpokládá se, resp. je legislativně dáno, že finanční odpovědnost nesou zákonní zástupci, kteří z mnoha důvodů také nemusí dostát očekáváním. V tomto ohledu je navíc nutné zmínit, že tarifní podmínky PMDP jsou zcela arbitrární a závisí na daném subjektu, jak je nastaví, neboť každý dopravní podnik vytváří vlastní přepravní ceník. V České republice má například Praha zavedené jízdné zdarma pro děti do 15 let⁷ či existují města, kde je hromadná doprava zcela zdarma (Frydek-Místek, Hořovice nebo Třeboň).

Velmi alarmující je paralelní skutečnost, že generování dětských dlužníků a exekuce, jimiž jsou postiženy děti bez ohledu na jejich třídní, ekonomickou či etnickou příslušnost, jsou ze strany zástupců města brány jako zcela běžné součásti tržního prostředí. Na pokutované děti a následně i dlužníky je pohlíženo jako na aktéry, kteří neprošli přes trh jako režim pravdy, a jsou pak traktováni jako kolaterální (Bauman, 2007a), vedlejší škoda systému. Stávající dominantní aktéři, tedy politická reprezentace, přitom neshledávají problém dětských dlužníků jako dostatečně závažný k tomu, aby byl podniknut nějaký zásah, jak artikuluje i zástupce města: „*Kolik je těch 6letých dětí, kteří se pak stanou dlužníky? Je jich 98 %?*“

Postoj ze strany města, které popírá problém, nemůže být pro veřejnost přijatelný. Náhodně vyřčené matematické entity (6, 98%) nemohou delegitimizovat případ takového kvalitativního rozsahu. Je ve veřejném zájmu, abychom měli férově a spravedlivě fungující společnost, kde není možné takto deklarovat bytí jediné dítě, a PMDP jako veřejná instituce by se měly na tomto cíli dle svých možností podílet, nikoli se snažit z celé situace profitovat. Nedomyšlený požadavek vyčíslení dětských dlužníků se navíc pro reprezentaci města z obhajoby stává obžalobou. Sice neexistují přesná čísla o počtu dětských dlužníků (pouze velmi jednoduchá statistika, že 11% z celkového počtu tzv. černých pasažérů jsou nezletilí; Černé svědomí, nedat.), sociální pracovníci a pracovníce z Plzně se ale za poslední roky setkali s desítkami případů. Podle našeho kvalifikovaného odhadu se počet případů může vyšplhat až na stovky dětí, které jsou za jeden, pět, osm nekoupených devítikorunových lístků, při každodenním dojíždění do a ze školy, v exekuci.

VŠUDYPŘÍTOMNOST PUNITIVNÍHO APARÁTU

Loïc Wacquant (2010) všechny skupiny deklasovaných, stigmatizovaných, sociálně vyloučených a chudých zařazuje pod kategorii *prisonfare* – potenciální objekty penálních institucí. Jeho koncept můžeme rozšířit i o kategorii dětí. I ony musí často čelit symbolickému i fyzickému násilí ze strany přepravní kontroly:

Lily: „Adélka ne, sestřenice, minulej týden, když jeli se školou, a ona je v první třídě ne, odchytl ji revizor, protože nezvoládla dojít si štípnout... celá třída když pak vystupovala, čekala, až revizor Adélce vypíše tu pokutu. [...] strašně plakala a úplně křečovitě držela ten neštípnutej lístek v ruce. [...] přede všema dětma. [...] podle učitelky se nešlo s revizorem nějak domluvit, nevím...“

Fřída: „[...] To jsme ještě neměly se ségrama občanky a nechtěli jsme jim [revizorům] nic říct, nechtěly jsme pokutu, tak skrz to zavolali policajty. Nebo já tomu moc nerozuměla, jsem byla malá, ale ségry... No, těm [policii] jsme nechtěly taky nic říct, tak nás odvedli tam na stanici, vši, dokud prej nepříjdou pro nás rodiče. [...] normálně jako zadrženyj jsme

⁷ Resp. do 6 let je jízda zdarma zcela automaticky, od 6 do 10 let je třeba vlastnit nějaký dokument dokládající věk, např. žákovskou knížku, a od 10 do 15 let je třeba vlastnit čipovou kartu nebo průkaz PID. V posledním případě je třeba zaplatit za zhotovení karty/čipu a v případě čipu ještě zakoupit nabití jednorázového zvýhodňujícího tarifu.

byly. Chvilí jsme ještě nadávaly, ale pak jsme jim číslo řekly a přišla máma. [...] Tak 10 mi mohlo být. [pozn. starším sestrám klientky bylo 12, 13 a 14 let]"

Za předpokladu, že bychom přistoupili na skutečnost, že dopravní podnik vykonává činnost, kterou upravuje soukromé právo, je přesto jednou ze zásad tohoto práva, že nikomu nesmí být pro nedostatek věku nebo rozumu způsobena nedůvodná újma. Stejně tak platí, že občanský zákoník neposkytuje ochranu výkonu práva, které je v rozporu s dobrými mravy. A do třetice můžeme připomenout, že dítě mladší 15 let není ani trestně odpovědné. Uplatňovaná rétorika dominantních institucí odvolávajících se na právo samotné, zcela stroze, přísně, neúprosně a hlavně v rozporu s výše zmíněným požaduje odpovědnost a následné potrestání dítěte za jízdu na černo, jak formuluje i zástupce města:

„A já se ptám, či je výchovné, když se dítě dopustilo nějakého protiprávního činu, řešit to jen s jeho rodičem, že dítěti se nic nestane a bude jezdit nadále MHD? [...] Čím je delší doba mezi tím, kdy si to to dítě uvědomí, a tím výkonem toho trestu, to je prostě blbě, žejo.“
„[...] Vy si myslíte, že je výchovné ty děti z toho vynechat? [...] Pojede [po potrestání] i druhý den to dítě načerno nebo ne?“

Paternalistická neoliberalní rétorika není k narůstajícím problémům jednoduše ignorující, nýbrž v rámci své politické racionality zavádí moralizující úsudky (například Hamann, 2009). Dalším praktickým projevem moralizování je obrázkové mravní ponaučení, tedy komiksu, který má dětem přiblížit cestování prostředky MHD a jenž má působit jako nástroj prevence černých jízd a má samozřejmě i své morální ponaučení. Komiks samotný je prezentovaný jako edukační pomůcka pro sociální a vzdělávací služby pracující s dětmi a dospívajícími. Na místě je třeba připomenout analogii s pravou a levou rukou státu, kdy dominantní instituce vytváří amorální a asociální problém, zároveň však vyzývá sociální a nevládní organizace a školy k tomu, aby paralelně s jejich stávající praxí generování dětských dlužníků distribuovaly komiks a tím zmírňovali dopady jejich tržní logiky. Nicméně výchovný aspekt pokuty se v rodině, kde se děje něco nestandardního nebo kde něco momentálně, či dlouhodobě, nefunguje, zcela ztrácí. Dětské klienti často vypovídají, že se v době záhytu např. stěhovali a informace o pokutě dorazila na starou adresu, nebo se rodiče rozváděli, zákonní zástupci ztratili zaměstnání a děti se bály svou pokutou přihoršovat nestabilní ekonomickou situaci domácnosti, rodina byla z důvodu výskytu různých sociopatologických jevů, či jejich kombinací, zcela dysfunkční. V takové situaci dítě pojede i druhý den na černo, pokud se bude muset dostat do školy nebo ze školy, protože jednoduše nemá na vybranou. V tomto světle se výše zmíněné moralizující soudy bez znalosti kontextů jeví jako absurdní a stigmatizující, přičemž stejně absurdní je i chování dopravních podniků a města Plzně, kteří zcela bezprecedentně přebírají role represivních orgánů, vychovatelů a normalizátorů, které jim nenáleží.

Děťství je životní etapa socializace, kdy se utváří budoucí společnost. Opakované pokutování a žaloby, které mají dítě ponaučit a napravit, působí zcela opačně. Podle Jocka Younga (2007) je současný systém charakteristický uvalováním nepřiměřené odpovědnosti za porušení pravidel a snadným uchylováním se k punitivě. Penální systém dokáže z pár jízd na černo vytvořit statisícový nebo i milionový dluh. To je okamžik, kdy se jednoduché potrestání stává mstou.

Fřída: „[...] Jak tam můžu mít přes devadesát tisíc?“

Lily: „Od 2014 jsem splácela aspoň pět set měsíčně, už na střední díky brigádám, a teď mi přišel papír, že to mám vyplacený, a když jsem tam volala, tak mi řekli další částku, nějakých 26 000. [...] Já byla na tom, že u jednoho exekutora se mi to sloučilo a já mám jakoby tři pokuty u dvou exekutorů? [...] Celkem teda víc jak 60 000 Kč.“

Zástupci města a PMDP tak zůstávají uzavřeni ve své rétorice osobní zodpovědnosti a nechťejí připustit pozitivní změnu nebo pozitivnější přístup k celé problematice:

„[...] jsem přesvědčen, že takové případy nejsou, protože my, pokud žalujeme, tak žalujeme průběžně. Tedy i ve věku mladistvých. Druhá věc, neznám tvář ani jméno člověka, který by měl u nás milionový dluh při vstupu do plnoletosti.“

Na své občany nahlíží optikou *do ut des*⁸ a vztahují se k nim jako k pouhým producentům. Neplnění vzájemného transakčního vztahu je pak důvodem k nepřiměřené punitivě, která je legální, v zákoně neexistuje žádná explicitní obrana před dětským dlužnictvím. Výklad práva často nabývá povahy textualismu nebo legalismu, tedy jakési sledování doslovného písemného popisu bez ohledu na okolnosti. Takovýto instrumentalismus přje připraveným a upevňuje stávající řád a nadvládu (Braye, Preston-Shoot, 1998).

Právní postih není samozřejmě jedinou sankcí, existují i neformální, symbolické či společenské sankce – vyloučení z plnohodnotného života, marginalizace, deprivace, apod., které na dětského dlužníka, potažmo mladého dospělého, dopadnou v čase, kdy vstupuje do dospělého života.

EROZE SOLIDARITY A É(PA)TOS OSOBNÍ ZODPOVĚDNOSTI

Jak už jsme zmínili výše, dítě je pro tržní politiky problematickou entitou. Nicméně například Milton Friedman (1962), představitel Chicagské ekonomické školy, která je ideovým základem neoliberalismu, ve svých úvahách aplikuje logiku volného trhu i na děti, které chápe jako konzumenty zboží a služeb, a proto musí být odpovědnými členy společnosti. Ideologie založená na osobní zodpovědnosti, komodifikaci sociálních vazeb, zdůrazňující konzumní svobodu, vlastní volbu a svépomoc nereprodukuje pouze stratifikované rozložení společnosti, ale navíc ze standardní diferenační nerovnosti (jako je v tomto případě věk) činí zásadní exkludující faktor. Odhlíženo tak už není jen od strukturálních souvislostí lidského života, ale jakéhokoliv člena společnosti může vyloučit z plnohodnotného společenského života i skutečnost, že kdysi byl dítětem.

Hermína: „Dlouho jsme bydleli na Naději. [...] Ať byl, jaký byl, bylo to nejlepší, když s náma žil holec táta [pozn. biologický otec Hermíniných třech mladších sester]. [...] Jak máma začla víš co [stala se drogově závislou], stěhovaly jsme se po celý Plzni, nechávala nás u cizích, víš u ní, u který, občas u báby [...], přišly jsme o všechny věci, věci do školy, oblečení, jak nás odněkud někdo vyhazoval nebo jsme to, nešlo to zas všechno pobrat [...] dyk, neměly jsme ani na jídlo, natož na jízdenky.“

Sheela: „Tatínek je ve výkonu trestu.“ [...] mamince se snažím od 15 brigádama pomáhat [...] Dluhy na jízdným mám asi od svých osmi let. [...] Bydli jsme mimo Plzeň, kam ale se ségrama jsme dojížděly na základku. Maminka někdy prostě neměla na jízdenky [...] a co, jsem měla jít s malejma ségrama osm kiláků každý ráno pěšky do školy? [...] Celkem je to přes milion.“

Situace komunikačních partnerek, jak jsme avizovali v metodologické části, je jakýmsi průnikem obou exkludujících faktorů – byly dětmi a byly z chudé domácnosti. Životní situace dívek, jež jsou citovány výše, patří mezi ty obtížnější a jejich dluhy mezi ty nejvyšší. Ke společnosti a pomáhajícím institucím se vztahují s rezervou, jejich resentment je však zcela pochopitelný, protože se z dluhové pasti jen těžko někdy dostanou, což si samy naprosto uvědomují.

„Takže nevím, proč bychom měli pomíjet jejich povinnost platit za veřejnou službu. [...] Osobní zkušenost, jestli dovolíte, když moje dcera jela zadarmo, tak prostě přišla domů, a byť to pro ni byl stresující zážitek, tak jsme prostě ubradili pokutu. Umím si představit, jak takové situace nastávají, ale nevidím důvod, proč by neměly být řešeny zcela standardním, přirozeným, normálním způsobem fungující rodiny“ (Kraus, ředitel PMDP).

Napříč sociálními třídami a kontexty se hodnoty, vnímání, očekávání a jednání mění. Skutečnost, která se jedné skupině zdá možná, nemožná, logická, standardní, normální, funkční, nelze nereflexivně uplatňovat na skupinu jinou, obzvláště pokud je jejich vzájemné postavení v rámci sociálního pole asymetrické. Ač na základě pobytu ve vlastním prostředí máme tendenci naše zkušenosti chápat jako přirozené, jiné skupině se mohou zdát situačně i dlouhodobě nemyslitelné (Bourdieu, 2010). Strět s odlišností by nás proto měl donutit o jiných obsazích přemýšlet, ne je traktovat nejasnými pojmy,

⁸ „Dávám, abys dal.“

například „(ne)standardní“, „(ne)přirozený“ nebo „(ne)normální“. Jednoduché binární dělení ignoruje fakt, že problém, resp. jeho řešení, je třeba hledat na obou stranách pomyslné linie (Young, 2007:22).

KONSEKVENCE DLUHŮ U PMDP

Dluh má na první pohled jasnou konsekvenci v podobě nutnosti jej splácet, nicméně u dětských dluhů je tato povinnost více než diskutabilní. Navzdory zákrokům, které mají oslabovat (nejen) institucionalizovanou sociální pomoc, je stále v české společnosti podstatný počet sociálních pracovníků, pracovníce a organizací, kteří se snaží strukturálním interpelacím čelit (srov. Althusser, 2006). Nejedná se pouze o ideologické vlivy, které dopadají přímo na sociální pracovníky a pracovníce, jako tendence byrokratizace, manažerizace a „zefektňování“ sociální práce (více například Garrett, 2003; Rogowski, 2012; Turbett, 2014), ale jedná se i o samotnou přímou práci, resp. problémy, se kterými klienti přicházejí a které mají často charakter sociálních nespravedlností popírajících funkci právního státu. Příchozím klientům, kteří projdou obdobnou strukturální mašinérií, nestačí jen poradit s dokumentovou gramotností, ale je třeba snažit se poznat jejich životní podmínky a zasazovat se o sociální změnu vystavenou na zkušenostech. Povinnost splácet totiž není jediná konsekvence pohledávky právě například u PMDP.

Exekuce/dluh je mnohdy rozhodným činitelem při volbě (ne)zaměstnání. Pokud se mladí dospělí rozhodnou někam nastoupit, vzhledem k okolnostem jsou vedeni preferovat formu práce na černo a tím se vyhnout exekučnímu zabavování příjmů. Nezáměrně tím však podporují šedou ekonomiku a jsou vystaveni dalším negativním průvodním jevům, jež jsou s „nehlášenou“ prací spojeny. Nejvážnějším problémem je všudypřítomná skutečnost, že za svoji práci nedostanou zapláceno. Obecně jsou postaveni do pozice prekarizovaných pracujících, kteří mají nejistý a nestabilní příjem, čelí různým formám vykořisťování a mají velmi špatné a nedůstojné pracovní podmínky.⁹

Dluhy mohou působit i jako kriminogenní faktor – mladí dospělí mohou začít páchat trestnou činnost, aby se materiálně zabezpečili a přežili. Pokud si není možné vydělat i mimo legální trh práce, situace je často může vést k nelegálnímu či extralegálnímu způsobu pouliční obživy (od prostituce po majetkovou až násilnou trestnou činnost). V neposlední řadě vedou dluhy k závislosti na sociálních dávkách. Ze socioekonomické perspektivy ve všech výše zmíněných případech společnost ztrácí mladého člověka, plnohodnotného občana a daňového plátce.

Nejistota vzniká i v oblasti bydlení a základním životním standardu. Dosáhnout na komerční trh s nemovitostmi je samo o sobě komplikované, a pokud daný člověk splácí pohledávku, dát dohromady peníze na kauci a poplatek realitní kanceláři je v podstatě nemožné. Tež šance získat městský byt je v intencích města Plzně zcela uzavřena, neboť jednou z podmínek přidělení je absence dluhů vůči městu ze strany žadatele, přičemž tímto dluhem je samozřejmě i nezaplacená pokuta u PMDP. Nutno podotknout, že tuto šanci kvůli pohledávce u dopravních podniků neztrácí jen mladý dospělý člověk, ale i celá rodina. V případě žádosti o městský byt nesmí být dlužníkem vůči městu žádný člen domácnosti, ani dítě. Pokud rodina potřebuje bydlení, ale například jedno dítě má vedenou pohledávku u PMDP, je celá domácnost vyloučena z možnosti podání žádosti, či je žádost zařazena na konec „čekací listiny“ žadatelů o městský byt.

Lidé se pak dostávají do faktické pasti, kdy jediným dostupným bydlením je v případě mladých dospělých byt rodičů, pokud takovou možnost mají, nebo ubytovny, případně azylové domy. Ubytovny a azylové domy přitom nejsou podle zákona, a ani prakticky, koncipovány jako stálé bydlení – jejich provozovatelé nemusí plnit zákonné standardy (například hygienické), jako je tomu u stálého bydlení, a obyvatelé mohou být kdykoliv okamžitě vystěhováni, protože smlouva, kterou podepisují, nemá status nájemní smlouvy a není v ní výpovědní lhůta. Na obecné úrovni pak dochází k tzv. byznysu s chudobou, k široce tematizovanému celospolečenskému problému.

⁹ Prekarizace však samozřejmě není problémem pouze lidí, kteří jsou zaměstnáni na černo, ale týká se velkého procenta legálně zaměstnaných lidí, kteří jsou jednoduše prekarizováni za strany svých zaměstnavatelů, kteří využívají jejich slabé pozice, nevědomosti a strachu.

„*Jaký má vše teď smysl?*“ ptala se informantka a klientka, které bylo teprve 19 let. „Její“ několikastatisícový dluh ji uvrhl do hlubokých depresí a přemýšlení o sebevraždě. Namísto pomoci a podpory pocítila represi a lhostejnost. Není následně překvapivé, že tito lidé ztrácí iluze o společnosti, dostávají se do psychické a sociální deprivace a zpochybňují ideologii práce a vzdělání jako mechanismu sociální mobility a cesty k získání důstojné pozice ve společnosti. Tato situace se může stát dítěti, které se „jen“ narodilo nebo se v průběhu života dostalo do komplikovaných rodinných poměrů. Upírání či popírání práva jednotlivce na důstojnou existenci či čerpání výhod z jejího narušení musí být na obecné morální rovině, na rovině selského rozumu, považováno za naprostou rezignaci na lidství.

ZÁVĚR

Celý případ dětských dlužníků v Plzni je typickým příkladem situace, kterou kritizovali kritičtí sociální pracovníci již v 70. letech, a sice strukturně-systémové „produkce“ marginalizovaných lidí, které mají sociální pracovníci a pracovnice v určitém stadiu „napravit“, „normalizovat“ a zpátky začlenit do struktur, které z nich přitom marginalizované aktéry předtím udělaly. Problémem je skutečnost, že sociální pracovníci a pracovnice již lidem v „pokročilém“ stadiu jejich problému mohou pomoci jen velmi těžko a jedinou variantou v současném systémovém nastavení je v podstatě přijmout absurdní skutečnost, že zmíněné děti jsou dlužníky, kteří musí splatit svůj dluh. Jak jsme argumentovali výše, to je dáno především imaginací aktérů, kteří nastavují diskurzivní podmínky a kteří na celou problematiku uplatňují étos osobní zodpovědnosti, prostřednictvím něž rámcují děti jako plnohodnotné jedince, kteří mají celkovou zodpovědnost za svůj život. Tato situace je jen stěží pochopitelná. Obdobně nepochopitelná je sebe-stylizace PMDP do role represivní výchovné instituce, která má děti „naučit“, že využití městské hromadné dopravy bez jízdního dokladu má své konsekvence, které jsou oprávněné a výchovné.

Bez opuštění tohoto prázdně moralizujícího a paternalistického přístupu nicméně není možná žádná pozitivní změna. V současnosti totiž není možné nijak systematicky a účinně předcházet dětským dluhům u dopravních podniků. Rovina práva jedná nesoučinně, a i kdyby se podařilo nějakou legislativní změnu prosadit, platnosti nabyde výhledově až za několik let. Je přitom nasnadě řešení, ke kterému byly sociálními pracovníky vyzvány samotné PMDP, a to učinit pragmatické a společenské řešení z vlastní iniciativy. PMDP a město Plzeň by mohly například v rámci principu minimalizace újmý přijmout hned několik opatření (ve smyslu stávajících i budoucích dětských dlužníků):

- Zavést jízdné zdarma v přepravních špičkách (ať už obecně nebo pro děti do 15 let), což by pomohlo nejenom dětem, ale také dopravě v Plzni.
- Nevymáhat dluh po dětech, ale rodičích.
- Odpustit dluhy všem lidem, kteří jej získali v dětském věku.
- Vymáhat pouze jistinu, tedy původní cenu jízdenky. Případně i s nějakou symbolickou přírážkou.

Všechny výše zmíněné varianty však chápeme jen jako kompromisní a nesystémové. Dětské dluhy je totiž nutné chápat v širších společenských a strukturních souvislostech, protože jsou pouze jedním (a navíc z hlediska struktury mikro-lokalizovaným) ze systémových problémů. Status dětského dlužníka je intersekcionalně (viz například Walby et al., 2012; Winker, Nina, 2011) propojen s dalšími většími systémovými problémy, z nichž některé jsme během článku již naznačovali. Hlavní problémy jsou podle nás dva. Prvním je reprodukováná chudoba, která má za následek materiální deprivaci některých lidí a rodin, které si následně nemohou dovolit zajistit ani základní životní potřeby (důstojné bydlení, materiální zajištění nebo dopravu, která se postupně stala nezbytnou součástí současného životního stylu). Druhým pak jsou traumatizující prožitky spojené s následnými psychickými potížemi. Je proto žádoucí všechny problémy, které působí naráz a provázaně, řešit komplexně, protože oddělené vyřešení jednoho z nich (ačkoliv je to samozřejmě lepší než neřešit jej vůbec) neřeší celkový stav lidí, kteří se ocitnou ve slabé společenské pozici. Proto si dovoluujeme navrhnout závěrečný bod, a to eliminovat hrozbu dětských dluhů plošně, v námi tematizované

problematicke zavedením jízdného zdarma, obzvláště pokud jsou dopravní prostředky využívány k plnění legislativně povinné školní docházky.

POUŽITÉ ZDROJE

- ALTHUSSER, L. 2006. Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation). In: SHARMA, A., GUPTA, A. (Eds.). *The Anthropology of the State*. Oxford: Blackwell, 86–111.
- ANTHONY, W. A. 1993. Recovery from Mental Illness: The Guiding Vision of the Mental Health Service System in the 1990s. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 16(4), 11–23.
- BAILEY, R., BRAKE, M. 1977. Introduction: Social Work in the Welfare State. In: BAILEY, R., BRAKE, M. (Eds.). *Radical Social Work*. London: Edward Arnold, 1–12.
- BAUMAN, Z. 2007a. Collateral Casualties of Consumerism. *Journal of Consumer Culture*, 7(1), 25–56.
- BAUMAN, Z. 2007b. *Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty*. Cambridge: Polity Press.
- BAUMAN, Z. 2005. *Work, Consumerism and the New Poor*. Maidenhead: Open University Press.
- BECK, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage Publications.
- BHAVNANI, K. K., CHUA, P., COLLINS, D. 2014. Critical Approaches to Qualitative Research. In: LEAVY, P. (Ed.). *The Oxford Handbook of Qualitative Research*. Oxford: Oxford University Press, 165–178.
- BOURDIEU, P. 2010. *Pravidla umění: geneze a struktura literárního pole*. Praha: Host.
- BOURDIEU, P. 2003. *Firing Back: Against Tyranny of the Market 2*. New York: The New Press.
- BOURDIEU, P. 2001. *Masculine Domination*. Cambridge: Polity.
- BRAYE, S., PRESTON-SHOOT, M. 1998. *Social Work Law: Criminal Justice*. London: Jessica Kingsley Publisher.
- CANNAN, C. 1977. Welfare Rights and Wrongs. In: BAILEY, R., BRAKE, M. (Eds.). *Radical Social Work*. London: Edward Arnold, 112–128.
- CARPENTER, J. 2002. Mental Health Recovery Paradigm: Implications for Social Work. *Health & Social Work*, 27(2), 86–94.
- CRESWELL, J. W. 2007. *Qualitative Inquiry & Research Design: Choosing among Five Approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- ČERNÉ SVĚDOMÍ. Nedat. *Zajímavosti, aneb věděli jste, že...* [online]. [1. 5. 2018]. Dostupné z: <http://www.cernysvedomi.pmdp.cz/zajímavosti/>
- DĚEGAN, G. 2003. Discovering Recovery. *Psychiatric Rehabilitation Journal*, 26(4), 368–376.
- EUROZPRÁVY.CZ. 2013. Šokující fakta o revizorech: Na kolik si přijdou z pokut? [online]. [1. 5. 2018]. Dostupné z: <http://doprava.eurozpravy.cz/mhd/76212-sokujici-fakta-o-revizorech-na-kolik-si-prijdou-z-pokut/>
- FERGUSON, I., WOODWARD, R. 2009. *Radical Social Work in Practice: Making a Difference*. Bristol: Policy Press.
- FOUCAULT, M. 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon Books.
- FRASER, N. 2004. Sociální spravedlnost ve věku politiky identity. Přeroddělování, uznání a participace. In: FRASER, N., HONNETH, A. *Přeroddělování nebo uznání?* Praha: Filosofia, 19–141.
- FRASER, N. 1995. From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Post-Socialist' Age. *New Left Review*, 212(1), 68–93.
- FRASER, N. 2001. Recognition without Ethics? *Theory, Culture & Society*, 18(2–3), 21–42.
- FRASER, N. 2000. Rethinking Recognition. *New Left Review*, May–June(3), 107–120.
- FRASER, N., HONNETH, A. 2003. *Redistribution or Recognition?: A Political-Philosophical Exchange*. London: Verso.

- FRIEDMAN, M. 1962. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- GARLAND, D. 2001. *The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- GARRETT, P. M. 2003. *Remaking Social Work with Children and Families: A Critical Discussion on the "Modernisation" of Social Care*. London: Routledge.
- HALL, S. 2011. The Neoliberal Revolution. *Soundings*, 48(1), 9–28.
- HAMANN, T. H. 2009. Neoliberalism, Governmentality, and Ethics. *Foucault Studies*, 6(1), 37–59.
- HARVEY, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- HONNETH, A. 2001. Recognition or Redistribution?: Changing Perspectives on the Moral Order of Society. *Theory, Culture & Society*, 18(2–3), 43–55.
- HONNETH, A. 1996. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: MIT Press.
- HOUSTON, S. 2016. Empowering the 'Shamed' Self: Recognition and Critical Social Work. *Journal of Social Work*, 16(1), 3–21.
- JESSOP, B. 2013. Putting Neoliberalism in its Time and Place: A Response to the Debate. *Social Anthropology*, 21(1), 65–74.
- JONES, C. 2011. The Best and Worst of Times: Reflections on the Impact of Radicalism on British Social Work Education in the 1970s. In: LAVALETTE, M. (Ed.). *Radical Social Work Today: Social Work at the Crossroads*. Bristol: Policy Press, 27–44.
- KAROLL, B. R. 2010. Applying Social Work Approaches, Harm Reduction, and Practice Wisdom to Better Serve Those with Alcohol and Drug Use Disorders. *Journal of Social Work*, 10(3), 263–281.
- LAZZARATO, M. 2009. Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social. *Theory, Culture & Society*, 26(6), 109–133.
- LEVENSON, J. 2017. Trauma-Informed Social Work Practice. *Social Work*, 62(2), 105–113.
- LEWINSON, T., THOMAS, M. L., WHITE, S. 2014. Traumatic Transitions: Homeless Women's Narratives of Abuse, Loss, and Fear. *Affilia*, 29(2), 192–205.
- MERTL, J. 2017. *Přerodělování Welfare: nástroj pomoci, nebo kontroly?* Brno: Doplněk.
- NOVINKY.CZ. 2015. *Revizori mají z každé pokuty 140 korun, vymahací tisíce* [online]. [1. 5. 2018]. Dostupné z: <https://www.novinky.cz/finance/268110-revizori-maji-z-kazde-pokuty-140-korun-vymahaci-tisice.html>
- NELSON, D., PRICE, E., ZUBRZYCKI, J. 2016. Critical Social Work with Unaccompanied Asylum-Seeking Young People: Restoring Hope, Agency and Meaning for the Client and Worker. *International Social Work*, 60(3), 601–613.
- NUSSBAUM, M. 2006. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge: Harvard University Press.
- NUSSBAUM, M. 2003. Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*, 9(2–3), 33–59.
- PAULY, B. (Bernie), REIST, D., BELLE-ISLE, L., et al. 2013. Housing and Harm Reduction: What is the Role of Harm Reduction in Addressing Homelessness? *International Journal of Drug Policy*, 24(4), 284–290.
- ROGOWSKI, S. 2012. Social Work with Children and Families: Challenges and Possibilities in the Neo-Liberal World. *British Journal of Social Work*, 42(5), 921–940.
- ROSSITER, A. 2014. Axel Honneth's Theory of Recognition and its Potential for Aligning Social work with Social Justice. *Critical and Radical Social Work*, 2(1), 93–108.
- SEN, A. 2009. *The Idea Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- TURBETT, C. 2014. *Doing Radical Social Work*. New York: Palgrave Macmillan.
- WACQUANT, L. 2010. Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum*, 25(2), 197–220.
- WACQUANT, L. 2009. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.

- WALBY, S., ARMSTRONG, J., STRID, S. 2012. Intersectionality: Multiple Inequalities in Social Theory. *Sociology*, 46(2), 224–240.
- WINKER, G., NINA, N. 2011. Intersectionality as Multi-Level Analysis: Dealing with Social Inequality. *European Journal of Women's Studies*, 18(1), 51–66.
- YOUNG, J. 2007. *The Vertigo of Late Modernity*. Los Angeles; London: Sage.
- YOUNG, J. 1999. *The Exclusive Society*. London: SAGE Publications.

Etnizujúci prístup v sociálnej práci so sociálne exkludovanými a alternatívy kritickej sociálnej práce

Ethnic Approach in Social Work with Social Excluded Groups and Critical Social Work Alternatives

Michal Kozubík, Alena Kajanová, Lucie Kozlová

Doc. PhDr. Michal Kozubík, PhD.,¹ pôsobí na Katedre sociálnej práce a sociálnych vied v Nitre. Špecializuje sa predovšetkým na terénnu a komunitnú sociálnu prácu v marginalizovaných, extrémne chudobných osídleniach. Jeho výskumné štúdie sú zamerané viacdimeznionálne a interdisciplinárne: na pomedzí sociálnej práce, kultúrnej a sociálnej antropológie a sociológie.

Doc. PhDr. Alena Kajanová, Ph.D.,² pracuje v súčasnej dobe primárne ako docentka na Vysokéj škole technickej a ekonomickej v Českých Budějoviciach a Zdravotne sociálnej fakulte Juhočeskej univerzity v Českých Budějoviciach. Venuje sa predovšetkým téme rómskej minority, marginalizovaných skupín a subkultúr.

Doc. Ing. Lucie Kozlová, Ph.D.,³ v súčasnej dobe pracuje ako docentka na Zdravotne sociálnej fakulte Juhočeskej Univerzity v Českých Budějoviciach. Venuje sa predovšetkým téme sociálnych služieb.

Abstrakt

CIELE: Výskumný článok hľadá odpovede na dve otázky: „Vychádzajú negatívne vlastnosti, ktoré Rómom pripisuje majorita, z ich kultúry, alebo je príčinou sociálna exklúzia? Je dôležité pre sociálne pracovníčky a pracovníkov poznať tradičnú rómsku kultúru?“ METÓDY: Pri hľadaní odpovede na prvú otázku bola použitá metóda tzv. *Grouded Theory* Straussa a Corbinovej (1990). Výskum tradičnej rómskej kultúry bol realizovaný formou etnografického výskumu inšpirovaného metódou zhusteného popisu (*thick description*). Prvá časť bádání prebiehala v rokoch 2006–2012 v segregovaných osídleniach popradského okresu (Slovensko). Rozhovory nám poskytlo viac ako 100 informátorov a uskutočnili sa stretnutia dvoch fokusových skupín. Do druhého výskumu, realizovaného v rokoch 2013–2017, sa zapojilo viac ako 50 obyvateľov osád podtatranského regiónu. VÝSLEDKY: Sociálno-patologické javy vyskytujúce sa v prostredí marginalizovaných rómskych komunit sú typickým znakom reprodukovanej sociálnej exklúzie. Tradičná rómska

¹ Kontakt: Doc. PhDr. Michal Kozubík, PhD., Katedra sociálnej práce a sociálnych vied, Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Kraskova 1, 949 74 Nitra, Slovensko; mkozubik@ukf.sk

² Kontakt: Doc. PhDr. Alena Kajanová, Ph.D., Vysoká škola technická a ekonomickej v Českých Budějoviciach, Okružní 517/10, 370 01 České Budějovice, Česká republika; ali.kajanova@email.cz

³ Kontakt: Doc. Ing. Lucie Kozlová, Ph.D., Jihočeská univerzita v Českých Budějoviciach, Zdravotne sociální fakulta, J. Boreckého 1167/27, 370 11 České Budějovice, Česká republika; lkozlova@zsf.jcu.cz

kultúra v prostredí podtatranských segregovaných a separovaných sídiel prežíva v súčasnosti len v podobe drobných fosílií, ktorých poznanie nie je nevyhnutne dôležité pre výkon terénnej sociálnej práce. **IMPLIKÁCIE PRE SOCIÁLNU PRÁCU:** Rómovia sú jedinou etnickou minoritou považovanou za cieľovú skupinu sociálnej práce. Etnizujúci prístup v sociálnej práci považujeme za prekonaný a mylný koncept, ktorý naďalej prehľbuje stereotypy a predsudky. Odporúčame preto zamerať sa na otázky riešenia chudoby a sociálnej exklúzie, nie tzv. pejoratívne znejúcej „rómskej problematiky“.

Kľúčové slová

etnizujúci prístup, kritická sociálna práca, Rómovia, sociálna exklúzia

Abstract

GOALS: The research article seeks the answers to two questions: “Do the negative traits ascribed to the Roma by the majority result from their culture, or does the reason consist in social exclusion? Is it important for social workers to learn to know traditional Roma culture?” **METHODS:** When searching the answer to the first question, we used the method of *Grounded Theory*. The research of traditional Roma culture was implemented in form of ethnographic research inspired by *the thick description* method. The first part of the research took place in 2006–2012 in segregated Roma settlements of the Poprad District (Slovakia). We made interviews with more than 100 respondents. The second research, implemented in 2013–2017, included more than 50 inhabitants of settlements. **RESULTS:** The socially pathological phenomena present in the environment of marginalized Roma communities constitute a typical characteristic of reproduced social exclusion. **IMPLICATIONS FOR SOCIAL WORK:** The Roma are the only ethnic minority considered a target group of social work. We consider the ethnicizing approach in social work an obsolete and mistaken concept. Therefore we suggest focusing on the issues of resolving the poverty and social exclusion, not the so called “Roma issue”, which has a pejorative undertone.

Keywords

ethnic approach, critical social work, Roma, social exclusion

ÚVOD

V slovenskom i českom verejnom a odbornom diskurze stále prevláda etnizujúci pohľad na rómsku národnostnú menšinu. Ten vychádza zo všeobecnej, heuristickej predstavy, že etnicita je tým najzásadnejším identifikačným znakom aktérov (Obrovská, 2016). Toto vnímanie je nielen mylné, ale taktiež minoritizačné (Gunarataman, 2003). Napriek tomu, že sa v zahraničí o etnizujúcom prístupe hovorí už viacero rokov, na Slovensku a v Českej republike sa téma neustále opomína. Východom môže byť skutočnosť, že jedinou početnejšou etnickou minoritou, ktorá sa stáva častejšie klientelou sociálnych pracovníčok a pracovníkov, sú Rómovia. Našou prvotnou snahou je prispieť k objasneniu fenoménu etnizujúceho prístupu v kontexte sociálnej práce s rómskou národnostnou menšinou v slovenskom a českom prostredí. Druhotný prínos článku je prezentácia zistení z longitudinálneho výskumu realizovaného v segregovaných lokalitách východného Slovenska, ktorý upriamuje pozornosť na mylné, často etnocentrické vnímanie tzv. „rómskej problematiky“. Teórie a metódy práce s menšinami sa v dôsledku migračnej krízy stávajú horúcou témou na vednom poli sociálnej práce. Viaceré aktuálne zahraničné štúdie sa venujú prístupu *empowerment*, ktorý je predmetom mnohých výskumných zistení. Komparáciou konceptu vo Švédsku a Indii sa vo vzťahu k minoritám aktuálne venujú napríklad Sjöberg, Rambaree, Jojo (2015), s ktorými plánujeme započatť spoluprácu od budúceho roka a zahrnúť do štúdie i prostredie marginalizovaných komunit v tunajšom prostredí. *Empowerment* však presahuje kontext sociálnej práce s minoritami

a možno sa s ním stretnúť i v prostredí zdravotne sociálnej starostlivosti – napríklad pri práci s onkologickými pacientmi (Avery, Howell, 2017) či v psychológii a informačnom prostredí (Kang, Lee, Kim, 2017). Kritická sociálna práca je v zahraničí pertraktovaná typologicky so zameraním na jednotlivé cieľové skupiny sociálnej práce, pričom nemusí ísť len o národnostné menšiny. Kriticky reflektuje prácu s problémovými rodinami napríklad Nordoff (2017), s migrantmi či utečencami Nelson, Price, Zubrzycki (2017) a nové kritické informácie prináša i správa Lewisa (2017) na poli zdravotne sociálnej práce. Aktuálna austrálska štúdia (Theobald, Gardner, Long, 2017) doslova volá po kritickej reflexii v samotnom vzdelávacom procese študentiek a študentov sociálnej práce. V tunajšom prostredí sa v starších, ale i celkom nových textoch a učebniciach pre sociálnu prácu Rómovia prezentujú vždy v kontexte svojho etnického pôvodu, kočovnej histórie a tradícií, pričom súčasné sociálne problémy mnohých chudobných rómskych rodín sú vzťahované k uvedeným historickým súvislostiam. Príkladom je „neschopnosť hospodáriť s peniazmi“, ktorá je jedným z faktorov podmieňujúcich budúce problémy, akými sú zadlženosť, ktorá je vysvetľovaná orientáciou Rómov na prítomnosť a životom „zo dňa na deň“ v analógii s kočovným spôsobom života. Podobne je to napríklad i s mýtom o vyhadzovaní potravín (por. napr. Davidová, 1995), ktorý by mal mať pôvod v nutnosti vyhadzovať rýchlo kaziace sa potraviny v teplom indickom podnebí. Zamieňanie socioekonomických problémov, s ktorými sa rómska minorita konfrontuje, za problémy etnicity, vedie celkom iste k prehlbovaniu týchto problémov (Moravec, 2006). Priestor venovaný „tradičnej rómskej kultúre“, ktorý tvorí jeden z pilierov etnizujúceho prístupu, by bolo vhodné zúžiť i z dôvodu, že mnohé z prezentovaných prejavov „tradičnej rómskej kultúry“ sú časom modifikované na iné účely (Jakoubek, 2004) a rovnako teórie o monoetnickom pôvode sú už dnes do určitej miery prekonané. Podobné etnizujúce historiky vytvárajú akýsi mýtus diametrálnej odlišnosti slovenskej, českej a rómskej kultúry, ktorá bráni pokusom o inklúziu a vytvára ideu iracionálneho správania sa Rómov. Janebová (2005) tvrdí, že základ sociálnej práce s klientom tvorí rovný prístup a dialogickosť. Percepcia rozdielnosti rómskej a českej kultúry dialógu bráni i naviac vytvára mylné očakávania od rómskeho klienta (Kajanová, 2017).

Odborná literatúra určená (budúcim) sociálnym pracovníčkam a pracovníkom poukazuje na to, že primárnym predpokladom pre prácu s rómskou minoritou je potreba poznať tzv. „rómsku problematiku“ (por. napr. Urban 2015:62; Navrátil 2003), zahrňujúcu znalosť histórie, zvykov a tradícií a ďalej potom „špecifické prístupy“ založené na znalosti napr. nutnosti reflektovať rozpor medzi verbálnymi a neverbálnymi prvkami v komunikácii, ktorá by sa u Rómov mala vyskytovať častejšie ako u ostatných klientov sociálnej práce. Dôraz na etnicky odlišnú komunikáciu, ktorá sa v podobných monografiách vyskytuje, je zavádzajúci. Ak komunikujeme s rómskou klientelou, je predovšetkým potrebné, aby bola komunikácia vecná a zrozumiteľná, nie nutne etnicky špecifická.⁵ Ďalším príkladom reprodukcie a konštrukcie etnizujúceho prístupu môžu byť odporúčania, aby sociálne pracovníčky a pracovníci, ktorí sa venujú Rómom, boli sami Rómami, práve s ohľadom na etnickú spriaznenosť. Tieto pokusy však obyčajne neprinášajú očakávaný efekt (Moravec, 2006). Naopak, Rómovia oveľa radšej spolupracujú s Nerómami, pretože okrem osobnej nevraživosti, ktorá medzi rómskymi rodmi panuje, hrajú svoju rolu i symbolické markery, ktoré majú jednotlivé rodiny odlišovať. Obávajú sa napríklad degeštvá a urieknutí (Dvořáková, 2012). Paradoxov v etnizujúcom prístupe je viac. Napríklad častým apelom na sociálne pracovníčky a pracovníkov s rómskou minoritou (alebo so sociálne exkludovanými, kde sa zvýšený podiel rómskeho obyvateľstva očakáva) je ovládanie rómskeho jazyka. Na druhej strane sa často píše o tom, že mladá generácia Rómov ovláda rómčinu len čiastočne (napr. Kubaník, Červenka, Sadílková, 2010). V minulosti sa taktiež kládla požiadavka na to, aby sa sociálne pracovníčky a pracovníci v maximálnej možnej miere prispôbili klientom predovšetkým po vizuálnej stránke, t. j. napríklad

⁴ Používanie pojmu problematika môže byť nevhodné predovšetkým v tom, že evokuje apriórny problém s rómskou národnostnou menšinou.

⁵ Napokon len veľmi málo sociálnych pracovníčok, pracovníkov hovorí rómsky.

štylom obliekania. Najviac bola táto téma pertraktovaná práve vo vzťahu k marginalizovaným rómskym komunitám, potom k drogovu závislým, postupne sa však začalo od vizuálnej podobnosti upúšťať. Syrový (2004) vychádza zo svojich skúseností z praxe a formuluje inú otázku, ktorá sa o. i. dotýka vzdelania pracovníkov – „ako majú vyzerat' zamestnanci“. Odpoveď sumarizuje do dvoch základných prístupov – „dôraz na podobnosť“ a „dôraz na odbornosť“. Podľa prvého volíme pracovníkov, ktorí sa podobajú svojim zjavom klientom a zároveň majú podobné záujmy. Môžu vychádzať i z určitých subkultúr. Zo skúseností z praxe vyplýva, že títo pracovníci ľahšie nadväzujú kontakt s klientmi. Ako významnú vidí Syrový (2004) u týchto pracovníkov motiváciu k práci, vzdelanie je až na druhom mieste. Pri tomto type pracovníkov sa bude pravdepodobne ľahšie naplňať predpoklad, ktorý stanovujú Matoušek a Hartlom (2003), a to prítiažlivosť pracovníka pre klienta. Tým sa nemusí myslieť iba vzhľad a celkový image, ale tieto aspekty sú pre klientov viac a okamžite čitateľné. Viacmenej sa domnievame, že podobnosť pracovníčok, pracovníkov a klientely nevyklučuje odbornosť a profesionálny prístup. Mnohokrát môžu mať pracovníčky, pracovníci sťaženú pozíciu, pretože klienti nemusia vidieť jasné hranice vzťahu klient–pracovník. Určité romantizujúce historické stereotypy Rómov a Rómok sú dlhodobo prezentované paralelne i vo verejnom diskurze, čo podľa nášho názoru môže značným spôsobom skresľovať pohľad na rómsku národnostnú menšinu. Takto publikované články, monografie, ale aj učebné texty určené pre budúce sociálne pracovníčky, pracovníkov ich predsudky či stereotypné predstavy len znásobujú. Klasickým príkladom je predstava Rómky ako divokej a neskrtovej ženy (Hancock, 2005). Vyššie uvedené pohľady na rómsku minoritu môžu byť a sú do značnej miery rizikové v tom, že vytvárajú dojem výraznej odlišnosti slovenskej, českej a rómskej spoločnosti a podieľajú sa tak na konštrukcii symbolických hraníc medzi týmito skupinami, čo okrem iného môže znamenať obmedzenie možnosti integrácie Rómov (Růžička, 2006). Moravec (2006:16, 38) uvádza, že nikto ako „rómsky klient“ či „etnický klient“ nejestvuje a v rámci sociálnej práce je potrebné premyslieť individuálne špecifiká klientov. Preto je teda „rómska sociálna služba“ konceptuálnym omylom. Kategória etnicity alebo rómstva, pokiaľ nie sú používané jasne a konkrétne, vedú k zahmlievaniu celej témy, pretože vyvolávajú dojem, že sociálne vylúčenie sú zvláštni a nepoznatelní. Tým sa odvádza pozornosť od toho, že problém sociálneho vylúčenia má vecnú podstatu. Chudobu vnímame ako stav, sociálne vylúčenie ako proces (Džambazovič, 2004). Súčasťou procesov etnizácie je inakosť, rozdielnosť (*otherness*), kde sa používajú interpretačné schémy založené na pripisovaní špecifických foriem ne/legitimity a ne/kompetencií určitým skupinám (Brubaker, Loveman, Stamatov, 2004). Etnizujúci diskurz sociálnej práce môže na prvý pohľad asociovať afirmatívny prístup pre rómsku minoritu, ktorý však už po kratšej analýze za pozitívny vnímať nemožno. Ako príklad môžeme uviesť fungovanie niektorých nízkoprahových klubov pre deti a mládež, ktoré vznikajú často v okolí sociálne exkludovaných lokalít. Cieľovou skupinou týchto zariadení by mali byť deti a mládež zasiahnuté sociálnym vylúčením a jeho dôsledkami. V praxi však mnohokrát dochádza k tomu, že „sa nekontroluje, či prichádzajúci službu potrebuje, stačí, že je Róm“ (Kajanová, 2017). Ak hovoríme o etnizujúcom prístupe, považujeme za vhodné zmieniť sa zároveň o interseksionalite. Ide o kombináciu, kríženie nerovností, kedy je obvyčajne zmieňovaná etnicita, gender a trieda. Tieto aspekty ľudskej identity je nemožné oddeliť. Rovnako ako gender je etnicita vnímaná na základe fyzických odlišností, farby pleti alebo iných znakov a rovnako je konštruovaná prostredníctvom sociálnych interakcií, ozrejmovaná v sociálnych inštitúciách a legitimizovaná náboženstvom, apod. (Riglová, Dastlík, 2006). Gender i etnicita sa stávajú predmetom rôznych diskriminačných praktík (Kolářová, 2008). Teória kombinácie nerovností bola vyvinutá vo feministickej teórii a postupne od 90. rokov 20. storočia je prijímaná i v stratifikačnej teórii. Je však potrebné odlišovať kumuláciu nerovností od ich krížení. Bežne sa kombinácia chápe najčastejšie práve v kumulatívnom zmysle ako dvojitý či trojitý útlak, kedy sa k znevýhodneniu na základe triedy pridáva opresia rasová/etnická a genderová či ešte ďalšia, napríklad zdravotná. Z kombinácie rôznych faktorov potom vychádza ako najviac marginalizovaná skupina chudobných žien menšinovej etnicity či migrantiek s nízkym vzdelaním a kvalifikáciou (Kolářová, 2008). V praxi sociálnej práce však mnohokrát

dochádza k obchádzaniu interseksionality a nerovnosť je redukovaná na jeden dominujúci faktor. Rovnako sa zabúda na skutočnosť, že faktory nerovnosti sa rôzne prejavujú na jednotlivých úrovniach sociálneho fungovania a zatiaľ čo na mikroúrovni (v rodinnom systéme) môžu byť výhodou, na makroúrovni (spoločnosť) sa môžu stať predmetom diskriminácie (Chancer, Watkins, 2006).

Predchádzajúci text tvorí vstupnú bránu do konkrétnych výskumných zistení umožňujúcich ľahšiu orientáciu sociálnych pracovníčok, pracovníkov v segregovaných rómskych sídlach. Vyplývajú negatívne vlastnosti (lenivosť, zneužívanie sociálneho systému, apatia, výskyt sociálno-patologických javov, atď.), ktoré majorita Rómom pripisuje, z ich etnicity, kultúry, alebo je príčinou sociálna exklúzia? Sú znalosti o tradičnej rómskej kultúre nevyhnutným predpokladom úspechu terénnych sociálnych pracovníčok, pracovníkov?

METÓDY

V článku sa okrem teoretickej základne kritických reflexií sociálnej práce v kontexte etnizujúceho prístupu zameriavame na odpovede na vyššie kladené otázky, pričom pri každej z nich sme použili iný metodologický postup. Dôvodom sú rôzne časové periódy výskumného bádania v rámci longitudinálneho výskumu i diverzita teoretických paradigiem, z ktorých sme pri výskume vychádzali. Vzťah etnicita, kultúra ako dôvod patologického správania verzus sociálna exklúzia bola podrobená štetrením a spracovaním podľa tzv. ukotvenej teórie (*Grounded Theory*) Straussa a Corbinovej (1990). Kvôli prehľadnosti budeme pre menovanú oblasť používať vzťahový termín: etnicita (kultúra) verzus sociálna exklúzia. Pre potreby komparácie sociokultúrnych regulatívov a ideí tradičnej rómskej kultúry v priebehu storočí nám poslúžila škola tzv. novej etnografie Geertza (1973, 2000). Pre lepšiu orientáciu čitateľov budeme v ďalšom texte pre danú sféru používať otázku: Tradičná rómska kultúra – mýtus či realita?

Výskumná vzorka a zber dát

Štúdia obsahuje dáta z dvoch výskumov. Hlavná fáza prvého výskumu zameraná na zistenie príčin negatívnych javov sociálneho fungovania v prostredí marginalizovaných osád prebiehala v rokoch 2006–2012 (tabuľka 1):

Tabuľka 1: Kvalitatívny výskum (*Grounded Theory*): Etnicita (kultúra) verzus sociálna exklúzia

LOKALITY	3	okres Poprad
ROZHOVORY	> 50 obyvateľov osád	stretnutia Kresťanská misia Maranata
NAHRÁVKY	11	> 1700 minút
OBRAZOVÝ MATERIÁL	> 250 fotografií	–

Zdroj: Kozubík, 2013:125, upravené autormi

Druhý, etnografický zber dát bol realizovaný v rokoch 2013–2016. Našou ambíciou bolo prezentovať aktuálnu podobu vidieckej rómskej kultúry v podtatranskom regióne v kontexte sociálnej práce (tabuľka 2):

Tabuľka 2: Etnografický výskum: Tradičná rómska kultúra – mýtus či realita?

LOKALITY	5	okres Poprad
ROZHOVORY	> 100 obyvateľov osád	2 fokusové skupiny
ZÚČASTNENÉ POZOROVANIA	10	–
NAHRÁVKY	32	–
OBRAZOVÝ MATERIÁL	137	–

Analyza dát

Ukotvená teória (*Grounded Theory*) je rešpektovanou metódou spracovania dát a v spoločensko-vedných výskumoch je od 90. rokov využívaná často (Holland, Killpatrick, 1991). V sociálnej práci v súčasnosti tvorí dokonca inovatívnu súčasť vzdelávacieho procesu. Elkins et al. (2015) využíva pri edukácii detailnú analýzu textu pomocou *Grounded Theory* afroamerického rapera Tupaca Shakura. Analytické postupy metódy sú podľa jej autorov Straussa a Corbinovej (1999) a Kozubíka (2013:124) navrhnuté tak, aby:

- skôr vytvárali ako len overovali teóriu,
- dodávali výskumnému procesu kritickosť, ktorá je predpokladom dobrej vedy,
- pomáhali analytikovi s prekonávaním jeho predsudkov a domnienok, ktoré vnáša do výskumného procesu a ktoré by sa u neho počas výskumu mohli vyvinúť,
- zaisťovali zakotvenie a hutnosť a rozvíjali citlivosť a integráciu potrebnú pre vytvorenie bohatej, úzko previazanej, vysvetľujúcej teórie, ktorá aproximuje zobrazovanú realitu.

Prepisy interview sme analyzovali tromi typmi kódovania (otvorené, axiálne, selektívne). Pri tvorbe kódov, kategórií a ich korelácií sme využili program Atlas.ti.

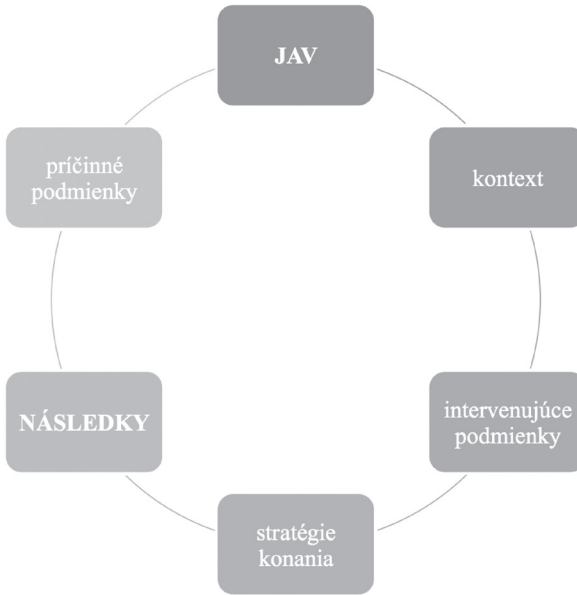
Otvorené kódovanie

Ide o proces analýzy, preskúmania, porovnávania, konceptualizácie a kategorizácie údajov. Z takto spracovaných dát vyberáme pojmy, ktoré prislúchajú jednotlivým udalostiam. Z pojmov vytvárame kategórie. Túto triedu považujeme za objavenú, keď sa pri komparácii pojmov zdá, že súvisia s podobným javom. Kategória je teda vyšším stupňom, ktorý sa z pojmov skladá. V tejto fáze určujeme vlastnosti a dimenzie kategórií (Kozubík, 2013).

Axiálne kódovanie

Prvý, vyššie opísaný stupeň kódovania údaje rozdeľuje a umožňuje určiť niektoré kategórie, ich vlastnosti a umiestnenie na dimenzionálnych škálach. Axiálne kódovanie tieto údaje opäť novým spôsobom skladá dohromady vytváraním spojenia medzi kategóriou a jej subkategóriami. Sústreďme sa na bližšie určenie kategórie (javu) pomocou podmienok, ktoré ju zapríčínajú, kontextu, v ktorom je zasadená, stratégiou konania a interakcie, pomocou ktorých je vykonávaná, a následkov týchto stratégií. Opísané vzťahy sa v *Grounded Theory* znázorňujú aj ako paradigmatický model (obrázok 1):

Obrázok 1: Axiálne kódovanie

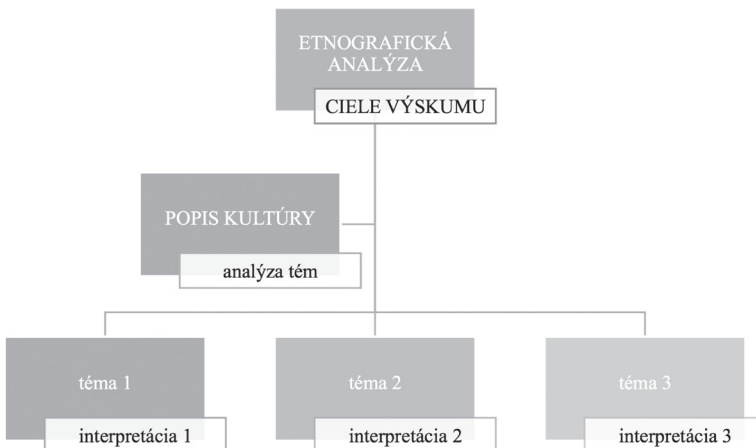
Zdroj: Kozubík, 2013:154, upravené autormi

Selektívne kódovanie

Ide o záverečnú fázu vyhodnotenia analýzy údajov. V tejto časti integrujeme kategórie do prezentovaného paradigmatického modelu. Integrácia sa príliš nelíši od axiálneho kódovania. Realizuje sa na vyššej – abstraktnejšej úrovni analýzy formou príbehu.

Spracovanie dát v druhom, etnografickom výskume: Tradičná rómska kultúra – mýtus či realita? – bola realizovaná v intenciách novej etnografie a ovplyvnená tvorbou jej hlavného predstaviteľa Cliforda Geertza. Analýza prebiehala nasledovným spôsobom (obrázok 2):

Obrázok 2: Schéma etnografickej analýzy

Zdroj: Kozubík, 2015:148, upravené autormi

Svoju literárnu verziu antropológie, vnímanú ako kombináciu literatúry a vedy, predstavuje najmä v diele *The Interpretation of Cultures, Selected Essays* (1973). V nej sa okrem iného zaoberá i jednou z otázok: čo znamená uskutočňovať etnografiu? Podľa neho (s. 15) nejde o metodologickú záležitosť. Z jedného pohľadu (učebnicového) ide o vytvorenie kontaktu, výber informátorov, prepis textov, zápis rodokmeňov, mapovanie terénu, písanie denníka, atď. Avšak tieto spôsoby práce a zavedené postupy nevystihujú podstatu etnografie. Určuje ju to, o aký druh intelektuálneho úsilia ide: odpoveďou je neúnavná snaha používať tzv. zhustený popis (*thick description*). Cieľom takéhoto popisu (Soukup, 2000:182–185) je dospieť k veľkým záverom z drobných, ale veľmi jemne prepletených údajov s presne doloženými komplexnými špecifikáciami. Na kultúrnu realitu pritom nahliada ako na interpretačne otvorený, zložito štruktúrovaný a vrstvený spôsob významov, v ktorom každá oblasť ľudského správania alebo výpoveď o istom ľudskom fenoméne môže byť uvedená do nových kontextov a reinterpretovaná každou ďalšou osobou vstupujúcou do problému, záležitosti, ktorá je predmetom záujmu.

Aby sme lepšie zaznamenali aktuálnu podobu rómskej kultúry v procese kultúrnych zmien, rozhodli sme sa komparovať jej súčasný obraz s prvým tematickým dielom romologickej spisby vôbec – Augustiniho dielom *Zigeuner in Ungarn* (1775–76, prekl. Urbancová, 1994). Porovnávali sme nasledovné oblasti: pomenovanie (Róm či Cigán), vzdelávanie, stravovanie, bývanie, odievanie, starostlivosť o domácnosť, spôsoby obživy, osobnosť, veštenie a mágia, hudba, literatúra, vojenstvo, jazyk, vnútorný systém fungovania komunity. Pre množstvo zozbieraných výpovedí budeme prezentovať len tú časť výsledkov, ktorú považujeme za dôležitú oblasť poznania pre terénne sociálne pracovníčky a pracovníkov.

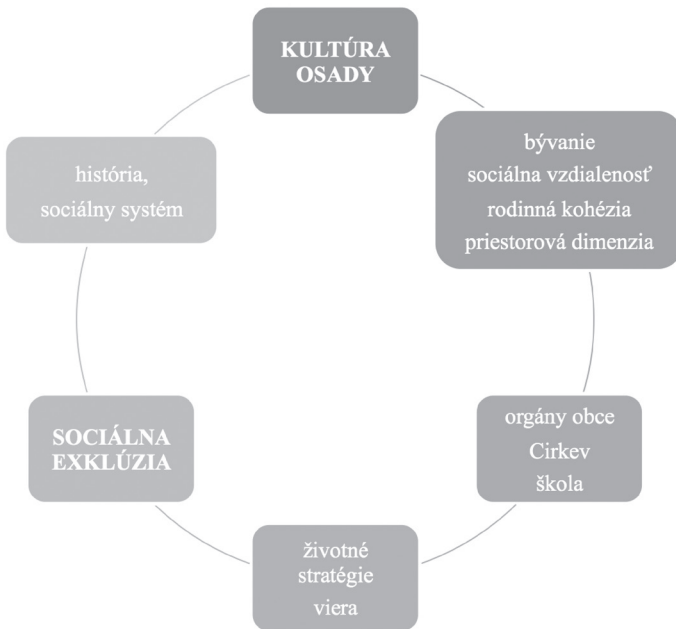
VÝSLEDKY

Kultúra verzus sociálna exklúzia

Výsledky prvého výskumu negujú etnizujúci prístup v tom, že zamieňajú kultúru Rómov so sociálnou exklúziou. Výskumnou otázkou v danom prípade bolo: Je príčinou negatívneho správania, ktoré majorita Rómom pripisuje (zneužívanie sociálneho systému, krádeže, vysoká pôrodnosť, atď.) ich kultúra, etnicita, alebo ide o životné stratégie typické pre ľudí ohrozených sociálnou exklúziou?

Po prepise interview, prvotnej analýze informácií (otvorené kódovanie), sme dáta druhostupňovo kodovali v rámci modelov axiálneho a selektívneho kódovania. Výsledky prezentujeme prostredníctvom prezentovaného paradigmatického modelu (obrázok 3):

Obrázok 3: Kultúra osady – paradigmatický model

Zdroj: Kozubík, 2013:157, upravené autormi

Centrálna kategória, ktorej sa týkajú všetky údaje, interakcie a konanie, je v našom výskume *kultúra osady* (jav). Ide o komplexný celok, ktorý v sebe zahŕňa zvyky, tradície, obyčaje, idey, myšlienky, náboženstvo, právo, etiku, morálku ako aj materiálne produkty ľudskej činnosti, ktoré si jedinec vytvára a osvojuje od svojho narodenia (por. Tylor, 1871). Kultúra osady je heterogénna. Diverzitu tvorí lokálna história a sociálny systém danej krajiny (prírodné podmienky). Analýza obecných kroník bola pre nás zdrojom informácií o príchode Rómov do obce. Miesto v obci, ktoré bolo zväčša v povojnových rokoch 20. storočia určené pre umiestnenie Rómov v jej intraviláne, určovali národné výbory. V súčasnosti tieto dôležité dáta môžu priniesť svetlo do oblasti vysporiadania pozemkov. Dôležitým poznáním pre nás bola sociálna stratifikácia a sociálna vzdialenosť v prostredí segregovaných komunit (kontext), ktorá sa prejavuje v podmienkach bývania a priestorovej dimenzii. Obyvateľstvo žijúce v takomto prostredí nie je homogénne a sociálna dištancia je značná. Na vrchole systému stojí bohatá vrstva (tzv. podnikatelia), ktorej príjmy tvoria predovšetkým úžera a využívanie najzraniteľnejšej skupiny obyvateľov (tzv. degeši) v novodobom otroctve (najčastejšie výkopové práce, za ktorú nedostanú mzdu). Hlavnými aktérmi, ktorí majú potenciál zmeniť život v chudobných kolóniách, sú orgány obce, cirkev a škola (intervenujúce podmienky). Ak tento trojlístok kooperuje, vzájomne sa podporuje a ťahá za jeden povraz, prináša i konkrétne výsledky, ktoré sú prezentované ako príklady dobrej praxe (por. Mušínska, 2012). Životné stratégie Rómov žijúcich segregovane sú orientované doslova na prežitie. V zime sú problémom krádeže dreva, v lete sú jediným zdrojom prežitia krádeže či ilegálny zber lesných plodov, príp. železa (por. Rusnáková, Rochovská, 2016). Protipólom k negatívnym sociálno-patologickým javom je v súčasnosti pôsobenie náboženských spoločností (napr. Maranata), letničiarskych hnutí a siekt (por. Podolinská, Hrustič, 2010). Tieto komunity odmietajú užívanie alkoholu, krádeže či lichvárstvo, no na druhej strane prinášajú ešte dosiaľ nepoznané riziká. Všetky menované atribúty vedú k identifikácii znakov typických pre dimenzie sociálnej exklúzie.

Rómska kultúra – mýtus či realita?

Výsledky druhého výskumu ukazujú, že rómska kultúra v prostredí osád nejestvuje, resp. len jej časti, ktoré ale pre výkon SOCP nemajú veľký význam. Pri definovaní rómskej kultúry sme sa inšpirovali typológiou Jakoubka (2004), ktorý ju delí na: tradičnú (zvyky, tradície, artefakty, mravy, obyčaje apod.), národnú (realizovanú na národnej úrovni, je vnímaná axiologicky) a kultúru prímestských častí a get. Prvé dve menované oblasti boli predmetom nášho záujmu v rámci druhého dlhodobého terénneho výskumu. Jeho cieľom bolo zistiť, ako vyzerá aktuálna podoba rómskej kultúry v podtatranskom regióne. Hlavné zameranie možno doplniť druhou výskumnou otázkou: Je pre terénne sociálne pracovníčky a pracovníkov dôležité poznať rómsku kultúru a je to vôbec možné? Pre lepšiu zrozumiteľnosť sme sa snažili jej súčasný obraz prezentovať komparáciou s minulosťou. Z výsledkov vyberáme najdôležitejšie zistenia, ktoré pre oblasť sociálnej práce považujeme za užitočné.

Samotní Rómovia citlivo rozlišujú etnonym Cigán verzus Róm. Róm je synonymum úcty a rešpektu; Cigán klamstva a podradenosti. Najchudobnejší nemajú žiadne znalosti o vlastnej histórii. Stredná a vyššia vrstva taktiež s určitou svoj pôvod nepozná. Škála dohadov je široká – od izraelských kmeňov cez Maďarsko až po Indiu.

Spoločným znakom všetkých vrstiev je silný vzťah k deťom a rodinnej pospolitosti. Najchudobnejší rodičia, napriek nespochybniteľnej láske k deťom, nedokážu zabezpečiť primerané životné podmienky. Takéto deti vychováva „ulica“ a domov prichádzajú najčastejšie vtedy, ak sú hladné, smädné, alebo sa chcú vyspať. V danom prípade možno opäť zdôrazniť koncept kultúry chudoby. Osobitným prístupom je výchova detí v kresťanskej misii Maranata. Deti sú od útleho detstva vedené k viere nielen rodičmi, ale aj inými členmi náboženskej skupiny. Rodičia nepodporujú ďalšie štúdium svojich detí. Dôvodov je viacero: strach z neznámeho prostredia, nedôvera k vzdelávacím inštitúciám majority, ale aj finančný profit rodiny (založenie rodiny, spoločné bývanie).

Gója – v minulosti tradičné rómske jedlo sa nepripravuje. Ide o jedlo chudoby, ktoré poznajú i starší obyvatelia majority a nazývajú ho svojim nárečím „flaky“ (Kozubík, Dijk, Odrášková, 2018). Najobľúbenejším jedlom sú risky (rezne), niektorí Rómovia označili za svoje národné jedlo halušky. Jedinou tradičnou pochutinou je tzv. marikla. Táto placka je obľúbená prevažne u sociálne slabých rodín, ktoré najčastejšie varia suché jedlá a cestoviny.

Typickým príkladom sociálnej stratifikácie osady je bývanie – od luxusných rodinných domov až po takmer storočné chatrče. Interiér býva zväčša v každej vrstve komunity čistý, doplnený náboženskými artefaktmi, skromnými dekoráciami, umelými kvetmi. Modlami alebo svätými obrazmi si však nezdobia príbytky členovia kresťanskej misie Maranata.

Odev je determinovaný sociálnou pozíciou člena komunity a ide o dôležitý statusový znak. Dôraz je kladený na značkové oblečenie i u členov Maranata. Rómovia nakupujú prevažne v second-handoch a čínskych obchodoch. Oblečenie poskytnuté charitou využívajú len najchudobnejší. Kontakt s majoritou (pošta, škola, obchod, apod.) aktivizuje chudobných pri starostlivosti o vlastný vzhľad.

Medzi jednotlivými spoločenskými vrstvami panuje značná sociálna vzdialenosť (podnikatelia, stredná vrstva, degeši). Lichvárstvo sa začína meniť – zmena finančnej „pomoci“ na tovarovú.

DISKUSIA

Naším cieľom bolo upriamiť pozornosť na časté používanie etnizujúceho prístupu pri výkone terénnej sociálnej práce so zameraním na marginalizované rómske spoločenstvo. V súčasnosti je nevyhnutné daný prístup kriticky reflektovať. Oporou teoretickej základne pre nás boli dlhodobé terénne výskumy v prostredí segregovaných osád východného Slovenska – Spiša a podtatranského regiónu. Dôležité zistenie prvého terénneho bádania upriamuje pozornosť na fenomén sociálnej exklúzie. V našich pôvodných výskumných správach hovoríme o koncepte kultúry chudoby (Lewis, 1966), ktorý sme považovali za determinantu správania sa a životných stratégií obyvateľov osád.

Po značných kritikách Lewisovho konceptu v súčasnosti sa skôr prikláňame k používaniu termínu sociálna exklúzia (vyčlenenie, vylúčenie), ktorý na rozdiel od chudoby, ktorá je vnímaná ako stav, je definovaný ako proces. Samotný proces je jedným z centrálnych pojmov kvalitatívnej výskumnej metódy *Grounded Theory*, ktorú sme pri spracovaní dát prvej časti výskumu použili. Výsledky podľa vzorca, tzv. paradigmatického modelu, jednoznačne vedú k poznaniu, že snaha o prežitie sociálne exkludovaných, žijúcich v absolútnej chudobe nevyhnutne môže viesť k nonkonformnému a patologickému správaniu a nie je prejavom rómskej kultúry či etnicity. Aká je súčasná podoba rómskej kultúry v osadách a či je jej poznanie dôležitým elementom nevyhnutným pre profesionálny výkon terénnych sociálnych pracovníčok, pracovníkov, bolo motívom pre realizáciu druhého terénneho výskumu. Zistenia poukazujú na vymieranie tradičnej rómskej kultúry opísaných v normotvorných dielach Horváthovej (1964) a Dávidovej (2004). V rámci dichotómie medzi rolami muža a ženy dochádza k zmenám a novým zisteniam. Mrhálek et al. (2015) dokonca opisujú tzv. „nefunkčnosť mužov“, ktorá spočíva v znižovaní ich pozície v rómskych rodinách. Emancipácia rómskych žien má vzostupný trend. Podoba tradičnej rómskej kultúry sa odlišuje od vidieckeho spôsobu života majority v minulosti len minimálne. Prežíva jazyk, ktorý je však v rôznych častiach Slovenska značne odlišný, či niektoré prvky stravovania, bývania či náboženských ideí.

SILNÉ STRÁNKY A LIMITY VÝSKUMU

Za prínos článku považujeme uchopenie teoretickej základne kritickéj reflexie etnizujúceho prístupu v sociálnej práci, ktorý podrobne v slovenskom a českom prostredí dosiaľ analyzovaný nebol. Naše úvahy opierame o dáta získané dlhodobým pozorovaním a pobytom v prostredí východoslovenských osád. Proces sociálneho vyčlenenia sme sa pokúšali zachytiť v intenciách metodologického postupu tzv. ukotvenej teórie. Výhodou užitého metodologického nástroja je predovšetkým zohľadnenie procesu, viacstupňové kódovanie ústiace do vytvorenia teórie. Slabou stránkou nami formulovanej teórie je reliabilita a zovšeobecniteľnosť. Overenie môže byť problematické, pretože prostredie osád i sociálna exklúzia sú variabilné, meniace sa fenomény. Napriek idiografickému prístupu a vyhýbaniu sa zovšeobecneniu môžeme na základe našich skúseností konštatovať, že podmienky a premenné, ktoré ovplyvňujú život obyvateľov osád, sú akoby zakonzervované a menia sa len pomaly a neovplyvňujú tak nami zozbierané dáta. Tie prešli kontrolou validity. Pri jej posudzovaní sme postupovali krok za krokom spôsobom – hľadaním odpovedí na otázky tak, ako ho popisujú autori teórie Strauss a Corbin (1990): Sú pojmy systematicky uvedené do vzájomných vzťahov? Je dost' pojmových väzieb a sú kategórie dobre prepracované? Je do teórie zabudovaný dostatok variability? Sú do vysvetlenia skúmaného javu zabudované taktiež širšie podmieňujúce vplyvy, ktoré tento jav ovplyvňujú? Výsledky sú typické pre lokality podtatranského regiónu, Spiša a východného Slovenska. Subetnická menšina olašských Rómov, obývajúcich prevažne južné a západné Slovensko, je v kultúrnych vzorcoch značne odlišná. Etnografický zber a jej analýza bola usporiadaná tak, aby bola zrozumiteľná pre čo najväčšiu skupinu čitateľov. Hlavným cieľom bol opis súčasného stavu a sekundárnym význam pre výkon terénnej sociálnej práce. Dáta sme interpretovali v kontexte Geertzovho ponímania novej etnografie a pre ňu typickej podoby antropológie ako literárneho žánru. Imponoval nám predovšetkým Geertzov prístup vnímať antropológiu ako literárne umenie. Jeho názor, že najlepšie diela sú predovšetkým formou takéhoto žánru, však prirodzene vyvolala medzi antropológickou verejnosťou rozpaky i otvorený nesúhlas (Soukup, 2000). Geertz si je prirodzene vedomý, že prirovnávať pozíciu antropológa k spisovateľovi má viaceré úskalia a presvedčiť celú antropológickú jury je nemožné: „rozlíšenie medzi tým, čo niekto hovorí, a spôsobom, akým to hovorí ... je v antropológii rovnako obtiažne ako v poézii, maliarstve alebo v politickej rétorike“ (Geertz, 1988:143; Soukup, 2000:182–185).

ODPORÚČANIA

V romologickom diskurze v kontexte sociálnej práce odporúčame dekonštrukciu stereotypnej etnizujúcej optiky na marginalizované rómske spoločenstvá. Minulá, ale aj súčasná spisba predmetnej problematiky skôr predsudky a stereotypné predstavy podporuje. Takto formulované odborné články, ale aj učebné texty a skriptá pripravujú budúce sociálne pracovníčky a pracovníkov nevhodným spôsobom. Dôležité je upozorniť na koncept *empowerment*, antiopresívne prístupy či profesionalitu pri výkone sociálnej práce s menšinami a jeho zavádzanie do praxe.

Vo výskumnej oblasti absentuje analýza stratégie politickej mobilizácie Rómov na lokálnej úrovni. Málo prebádanou oblasťou je i pôsobenie náboženských spoločností a siekt v segregovaných osídleniach a ich vplyv na sociálne fungovanie obyvateľov. Oceňujeme predovšetkým úzko zamerané výskumné štúdie v oblasti zdravia (Belák et al., 2017; Kolarčík, 2012; Kolvek, 2014; Šilarová, 2014; Škodová, 2008) a etnológie (Bobáková, 2013; Podolinská, Hrustič et al., 2015; Šotola, Polo et al., 2016).

ZÁVER

Označenie konkrétnej etnickej skupiny za cieľovú skupinu sociálnej práce je prvý krok k rasizmu (Scherr, 2017). Rómovia sú jedinou národnostnou menšinou, etnickým spoločenstvom, ktoré je pertraktované a vnímané ako objekt sociálnej práce. Evokuje to predispozície negatívneho správania a menejcennosti, ktoré ťaživú sociálnu situáciu Rómov iba znásobujú. Kultúra sa vníma etnocentricky a negatívne prejavy správania ako jej súčasť a nie ako dôsledok sociálnej exklúzie. Súčasná podoba rómskej kultúry východoslovenských osád nemá zásadný vplyv na výkon terénnej sociálnej práce a nevelmi sa odlišuje od tradičnej vidieckej kultúry Slovákov.

POĎAKOVANIE

Realizácia terénneho výskumu v prostredí rómskych osád nám bola značne uľahčená kľúčovými informátormi, ktorí nám umožnili spoločne zdieľať ich každodennú realitu priamo v centre diania. Ďakujeme Vladovi a Hanke za možnosť ubytovania, Jožovi a Ružene za pohostinnosť, Michalovi a jeho rodine za sprevádzanie a členom kresťanskej misie Maranata za možnosť zúčastniť sa ich stretnutí. Bádania sa podarilo realizovať aj vďaka projektu VEGA 1/0170/11 Sociálne vyčlenenie verzus kultúra – determinanty sociálneho správania obyvateľov osád (2011–2013), projektu UGA VIII/12/2014 Tradičná rómska kultúra – mýtus či realita? Reflexia diela Samuela Augustiniho ab Hortisa „Zigeuner in Ungarn“ – 1775 (2014–2016). Článok tvorí i základnú kostru plánovanej realizácie projektu VEGA 1/0038/18 Kritická sociálna práca: Sociálna práca so zameraním na rómske spoločenstvo – prekonaný prístup?

POUŽITÉ ZDROJE

AUGUSTINI AB HORTIS, S. 1775–76. *O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a spôsobe života, ako aj ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku* (preklad URBANCOVÁ, V., 1994). *Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn*. Bratislava: DD štúdio, 1994. Wien: Kaiserlich Königliche allergnädigste privilegierte Anzeigen aus sämtlichen Kaiserl. königl. Erbländer, 1775, 1776. Num. 2045 (1775), Num 1-14 (1776).

AVERY, J., HOWELL, D. 2017. Is Patient Engagement an Appropriate and Ethical Method for Cancer Care Reform? Emerging Findings From a Grounded Theory of Patient Empowerment. *International Journal of Qualitative Methods*, 16(1), 1–10.

BELÁK, A., MADARASOVÁ-GECKOVÁ, A., VAN DIJK, J. P., REIJNEVELD, S. A. 2017.

- Health-endangering Everyday Settings and Practices in a Rural Segregated Roma Settlement in Slovakia: A Descriptive Summary from an Exploratory Longitudinal Case Study. *BMC Public Health*, 17(128).
- BOBÁKOVÁ, D. 2013. *Youth Subcultures and Problem Behaviours in Slovakia: Hip-Hop, Techno-scene, Metal, Punk, Skinheads and Roma*. Groningen: University Medical Centre.
- BRUBAKER, R., LOVEMAN, M., STAMATOV, P. 2004. *Ethnicity as Recognition*. Stanford: Stanford University.
- DAVIDOVÁ, E. 1995. *Cesty Romů – Romano drom 1945–1990*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- DVOŘÁKOVÁ, L. 2012. *Romské děti v náhradní rodinné péči – budování identity*. Praha: VŠFS.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2004. Posun od merania chudoby k meraniu sociálneho vyčlenenia. In: *Otázky merania chudoby*. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung, e. V.
- ELKINS, J., MILLER, S., BRIGGS, H., SKINNER, S. 2015. Teaching with Tupac: Building a Solid Grounding in Theory Across the Social Work Education Continuum. *Journal of Teaching in Social Work*, 35(5), 493–512.
- GEERTZ, C. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: Slon.
- GEERTZ, C. 1988. *Work and Lives: The Anthropologist as an Author*. Stanford: Stanford University Press.
- GEERTZ, C. 1973. *The Interpretations of Cultures*. New York: Basic Books.
- GUNARATAMAN, J. 2003. *Researching Race and Ethnicity. Methods, Knowledge and Power*. London: SAGE Publications.
- HANCOCK, I. 2005. *My rómsky národ. Ame sam e Romane džene*. Bratislava: Petrus.
- HARTL, P. 2003. Poradenství. In: MATOUŠEK, O. et al. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál.
- HOLLAND, T. P., KILPATRICK, A. C. 1991. Ethical Issues in Social Work – Toward a Grounded Theory of Professional Ethics. *Social Work*, 36(2), 138–144.
- CHANCER, L. S., WATKINS, B. X. 2005. *Gender, Race and Class: An Overview*. Hoboken: Blackwell Publishing.
- JAKOUBEK, M. 2004. *Romové – konec (ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub.
- JANEBOVÁ, R. 2005. Otázky moderní feministické sociální práce: Emancipatorní, nebo genderově specifická sociální práce? *Sociální práce / Sociálna práca*, 5(3), 86–99.
- KAJANOVÁ, A. 2017. *Proč selhává sociální práce se sociálně exkludovanými*. České Budějovice: Zdravotně sociální fakulta.
- MRHÁLEK, T., LIDOVÁ, L., KAJANOVÁ, A. 2015. Hegemony in the Roma family. *Neuroendocrinology Letters*, 36(2), 62–68.
- KANG, Y. J., LEE, J. Y., KIM, H. W. 2017. A Psychological Empowerment Approach to Online Knowledge Sharing. *Computers in Human Behaviour*, 74(17), 175–187.
- KOLARCIK, P. 2012. *Self-reported Health and Health Risky Behaviour of Roma Adolescents in Slovakia. A Comparison with the Non-Roma*. Groningen: University Medical Centre.
- KOLÁŘOVÁ, M. 2006. Gender and Globalisation: Labour Changes in the Global Economy. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 42(6), 1241–1257.
- KOLVEK, G. 2014. *Etiology and Prognosis of Chronic Kidney Disease in Children: Roma Ethnicity and Other Risk Factors*. Groningen: University Medical Centre.
- KOZUBÍK, M. 2015. *Traditional Romany Culture – Myth or Reality?* Krakow: Krakowska Akademia.
- KOZUBÍK, M. 2013. *(Ne)vinní a dilino gadžo*. Nitra: UKF.
- KOZUBÍK, M., VAN DIJK, J. P., ODRÁŠKOVÁ, B. 2018. Roma Housing and Eating in 1775 and 2013: A Comparison. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(4), 588.
- KUBANÍK, P., ČERVENKA, J., SADÍLKOVÁ, H. 2013. Romani Language Competence in an Intergenerational Transmission in the Czech Republic. In: SCHRAMMEL, B., LEBER, B. *Romani V. Papers from the Annual Meeting of the Gypsy Lore Society Graz*. 2011. Gypsy Lore Society: Graz.

- LEWIS, C. P. 2017. The Road to Trans-Inclusive Health Care: Policy Implications and the Critical Role of Social Work. *Health and Social Work*, 42(1), 60–62.
- MATOUŠEK, O. et al. 2003. *Metody a řízení sociální práce*. Praha: Portál.
- MORAVEC, Š. 2006. Nástin problému sociálního vyloučení romských populací. In: HIRT, T., JAKOUBEK, M. (Eds.). „Romové“ v osídlech sociálního vyloučení. Plzeň: Aleš Čeněk, 11–19.
- MUŠINKA, A. 2012. *Podarilo sa*. Prešov: Ústav rómskych štúdií.
- NAVRÁTIL, P. 2003. *Romové v české společnosti*. Praha: Portál.
- NELSON, D., PRICE, E., ZUBRZYCKI, J. 2017. Critical Social Work with Unaccompanied Asylum-seeking Young People: Restoring Hope, Agency and Meaning for the Client and Worker. *International Social Work*, 60(3), 601–613.
- NORDOFF, J. 2017. Social Work with Troubled Families: A Critical Introduction. *Journal of Social Work*, 17(4), 499–501.
- OBROVSKÁ, J. 2016. Frajeři, rapeři a propadlíci: etnografie etnicity a etnizace v desegregované školní třídě. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 52(1), 53–78.
- PODOLINSKÁ, T., HRUSTIČ, T. 2015. Čierno-biele svety. Rómovia v majoritnej spoločnosti na Slovensku. Bratislava: Veda, Ústav etnológie SAV.
- PODOLINSKÁ, T., HRUSTIČ, T. 2010. *Boh medzi bariérami*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- RIGLOVÁ, A., DASTLÍK, L. 2006. *Príspevky k genderové senzitivní sociální práci s ženami azylantkami* [online]. Praha: MPSV. [3. 6. 2017]. Dostupné z: <http://www.unhcr.org/cz/dokumenty/opu-genderove-senzitivni-socialni-prace.pdf>.
- RUŽIČKA, M. 2006. Geografie sociální exkluze. *Sociální studia*, 2(3), 117–132.
- RUSNÁKOVÁ, J., ROCHOVSKÁ, A. 2016. Social Exclusion, Segregation and Livelihood Strategies of the Roma Communities in Terms of Asset Theory. *Geografický časopis*, 68(3), 245–260.
- SCHERR, A. 2016. *Anti-Roma-Rassismus*. Bielefeld: Gilde Soziale Arbeit.
- SJÖBERG, S., RAMBAREE, K., JOJO, B. 2015. Collective Empowerment: A Comparative Study of Community Work in Mumbai and Stockholm. *International Journal of Social Welfare*, 24(4), 364–375.
- SOUKUP, V. 2000. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- STRAUSS, A., CORBIN, J. 1990. *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park: Sage.
- SYROVÝ, J. 2004. Usnadňují volnočasové aktivity sociální práci s klienty? *Éthum*, 43(1), 40–60.
- ŠILAROVÁ, B. 2014. *Unraveling the Role of Sense of Coherence in Coronary Heart Disease Patients*. Groningen: University Medical Centre.
- ŠKODOVÁ, Z. 2008. *Coronary Heart Disease from a Psychosocial Perspective: Socioeconomic and Ethnic Inequalities among Slovak Patients*. Groningen: University Medical Centre.
- ŠOTOLA, J., POLO, M. R. (Eds.). 2016. *Etnografie sociální mobility*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- THEOBALD, J., GARDNER, F., LONG, N. 2017. Teaching Critical Reflection in Social Work Field Education. *Journal of Social Work Education*, 53(2), 300–311.
- URBAN, D. 2015. *Sociální práce s romskými rodinami*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- TYLOR, E. B. 1871. *Primitive Culture: Researchers into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*. London: John Murray.

„Šok i osvěžení“: participace expertů – uživatelů služeb ve výuce sociální práce na vysoké škole¹

‘Shock and Refreshment’: Experts Participation – Service Users in University Social Work Education

Magda Frišaufová, Markéta Geregová

Mgr. Magda Frišaufová, Ph.D.,² pracuje jako odborná asistentka na Katedře sociální politiky a sociální práce FSS MU v Brně. Ve výuce a výzkumné činnosti se zabývá tématy spojenými s kritickou sociální prací, genderem, užíváním drog, bezdomovectvím a sociálním bydlením.

Mgr. Markéta Geregová³ dokončuje doktorské studium tamtéž. Pracuje jako vedoucí Poradenského centra v Brně ve Společnosti Podané ruce s uživateli drog, kteří směřují ke změně. Výzkumně se věnuje zejména participaci a internetovému poradenství.

Abstrakt

CÍLE: Předkládaný text odpovídá na výzkumnou otázku: „Jaké přínosy a limity má participace expertů ve výuce sociální práce na vybrané vysoké škole z pohledu všech zúčastněných?“ Autorky v něm vycházejí ze své zkušenosti se zapojením lidí, kteří mají zkušenost s užíváním drog a využívali služby sociální práce, do vysokoškolské výuky. TEORETICKÁ VÝCHODISKA: Ve výuce a následně i v tomto článku jsou tito lidé označováni jako experti, což poukazuje na přístup, ve kterém jsou zkušenosti, názory a postoje uživatelů služeb pokládány za významný zdroj vědění v sociální práci. Mezi hlavní východiska patří kritická sociální práce a participativní přístup. METODY: Metodologie je ukotvena v participativním akčním výzkumu, technikou vytváření dat byly fokusní skupiny se studentkami a zapojenými experty. VÝSLEDKY: Mezi hlavními zjištěními jsou diskutovány zejména různorodé vnímání role expertů, nabourávání stereotypů, nové zdroje vědění a hodnocení míry participace a zplnomocnění. IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI: Na základě zjištění autorky v závěru také uvádí praktická doporučení pro zapojení uživatelů služeb do výuky nejen sociální práce.

Klíčová slova

kritická sociální práce, participace, uživatelé služeb, vysokoškolská výuka

Abstract

OBJECTIVES: The article answers research question: “What are the benefits and limits of service users’ involvement in university education identified by all participants?” The authors build

¹ Projekt vznikl jako součást Specifického výzkumu na Katedře SPSP FSS MU v roce 2016 a 2017.

² Kontakt: Mgr. Magda Frišaufová, Ph.D., Katedra sociální politiky a sociální práce, Fakulta sociálních studií, Joštova 10, 602 00 Brno; frisaufova@mail.muni.cz

³ Kontakt: Mgr. Markéta Geregová, Poradenské centrum v Brně, Společnost Podané ruce, o. p. s., Vídeňská 3, 639 00 Brno; geregova@podaneruce.cz

on their own experience with involving to the university lectures people, who have experience with long term drug use and who were also clients of social work services. **THEORETICAL BASE:** During the lectures as well as in this article, the authors refer to these people as to experts, which points to such approach in which the experience, opinions and attitudes of drug users are considered as important source of knowledge in social work. The theoretical framework is grounded in critical social work and participatory approaches. **METHODS:** Methodology is anchored in the participatory action research. **OUTCOMES:** The most important outcomes are concerning especially the role of experts, breaking the stereotypes, new sources of knowledge or evaluating the participation level and empowerment. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** Based on the research outcomes, the authors present also practical recommendations for service users' involvement in education.

Keywords

critical social work, participation, service users, university education

1. ÚVOD

„It might sound easy, but handing over power to the people whose lives you have been taught to be an expert on is difficult. You have to think differently and make sure that everyone is recognized and that different forms of knowledge are treated as equally important.“ (Heule, Knutagård, Kristiansen 2017:405.)

Sociální práci lze definovat jako obor, pro který je velmi charakteristická multidisciplinarita. Svoje vědění, na základě kterého se snaží porozumět sociálním problémům a životním situacím, navrhnout vhodné intervence a usilovat o sociální změnu, čerpá z různých vědeckých disciplín i příbuzných profesí. Podstatnou součástí současného diskursu sociální práce je však také důraz na práva klientů a podpora jejich participace, ať už na úrovni poskytování služeb, nebo i plánování a evaluace programů a opatření. Nejen v praxi, ale již v průběhu profesní přípravy se tak sociální pracovníci a studenti běžně setkávají s formulacemi, že „expertem na svoji situaci je klient“, „pracovník respektuje klientovo právo na sebeurčení“, „nedělá rozhodnutí za klienta“, „zakázku určuje klient“ apod. Tyto formulace nám někdy mohou znít až jako klíšé. Může to být i proto, že do nějaké míry cítíme, že každodenní realita je vlastně jiná? V tomto článku nabízíme naše zkušenosti a zjištění, která jsme získaly v průběhu přípravy a realizace projektu, v němž jsme zapojily uživatele služeb sociální práce do výuky⁴. Konkrétně se jednalo o magisterský předmět Kritická sociální práce na fakultě, kde obě působíme. Na podzim 2016 jsme začaly spolupracovat se třemi experty, Romanou, Tomášem a Mirkem. Mají za sebou dlouholetou zkušenost s užíváním nelegálních drog (pervitinu a heroinu) a také velmi bohatou zkušenost s tím, že byli klienty sociální práce a dalších pomáhajících profesí. Společně s těmito experty jsme následně realizovali celkem tři semináře ve výše zmíněném předmětu, kterého se účastnilo celkem 24 studentek⁵ sociální práce. Na prvních dvou seminářích byl prostor věnován zejména expertům, kteří měli možnost mluvit o svých zkušenostech. Na třetím semináři studentky ve skupinách prezentovaly návrhy systémových změn nebo projekty, které by pomohly řešit některé z problémů, o kterých experti mluvili na předchozích hodinách. Po prezentaci návrhu každé skupiny následovala diskuse, kde studentky dostávaly zpětné vazby od expertů, vyučujících a od sebe navzájem. Vzhledem k tomu, že se jednalo o naši první zkušenost se zapojením expertů do výuky a zároveň plánujeme v této

⁴ Jedná se o zkušenosti obou autorek článku, které jsou zároveň v roli výzkumnice i vyučujících daného předmětu.

⁵ Z celkového počtu 24 studentů se jednalo pouze o dva muže, z tohoto důvodu zobecňujeme a mluvíme o studentkách. Obdobně mluvíme o expertech, přestože se jednalo o dva muže a jednu ženu.

aktivitě pokračovat i v dalších letech, doprovázely jsme tento projekt také výzkumem, ve kterém jsme si kladly výzkumnou otázku: *Jaké přínosy a limity má participace expertů ve výuce sociální práce na vybrané vysoké škole z pohledu všech zúčastněných?*

Zhodnocení zkušeností všech zúčastněných pro nás bylo důležité právě z toho důvodu, abychom mohly dobře porozumět tomu, co lze v našem participativním projektu vnímat jako úspěšné a má význam to zachovat. Stejně tak, co je možné hodnotit jako nefunkční nebo nevhodné, a co se tedy snažit změnit.

V tomto článku tedy předkládáme konkrétní zjištění a s nimi související doporučení. Nicméně širším kontextem a také motivací pro realizaci tohoto projektu a výzkumu byla snaha o podpoření diskuse nad tím, co pro současnou sociální práci může znamenat, pokud jsou již výše zmíněné teze o „expertnosti“ klientů a respektu k jejich zkušenosti brány skutečně do důsledků. Vycházíme z předpokladu, že tomu, jak a kým mohou být definovány problémy v životních situacích klientů, se učí sociální pracovníci intenzivně zejména během studia a následující profesní přípravy. Z tohoto důvodu nám vysokoškolské prostředí nabízí dobrou příležitost pomocí participace propojovat výuku s praktickými zkušenostmi. Ty však nejsou zprostředkovány přednášejícími nebo externími lektory, kterými bývají častěji pracovníci než uživatelé služeb, ale bezprostředně lidmi, kteří jsou experty právě díky své osobní zkušenosti s rolí klienta sociální práce. Tato sdílená zkušenost nám následně dává možnost společně se studentkami i experty reflektovat, jak participace lidí se zkušeností může měnit nejen praxi, ale například i vzdělávací kurikula sociální práce.

2. PROČ PARTICIPACE EXPERTŮ VE VÝUCE? TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Naším hlavním východiskem pro zapojení expertů do výuky je situace, která je postmodernisty popsána jako krize vědění a krize identity sociální práce. Tedy nedostatečné porozumění sociálním problémům, které by bylo založeno i na zkušenostech lidí, kterých se tato situace bezprostředně týká. Dále také nerovnoměrné rozložení moci. Participativní přístup tak byl využit jako vhodný nástroj pro reflexi a změnu rozložení moci mezi vyučujícími, experty a studenty během výuky.

2.1 Krize vědění a krize identity sociální práce

Postmodernismus přinesl i do sociální práce velmi významné kritické otázky, které se mj. týkají zdrojů vědění a způsobů nakládání s mocí v sociální práci. Rossiter (2000) tento vliv postmodernismu artikuluje jako krizi vědění a krizi identity. Tyto krize vyvolávají otázky, jako například: „Odkud se bere vědění v sociální práci?“ nebo „Jaké autority určují, co je zdrojem profesionálního vědění?“ Týká se to však i otázek ohledně toho, „Jak je možné definovat, co je profesionální?“ nebo „Kdo je profesionálem v sociální práci?“

Krize vědění tedy podrobuje kritice stávající zdroje vědění o životě klientů a způsoby, jakými jsou definovány jejich problémy (Payne, 2005; Rossiter, 2000). Upozorňuje na to, že zejména klienti samotní jsou významným zdrojem tohoto vědění, který je zároveň nejen při vzdělání mnohdy opomíjen. Z tohoto důvodu to nejsou pouze odborníci nebo pracovníci, ale také klienti, kteří by nás mohli a měli učit o zdrojích nerovnováh, ale také zdrojích podpory a o tom, jak je tedy možné definovat, co je „problémem“ v jejich životní situaci, a navrhnout řešení. Krize identity se pak týká zejména otázek moci a jejího rozložení. Toto téma souvisí například s již výše zmíněnou autoritou, která určuje, které zdroje vědění jsou „odborné“, nebo „profesionální“ (například teorie o deviantním nebo patologickém jednání v porovnání s žitou zkušeností klientů). Mocenské vztahy se tak projevují například v situacích, kdy je jedna z definic problému odborníky nebo pracovníky prezentována nebo uplatňována jako „jediná pravda“. Oproti tomu pracovníci ovlivnění postmodernistickými přístupy a/nebo kritikou sociální práci se snaží o kritické zkoumání toho, co se stává „nezpochybnovanou součástí“ našeho vědění o situaci klientů (Chambon, Irving, Epstein, 1999; Fook, 2002).

2.2 Participace v sociální práci

Ve vztahu k participaci je nejčastěji skloňován termín *taking part*, tedy účastnit se, být součástí (Healy, 2000; Warren, 2007). Participaci chápeme podobně jako Adams (2008), jako formu zapojení, která skýtá vliv na rozhodování a budoucí směřování. Podle Howe (1992, in Warren, 2007) původně sociální pracovníci nahlíželi na své klienty v paternalistickém pojetí, kdy byl pracovník expert, který definoval pomoc, způsob i účel zapojení a aktivity, které je třeba vykonat. Uživatelé služeb byli v pasivní pozici. Až 80. a 90. léta přinesla změnu s větším důrazem na práva a schopnosti uživatelů služeb, kteří jsou sami schopni definovat a porozumět vlastní situaci a rozhodnout, co je potřeba udělat. Uznání, že jak pracovníci, tak uživatelé služeb mají různé znalosti a schopnosti, vedlo k větší ochotě pracovníků vidět své klienty jako rovnocenné a aktivní partnery.

Kemshal a Littlechild (2000) v kontextu participace doporučují, aby pracovníci rozuměli opresi, pozicím lidí v sociálních strukturách a přístupu ke zdrojům. Popisují pevné vzorce držení moci, které podporují profesionální status experta, tedy toho, komu je připsáno vědění. Sociální pracovníci, kteří tohoto statutu dosáhli, mohou odolávat ztrátě dominantního vlivu a pozice, kterou přináší sdílení moci s uživatelem služby. Pracovníci také mohou hledat ospravedlnění své neochoty vzdát se pozice experta ve stereotypním pohledu na předpoklady uživatelů služeb k participaci. Mnoho skupin uživatelů služeb (např. senioři, děti, duševně nemocní, lidé se sníženým IQ, uživatelé drog, aj.) je z participace přímo diskvalifikováno v důsledku stigmatizace, která je založena na předpokladu, že jsou neschopní se obhajovat a předkládat své názory. Jejich argumentace a reprezentace tak může být ignorována. Podobně též Warren (2007) hovoří o tom, že pracovníci mohou inklinovat k přístupu *know-best*.

Adams (2008:31) upozorňuje na to, že některé méně intenzivní formy zapojení, jako jsou občasně jednorázové konzultace, mohou být zneschopňující a tokenistické. Tokenismus⁶ pak znamená pouhé symbolické zapojení, ve kterém uživatelé služeb nemají větší možnost ovlivnit procesy, které se jich týkají. Nejčastěji jde o zapojení jednoho nebo dvou „reprezentativních“ mluvčích – zástupců minorit. Může se jednat například o vystoupení ve veřejných diskusích, na konferenci, v médiích, na komunitním plánování apod. Slouží účelům: vyhnout se kritice za nezapojování/nezačleňování a dát najevo, že s uživateli služeb zachází spravedlivě, ačkoli to není pravda. Tokenistické zapojení bývá často pouhým politickým gestem.

Míra participace by podle Wilcox (2003) měla být otevřeně a srozumitelně deklarovaná. Podle Adams (2008) je v participaci důležitá zpětná vazba, její obsah může do budoucna ovlivňovat příští zapojování jiných uživatelů služeb. Dále hovoří o potřebě vidět smysl vlastní účasti, mít zkušenost, že skutečně vede ke změně. Warren (2007) poukazuje na důležitost budování důvěry uživatelů v to, že „můžu říct, co chci, co mi vadí“, „můj hlas je slyšet“.

Branfield a Beresford (2006) uvádí rizika nerespektování názorů, znalostí a zkušeností uživatelů služeb a neochoty slyšet jejich hlas. Nedostatek vážnosti přikládáný znalostem a vědomostem uživatelů služeb označuje jako faktor, který brání participaci. Uživatelé služeb často cítí, že jejich názory a zkušenosti nejsou brány vážně a nejsou dostatečně ceněny. K tomu dochází např. proto, že zkušenosti uživatelů služeb tradičně nejsou považovány za relevantní zdroj informací. Uživatelé služeb se proto setkávají s tokenismem, jejich názory nejsou respektovány stejnou měrou jako názory „profesionálů“. Téma participace v sociální práci je v literatuře vztahováno k praxi samotné. Specifickou oblastí, ve které je však možné participativní přístup také využít, je vzdělávání v sociální práci.

2.3 Participace ve vzdělávání

Participace, nebo též smysluplné zapojení (*meaningful involvement*; Webber, Robinson, 2012) uživatelů služeb ve výuce a výcviku sociálních pracovníků se postupně stává aktuálním a na mezinárodním poli poměrně diskutovaným tématem. Důkazem může být například vydání

⁶ O tokenismu píše Hart (1992), Kemshall a Littlechild (2000), Adams (2008) a další.

dvou speciálních čísel časopisu *Social Work Education*, právě na téma zapojení uživatelů služeb z listopadu 2016 a března 2017. Zároveň nelze tvrdit, že se jedná o fenomén zcela nový, již zmíněný časopis vydal speciální číslo na toto téma v roce 2006. V tomto případě se však jednalo pouze o články autorů, kteří působí ve Velké Británii a Severním Irsku, což má souvislost s tím, že zapojení uživatelů služeb do vzdělávání je v těchto zemích podmínkou udělení akreditace vzdělávacímu programu (Fox, 2016; Haton, 2017; McLaughlin, Sadd, McKeever, Duffy, 2016). O etablování tohoto tématu svědčí také například vytvoření pracovní skupiny (*Special Interest Group*) v rámci *European Social Work Research Association*, která se pravidelně začala scházet v rámci každoročních konferencí pořádaných touto asociací. Těchto více než deset let zkušeností s participativní praxí v zahraničí vytváří dobrý základ pro inspiraci také pro český vzdělávací systém, kde však zatím zůstává poměrně nepovšimnuta.

Na závěr této kapitoly bychom se chtěly ještě stručně věnovat otázce terminologie, pro zapojení lidí se zkušeností jsou používány různé pojmy. V participativní praxi se poměrně často setkáváme s vyloučením slova klient, jako potenciálně stigmatizujícím nebo paternalistickým, a v mnohých případech jeho nahrazením pojmem uživatel služeb. Nicméně i tento pojem může být vnímán jako nevyhovující a v neposlední řadě také redukcující zkušenost pouze na služby (Sen, McClelland, Jowett, 2016).

I z tohoto důvodu v tomto článku preferujeme pojem „člověk se zkušeností“, nebo „expert z praxe“ (*expert by experience*; Videmšek, 2017). Který v našem pojetí odkazuje na to, že člověk je odborníkem – jeho vědění je podstatné pro sociální práci, a zároveň jeho odbornost je založena na praktické, osobní zkušenosti. V tomto případě se jednalo o zkušenosti jednak s užíváním drog, prací sexbyznysu a sociálním vyloučením. Zkušenost se však také týká role klienta mnoha pomáhajících pracovníků a institucí.

3. METODOLOGIE: PARTICIPATIVNÍ AKČNÍ VÝZKUM

Metodologie našeho výzkumu vychází z participativního akčního výzkumu. V této kapitole představujeme východiska, která byla stěžejní pro náš výzkum, a popisujeme, jakým způsobem byla uplatněna.

Jedním z podstatných východisek je důraz na participaci všech zúčastněných. Participanti tedy nejsou v pozici pasivních „objektů“ výzkumu, ale jsou podporováni k aktivnímu zapojování do jeho průběhu (Aldridge, 2016; McNiff, 2013).

S účastí na výzkumu byly osloveny všechny studentky a experti. Po skončení výuky byly uskutečněny dvě fokusní skupiny, kterých se zúčastnilo celkem sedmáct studentek. Další fokusní skupina byla provedena se všemi třemi experty.

Fokusní skupina je technikou vytváření dat, která je založena na interakcích participantů mezi sebou. Na rozdíl od individuálních rozhovorů zde mohou participanti lépe vyjádřit svoje názory a postoje ke zkoumanému tématu. Je také vhodná pro diskusi doporučení (Morgan, 2001; Padgett, 2017). Z tohoto důvodu byla vhodná i pro účely našeho výzkumu.

Někteří autoři uvádějí jako jednu z charakteristik fokusní skupiny podmínku, že účastníci výzkumu se mezi sebou navzájem neznají. Tato charakteristika však, nejen v kontextu vzdělávání nebo sociální práce, nebývá, respektive mnohdy ani nemůže být zcela naplněna (Padgett, 2017). Obdobně tomu bylo i v případě našeho výzkumu. Zároveň ji však vzhledem k východiskům našeho výzkumu nepokládáme za kritickou. Důvodem pro využití této techniky byl stěžejní fakt, že skupinová diskuse umožňuje vytváření dat skrze interakci participantů mezi sebou. Měli jsme tedy možnost porozumět zkoumanému problému jinak než například technikou individuálních rozhovorů. Participanti výzkumu často vysvětlovali svoje názory a hodnocení v reakci na vyjádření ostatních. Obdobným způsobem byla také diskutována možná doporučení pro zkvalitnění výuky v příštím roce. Účastníci výzkumu se tedy mezi sebou znali, ve většině případů však pouze na základě studia vybraného předmětu.

Forma polostrukturované skupinové diskuse nám umožnila doptávat se na konkrétní otázky ohledně hodnocení přínosů a limitů zapojení expertů do výuky. Participantům však poskytovala také dostatečný prostor pro otevření vlastních témat, která z jejich pohledu s participací expertů souvisejí. V úvodu každé fokusní skupiny jsme zúčastněné vyzvaly, aby se vyjadřovali k tomu, jak hodnotí svoji zkušenost se společnými semináři s experty. Co by nám pro realizaci těchto seminářů v budoucnu doporučovali zachovat, co naopak změnit.

Další podstatnou charakteristikou participativního akčního výzkumu je zaměření na sociální změnu, respektive změnu zkoumaného problému (Gojová, 2014), nebo změnu vlastní praxe (McNiff, 2013). Toto východisko bylo důležité i v našem výzkumu, zapojením expertů do výuky máme ambici přispět k rozvoji tohoto přístupu i v českém prostředí. Naše výzkumná otázka je zároveň formulována tak, aby nám umožnila měnit a zkvalitňovat do budoucna i naši vlastní praxi. V průběhu realizace výzkumu participanti věděli, že svoji účastí na něm mohou mít reálný vliv na podobu výuky daného předmětu v dalším roce. Ze zjištění výzkumu jsme vycházely při přípravě zapojení expertů z praxe do výuky daného předmětu v následujícím roce.

Všem participantům výzkumu byla zajištěna anonymita. Uváděná jména expertů jsou smyšlená. Jejich účast byla dobrovolná a v případě studentek neměla jejich ne/účast žádnou souvislost s jejich hodnocením při absolvování předmětu.

Několik studentek se rozhodlo fokusní skupiny nezúčastnit. To je možné vnímat jako potenciální limit výzkumu, vzhledem k tomu, že se mohlo jednat právě o studentky, které nebyly se zapojením expertů příliš spokojené, a byly jsme tak ochuzeny o jejich názory. V interpretaci vycházíme však také z našich terénních poznámek, které jsme pořizovaly v průběhu samotných seminářů. Zejména v závěru posledního semináře vyjadřovaly všechny studentky a experti zpětnou vazbu k průběhu seminářů včetně doporučení. Z tohoto důvodu máme k dispozici minimálně dílčí hodnocení od všech zúčastněných.

Expertí, kteří participovali ve výuce, byli vybráni na základě naší předchozí spolupráce na konferenci, na kterou byli pozváni také v roli expertů z praxe. Vzhledem k tomu, že se jim tato forma spolupráce velmi líbila a měli zájem v ní pokračovat, zdála se nám možnost nabídky zapojení do výuky jako velmi vhodná. Za účast na seminářích dostávali všichni experti také honorář, který byl vyplácen výzkumníci z prostředků určených na tento konkrétní výzkum.

4. JAK ZKUŠENOST SE ZAPOJENÍM EXPERTŮ DO VÝUKY HODNOTÍ VŠICHNI ZŮČASTNĚNÍ?

Zjištění, která jsou prezentována v následujících kapitolách, jsou výsledkem analýzy a interpretace dat, která byla vytvořena prostřednictvím již zmíněných fokusních skupin a terénních zápisů. Audiozáznamy fokusních skupin jsme doslovně přepsaly a následně jsme v těchto prepisech a terénních zápisích kódovaly témata, která se ve výpovědích participantů objevovala. V následujících kapitolách a podkapitolách tedy diskutujeme jednotlivé tematické kategorie a subkategorie. Každou kategorii také interpretujeme z hlediska toho, jak v jejím rámci participanti subjektivně hodnotí přínosy a limity zapojení expertů do výuky.

4.1 Kdo je tedy expertem a na co?

V úvodu této části se budeme zabývat tím, zda a jakým způsobem vnímaly studentky hosty ve výuce jako experty a co to pro ně znamená. A také tím, zda a jak se sami experti ztotožňovali s tím, že byli tímto způsobem označováni. Je nutné poznamenat, že z důvodů popsaných ve východiscích tohoto článku jsme pojem expert nebo odborník z praxe zavedly do výuky my, vyučující. Takto byly studentky informovány o tom, co je na seminářích čeká, a hosty jsme tak také představily. Studentky i experti při svém hodnocení uplatňovali různá kritéria, která představíme v následujících kapitolách.

4.1.1 *Experti na úrovni kolegů*

Jedním z kritérií, které pro hodnocení role expertů studentky používaly, bylo to, že je považovaly za naše kolegy ve výuce. Tyto výpovědi je možné interpretovat tak, že studentky vnímaly náš status vyučujících jako expertní a z tohoto důvodu někoho, kdo je na naší úrovni, taktéž jako experta. I z našeho pohledu můžeme poznamenat, že bylo naším záměrem přistupovat k expertům jako ke kolegům, akcentovat rovné postavení, bez ohledu například na dosažené vzdělání nebo zkušenosti s výukou.

Tento status byl v hodnocení studentek podpořen například u expertky Romany tím, že měla podle nich velmi kultivované vystupování.

„Když mluvila Romana, tak já jsem nevěděla, že ona s tím (užíváním drog) vůbec nějakou zkušenost má, protože ona se vyjadřovala brozně pěkně, takže mi přišlo, že je na stejné úrovni třeba jako vy (vyučující), že tam přišel nějaký expert z praxe, ale ne jako sám uživatel.“

„Já jsem je teda taky vnímala jako přednášející. Nechci říct jako autoritu, [...] ale prostě jako přednášející, co mají o čem přednášet a co prostě víjou, jak to je.“

Význam kultivovaného vyjadřování je patrný také ve výpovědi studentky, která naopak hodnotila dva z hostů tak, že je v podstatě jako experty, jejichmi slovy jako „profesionály“, nevnímala. V jejím vyjádření byla jejich „neprofesionalita“ dána do kontrastu právě s Romanou, respektive s jejím kultivovaným vyjadřováním. Kvůli svému projevu tedy nebyli Tomáš s Mirkem vnímáni jako experti a v některých ohledech, dle studentky, naplňovali spíše stereotyp uživatele drog.

„S pánama jsem měla trochu problém, nebrala jsem je, že by byli něco míň, ale nepůsobili na mě tak dobře jako Romana, protože jim prostě bylo hůř rozumět, občas brozně valili, drmolili.“

Zajímavé je, že i přes způsob vyjadřování, které v očích studentky snižovalo dojem odbornosti, studentka zpětně reflektuje svůj vlastní stereotyp.

„... ale zrovna dneska jsem měla předmět s jedním našim spolužákem, kterému se motá jazyk úplně stejně, takže jako vím, že to není o tom. [...] kluci mi přišli, tak ti jsou jasní, ale to byl ten stereotyp, no.“ Pro vnímání expertů v roli kolegů byl důležitý i pocit rovnocenného postavení, které bylo v některých výpovědích vyjadřováno nejen ve vztahu vyučující–expert, ale i mezi všemi zúčastněnými.

„Já jsem je vnímala čistě jako odborníky na danou problematiku, ani mi to nepřišlo, že bych je brala, jsou to ti klienti“, já jsem ten sociální budoucí pracovník, vůbec. Spíš mně naopak přišlo, že opravdu ty role byly vyrovnány.“

Některé studentky vysloveně oceňovaly použité označení expert, například místo klient, nebo člověk se zkušeností s užíváním drog. Dle jejich názoru to předcházelo stigmatizaci.

„Mně se líbilo, že to nebylo jako oblodáríum, přišli tady uživatelé drog, ale bylo to vlastně oni jsou taky experti na tady tuble situaci a pojďme je brát jako rovnocenný partnery i vlastně v té výuce, že to nebylo tak, že by se nějak stigmatizovalo.“ „Myslím, že nás to motivuje, abychom je viděli v jiným světle.“

4.1.2 *Expert jako peer*

Oproti výše popsanému vnímání expertů jako kolegů, ale spíše na úrovni vyučujících, část studentek vnímala experty více na úrovni sami se sebou. Byli označováni například za peery, nebo mentory. Akcentována byla neformálnost a přátelská atmosféra.

„... vnímala víc jako neformálně, protože když vezmu můj vztah k vyučující, tak je to pro mě víc formalizované vztah, než jakéj tam byl. Mně fakt přišlo, že tam byla hodně přátelská atmosféra, která je brozně věřelá. Takže já jsem je nebrala jako vyučující, [...] ale spíš možná by to slovo bylo jako peer, prostě jako partner, s kterým máme vzájemnou úctu a rozumíme si.“

„Já jsem je vnímala spíš jako mentory než jako klienty, ale to bylo dost o nich jako o osobnostech, jak vypadali, byli komunikativní, přátelští.“

Toto pojetí expertů, více na úrovni peerů, zdůrazněná přátelskost, někdy v kontrastu ke vztahu s vyučujícími, může být do jisté míry dána i tím, že všichni experti byli ve věku 24–30 let, tedy studentkám věkově velmi blízko.

4.1.3 *Experti mají osobní zkušenosti a vědí, co ne/funguje*

Jiným významným kritériem, které bylo používáno pro hodnocení odbornosti expertů, byla jejich osobní zkušenost. Některé studentky ve svých výpovědích popisovaly, že hosty ve výuce vnímají jako odborníky zejména kvůli tomu, že mají bohaté osobní zkušenosti jednak s užíváním drog, ale také s tím, že byli klienty sociálních pracovníků a jiných odborníků.

„Bylo z toho dost jasně poznat, že tohle jsou experti, protože prostě tohle zažili.“

Některé studentky poukazovaly na to, že kromě možnosti sdílet osobní zkušenosti z pozice klienta byla odbornost dána i tím, že experti mohli hodnotit, které služby, minimálně v jejich případě, nebyly příliš podpůrné a naopak.

„... někdo, kdo doopravdy ví, jak to funguje, mně přijde, že ve spoustě předmětech nás jakoby učili, jak by to teoreticky mělo fungovat a jak to funguje podle knih, [...] že někdo konečně řekl, jak to ve skutečnosti funguje a aji, jak to nefunguje.“

V tomto kontextu může být podstatné i to, že všichni experti mluvili o tom, že k užívání drog se již nechtějí vracet a věří, že toto období mají úspěšně za sebou. I tato identita „úspěšně abstinujícího“ mohla posílit vnímání jejich odbornosti v tom, že mohou hodnotit, jaké intervence z jejich pohledu selhávaly a jaké je naopak významně podpořily.

4.1.4 *Jak se v roli experta cítili sami experti?*

Zkušenosti, jak se v roli experta cítili sami hosté, byly v průběhu fokusní skupiny diskutovány zejména v souvislosti s tím, jaké organizační uspořádání jednotlivých seminářů komu, jak a proč vyhovovalo.

Romana byla na prvním semináři jako expertka sama a měla prostor pro sdílení svých zkušeností s užíváním drog, ale i s prací v sexbyznysu. V neposlední řadě podstatnou část diskuse tvořilo sdílení jejich poměrně negativních zkušeností z drogových služeb, které jí dle jejího názoru neposkytly adekvátní podporu. Romana se účastnila také třetího semináře, na kterém její, stejně tak jako Mirka a Tomáš, role spočívala zejména v poskytování zpětné vazby studentům na jejich projekty. Popisuje, že v této roli se jako expertka cítila lépe.

„Mně rozhodně ten dnešek (zpětné vazby) seděl víc než minule. [...] Já jsem se asi v tomhle cejtila pevnější v kramflecích.“ Tento postoj, jak dále vysvětluje, je ovlivněn také tím, že si myslí, že možnost dostat se s lidmi se zkušeností do interakce je pro studentky přínosnější.

„... taková jedna self-story, kterou někdo odvypráví „prožil jsem to a to, a teď to zpětně vnímám tak a tak“. Myslím si, jako není jich kvantum, ale je jich podle mě mnohem víc, než že by měli možnost se takhle potkat s někým, kdo jim k tomu řekne nějaký svůj názor a je tam prostě ta interakce.“

Na rozdíl od Romany experti Mirek a Tomáš byli na semináři spolu. Ve svých popisech zkušeností na sebe často reagovali, doplňovali se, a to zejména ve zkušenostech, které každý prožil nebo vnímal odlišně.

Většina studentek uváděla, že hosty ve výuce vnímaly jako experty, respektive neměly problém přijmout toto označení. V diskusi s experty jsme se setkali s různým typem reakcí. Zejména Tomáš s Mirkem v některých oblastech bojovali s tím, že by měli být označováni za experty.

M: „Ale že bysme byli jako experti, docela mi to přišlo zvláštní, protože si jako expert docela nepřípadám.“

Zároveň po hlubším přiblížení toho, co nás k tomuto označení vedlo (akcent na rovnocennou roli, předcházení stigmatizace, ne/zúžení jejich životní zkušenosti na roli klienta nebo uživatele drog atd.) všichni experti souhlasili, že toto označení má opodstatnění. Shodně upozorňovali také na to, že to je možná důležitější pro nás než pro ně. Všichni preferovali, aby byli oslovení křestním jménem. Souhlasíme, že označení mohlo být pro nás důležitější, protože my jsme byly v roli těch, kdo o nich mluví ve třetí osobě, a proto potřebujeme více přemýšlet, jaké označení použijeme.

4.2 *Narušování stereotypů a předsudků*

Ve shodě s literaturou o zapojení osob se zkušeností do výuky (např. Sen, McClelland, Jowett, 2016) i my jsme se v našem výzkumu setkaly s tím, že docházelo ke zvědomování a narušování

různých stereotypů. Z výpovědí studentek lze porozumět, že k nabourávání stereotypů docházelo v podstatě dvěma způsoby.

Za prvé tím, že byli experti ve výuce prezentováni jako rovnocenní kolegové. Tento efekt je dobře vystižen v popisu studentky, která uvádí, že na začátku nepoznala, kdo je expertka a kdo je druhá vyučující, se kterou se na této hodině viděla také poprvé.

„Když přišly, tak jsem si jako v sobě říkala, tak která z těch dvou paní, který tam přišly, takže jsem to jako nedokázala odhadnout.“

Tuto nejistotu a možnost setkat se s bývalou uživatelkou drog, která narušuje stereotypní představu, hodnotila studentka jako velmi přínosnou.

„A rozhodně jsem si uvědomila, že jsem měla a určitě ještě mám nějaký stereotypní myšlení, ať už z médií, že vlastně tam jsou fetišci nějakým způsobem popisovaní a moc nedávají možnost na ně nablížit jinak, že jsem si myslela, že to jsou fakt lidi úplně na pokraji společnosti.“

Druhým studentkami popisovaným způsobem, který narušoval stereotypy, bylo sdílení osobních zkušeností jednotlivých expertů.

„Když si to čtete v nějaký knížce, tak si to nedokážete představit, ale když ten člověk vám vypráví, jak to doopravdy je a ne jak by to mělo být, tak je to něco jiného. [...] třeba já jsem si vždycky myslela, když chce přestat, že musí přestat skrz nějakou léčbu, ale v životě jsem neslyšela, že se k tomu profetuje, a to pro mě fakt bylo nejvíc významný. [...] ty reálný informace, který v knížce třeba ani nevyčtete.“

V souvislosti s touto výpovědí je zajímavé si všimnout také toho, že studentka zde popisuje, že některé stereotypy (např. nelze přestat s užíváním drog bez odborné pomoci) jsou posilovány i odbornou literaturou.

Obdobně významně konfrontaci se svými předsudky popisuje i další studentka.

„... vidím v tom přesah u mých vlastních předsudků, [...] já jsem se těch lidí (uživatelů drog) pomalu třeba bála, nebo měla jsem takovej odstup, že třeba by mě ani nenapadlo tam (do služeb pro uživatele drog) jít na praxi a teďka mě ukázali ten jiný pohled.“

Jedna ze studentek uvedla, že seznámení s příběhem konkrétní osoby jí pomohlo při snaze nabourat stereotypy i u lidí ve svém okolí.

„... že jsme mohli poznat, co je za tím. A když jsem se potom bavila se spolubydlící, [...] tak ona mi třeba říkala, že si myslí, že ty lidi si za to můžou sami, a já jsem říkala, no to úplně tak není pravda, že tady ta žena měla takovou a takovou zkušenost a mohla jsem jí to vyložit, na osobním příkladu někoho, koho znám, sice zprostředkovaně, ale znám, [...] tak jí argumentovat, proč ne.“

Jedna ze studentek navíc ocenila, že volba expertů byla právě z řad uživatelů drog, protože je pokládá za skupinu zatíženou mnoha stereotypy, kvůli kterým mohou mít studenti tendenci se jí vyhýbat a tím pádem je ani nepřekonávat.

„... pamatuju si, jak nám říkali (vyučující), že si máme vybrat ty skupiny, vůči kterým nemáme žádný stereotypy, a já si myslím, že je to strašně těžký, když jako většina lidí se právě nesetká tady s téma skupinama (uživatelé drog), takže potom si všichni chcou vybírat třeba děti.“

Jak vyplývá z analýzy tohoto tématu, narušování stereotypů bylo pro studentky velmi významné. Právě konfrontace s vlastními předsudky byla velmi často studentkami popisována jako nejdůležitější přínos, nebo také jako „wow“, „aha efekt“ nebo moment, kdy jim něco „docvaklo“.

4.3 Nové zdroje vědění a zkušeností

V literatuře se setkáváme s tím, že zapojení uživatelů služeb do výuky má velký význam mj. proto, že tito lidé jsou podstatným zdrojem vědění, které je důležité nejen pro sociální pracovníky. Z hlediska participativního přístupu a akčního výzkumu je nutné tyto zkušenosti vnímat jako rovnocenné s jinými zdroji vědění (Videmšek, 2017). I v našem výzkumu studentky hodnotily setkání s experty jako přínosné právě z hlediska nových znalostí, které díky nim získaly. Je důležité poukázat na to, že hodnocení nově získaných znalostí má úzkou souvislost s již diskutovaným tématem narušování

stereotypů, které dle vyjádření studentek pramení z jejich neznalosti, respektive nedostatku osobní zkušenosti, ale jsou podporovány i v odborné literatuře nebo ve výuce.

Tyto vědomosti se týkaly v zásadě dvou oblastí. Jednak studentky získaly nové vědomosti z oblasti užívání drog a zejména systému služeb pro uživatele drog. Druhou oblastí pak bylo poznání, které hodnotí jako významné z hlediska svého osobního i profesního rozvoje.

4.3.1 Výhody a nevýhody nastavení služeb pro uživatele drog

Jednou z oblastí, ve kterých studentky dle svých hodnocení získaly nové a zároveň mnohdy velmi překvapivé informace, byl význam profesionální pomoci, zejména institucionalizované léčby závislosti v procesu zotavení. Všichni experti se ve svých osobních příbězích mj. zaměřovali na výčet různých institucí a služeb, se kterými mají zkušenost. Ve všech případech se jednalo o poměrně obsáhlý seznam. Nejviditelněji asi reprezentovaný seznamem osmi institucí, které se Tomáš rozhodl napsat na úvod semináře na tabuli. Svoje představení tak uvedl tím, že od svých patnácti let má zkušenost s pobytem ve výchovných ústavech, léčebnách, terapeutických komunitách. Experti diskutovali, které z institucí nebo jejich aspekty vnímali jako podpurné a které naopak jako zdroj dalších problémů nebo stigmatu. Nutno říci, že v jejich vyjádření zejména institucionalizované léčby nevycházely příliš dobře. Jako klíčové body svého procesu zotavení experti jmenovali spíše rozhodnutí zásadně změnit svůj život, ke kterému potřebovali časem dozrát, neformální zdroje podpory, případně terapeutickou podporu, která však nebyla abstinencně orientovaná. Právě tento nesoulad mezi profesionální pomocí zaměřenou na abstinenci a patologizování užívání drog a osobním vývojem studentky hodnotily jako jedno z nejvýznamnějších zjištění.

„Mě by nikdy nenapadlo, že můžou existovat případy, že vlastně v sociální práci jsou lidé, kteří nepotřebují službu, která by jim pomohla se dostat ze závislosti, pro mě to bylo šokující zjištění, že pro ně to fakt byla takováhle možná cesta, aby přestali (bez institucionální pomoci). Já jako sociální pracovnice bych jim určitě nabízel nějaký ten systém, tu pomoc, jakou znám, nedovedu si představit, že bych na tohle přišla sama, aniž bych někoho takového znala.“

„... že stejně dospěli v závěru k tomu, že s těma drogama chtěj skončit, že tam může bejt armáda sociálních pracovníků, ale stejně pokud nebudou oni sami chtít, tak se může nějaký sociální pracovník, terapeut nebo kdokoli stavět na hlavu a stejně jako nic, že jo.“

V obou výše zmíněných citacích je zároveň vidět, že nově získaný pohled na situaci uživatelů drog studentky dávají do kontextu toho, jak by měly samy tendenci jednat v roli sociálních pracovníků a svůj postoj na základě těchto nových zkušeností případně přehodnotit.

K porozumění došlo i na základě sdílení zkušenosti, když se jedna ze studentek snažila vžít do toho, že by byla ve stejné situaci jako Romana.

„... třeba jak ta Romana vyprávěla, že odvykala sama a že by bylo skvělý, kdyby byli takoví jako průvodci odvykáním (peer podpora), tak mi přišlo vždyť to je úplně jasný! A stačilo jenom chvilku uvažovat nad tím, že přeci když chcete odvykat, tak si řeknete, na rok jít někam do komunity, to by se nechtělo ani mně [...] spoustu věcí jsem si uvědomila, který mě ani nenapadly a byl to nový pohled na věc.“

Některá vyjádření studentek vyznívala až jako šok nebo deziluze při zjištění, že systém pomoci má ve zkušenostech expertů úplně jiné funkce a efekty, než si studentky myslely. Slovy jedné ze studentek: *„Takový to zklamání, že to nefunguje tak, jak by mělo.“*

„Na mě asi nejvíc zapůsobilo, když říkal, že se naučil v první léčbě jako líp vařit (vyrábět pervitin). Já jsem si vždycky představovala, že v tý léčbě je to něco jako supr, jak když jdeš třeba se zlomenou rukou, že ten doktor tě prostě vyléčí, že tam se ten řád takhle udržuje, ale když to řekl, tak jsem na to koukala a říkám, tak proč ty lidi tam maj jako chodit?!“

„Mě překvapilo, když říkal, že v patnácti byl vlastně poprvé v léčbě a že potom na něj všichni ti spolužáci volali, že je blázen a že se s ním nikdo nechtěl bavit. Že to je tak, že i kdyby mu ta léčba třeba pomohla, tak potom už pořád má tuhle nálepku a je to pro něj o to těžší, zvláště když je na nějaký malý vesnici.“

4.3.2 Osobní a profesní rozvoj díky kontaktu s lidmi s jinou životní zkušeností

Ve vyjádření studentek o novém poznání je možné identifikovat i témata, která jsou spojena s osobním a profesním rozvojem. Pro nás jako vyučující bylo jedním ze stěžejních cílů zapojení lidí se zkušeností do výuky právě setkání mezi studenty a experty v jiném kontextu než v klasických rolích pracovník/stážista-klient, protože to umožňuje také jiné rozložení moci. V tomto smyslu byly konkrétní vědomosti o ne/fungování systému pomoci pro uživatele drog spíše druhotné. Ve svých vyjádřeních většina studentek potvrzovala, že ve svých zkušenosti vnímají dvě úrovně nového poznání. Jednak se dozvěděly něco víc o oblasti užívání drog a zároveň to změnilo i jejich profesní roli.

Jednak je tato zkušenost podpořila v tom, že se chtějí na situaci klientů dívat z více perspektiv, dívat se „na ty lidi jinejma očima“.

„Ujasnilo mi to pohled na věc, že fakt je třeba začít od klientů, od jejich potřeb, očekávání a pak teprv nák vymejšlet, jít do teorie.“

Jedná se tedy o vyjádření, která jednak akcentují respekt ke klientům a důraz na porozumění situaci z jejich perspektivy. Zároveň je zde možné identifikovat důraz na uvědomění si, že klienti jsou zdrojem vědění, které nemůže být nahrazeno nikým nebo ničím jiným. Tedy že pokud chce pracovník porozumět životní situaci svých klientů z jejich perspektivy, je nutné se o jejich názor a pohled opravdu zajímat.

„... oni maj nějaký zkušenosti, který třeba sociální pracovník nikdy mít nebude a je důležitý si to uvědomit a pracovat s tím.“

„... mně přišlo přínosný, že nám řekli to, co se nikde nedočtem, že jim to nevyhovuje třeba takhle, jak jsme to vymysleli. [...] Přinesli ten pohled, co potřebují, co nepotřebují, co by jim vyhovovalo, co ne.“

Obdobně jako výše citovaná studentka i následující vyjádření dává zjištění získaná přímo od klientů do kontrastu s tím, co lze „vyčíst v knížkách“ nebo „v teorii“. Těmto vyjádřením lze rozumět i tak, že přináší pro studentky i jistou úlevu, nebo podporu pro jejich vstup do praxe. Tedy, že nemusí „vše vědět“, ale je důležité „nechat se nasměrovat klientem“. Umění dobré spolupráce, případně schopnost si informace dohledat, je podle nich v jistém ohledu důležitější než znalosti například o účincích drog.

„... spíš mě šlo o to, jak se prostě vyrovnávali s těma překážkama, [...] takže podrobný informace o drogách nejsou potřeba. [...] Je to spíš o té komunikaci, naučit se s těma lidma bavit. A mně pak došlo, že fakt o té praxe nemusím vědět všechno, ale když vím, jak s tím člověkem mluvit, tak že mi bromaďu věcí řekne on sám.“

Díky tomu, že se výuky účastnili celkem tři experti, podpořilo to mj. uvědomění, že zájem o klientův pohled a návrh řešení je důležitý také proto, že každému vyhovuje jiný přístup a potřebuje jiné zdroje podpory.

„Líbilo se mi, že každý reagoval úplně jinak – jasně, dyť to nejsou drogově závislí lidi jako jedna skupina, nejsou to všechno stejný lidi, co maj na všechno stejný názory, že vždycky je to hrozně osobní, něco sedne někomu, něco ne.“

Nové vědomosti obohatily studentky nejen o jiné pohledy na oblasti užívání drog, tato zkušenost v různých ohledech mohla měnit i jejich profesní identitu. Kromě důrazu na nutnost dívat se na situaci klientů „z různých aspektů“ a „jejich očima“ je zde možné identifikovat také tendence k tomu, stát se pracovníci, která spíš „umí poslouchat a bavit se s klienty“, než pracovníci, která „ví a zná“. Tyto rozdílné profesní identity jsou úzce spojeny také s vnímáním rozložení moci mezi klientem a pracovníkem. Pracovník zaměřený na klientovu perspektivu „se nechá vést“, spíše než „vede“. Ve vyjádření studentek byla zkušenost s jinou formou spolupráce mezi klientem a pracovníkem inspirována právě také rozložením moci v průběhu samotných seminářů.

„A bylo to super mít tam tu sociální práci z té druhé strany barikády, kdy v podstatě klienti nás vedli, že jsme si jako vyměnili ty role.“ To, že svým zapojením do výuky mohou studentkám přinášet nové informace a inspirovat je k jiným pohledům na práci s klienty, reflektovali i sami experti.

Romana například akcentuje, že setkání v jiném prostředí než jako pracovník/stážista-klient mohlo být příležitostí pro jiné zkušenosti.

„Myslím si, že je to pro ně jiná situace, než kdyby se s klientama potkali na nějaký stáži v prostředí tý služby. [...] Tam je to nák nastavený. [...] A oni sice budou v kontaktu s tím daným člověkem, ale prostě ta situace bude ukotvená v tom prostředí, který tomu dává nejrůznější limity.“

Možnost v sociální práci něco změnit je pro Romanu navíc velmi důležitá.

„Ti lidé, se kterejma jsme tam dneska mluvili, to je budoucnost sociálních služeb a pro mě je to hrozně důležitý, protože tak jak to budou mít nastavený, až vyjdou z tý školy, tak takovým způsobem budou formovat prostě ty sociální služby.“

Pro experty bylo posilující uvědomovat si, že skrze svoji angažovanost mohou něco změnit. Což korespondovalo s přáním vyjadřovaným všemi z nich, aby se služby pro uživatele drog zlepšily, a ostatní lidé tak nemuseli narážet na stejné bariéry jako oni. Tématem zplnomocnění se podrobněji věnuje i následující podkapitola.

4.4 Participace a zplnomocnění

Participace a zplnomocnění jsou témata, která se stejně významně týkala studentů i expertů. Také ve všech fokusních skupinách bylo v podstatě stejně významně zastoupeno.

4.4.1 Učení se participací skrze participaci

Zejména studentky ve svých komentářích popisovaly, že si uvědomují, že semináře byly vedeny způsobem, který odpovídá participativnímu přístupu. V této souvislosti oceňovaly, že se tomu, jak probíhá participace a jaké má efekty, učí v podstatě procesem. Následující popis zdůrazňuje zejména princip vzájemné rovnosti.

„... příjemnej pocit, že všichni jsme si byli v tom kruhu rovný (uspořádání sezení v místnosti) a každéj se mohl vyjádřit, a i jsme reagovali na sebe navzájem, že to nebylo, že mluví jeden a všichni poslouchají. Každéj mohl říct, co si opravdu myslí.“

Výše uvedená citace zdůrazňuje kromě rovného postavení všech zúčastněných také možnost říci „co si opravdu myslím“. *„Mohli jsme jednak kreativně něco vymyslet a byl fakt prostor na to říct, jak to je. Že jsme nemuseli přemýšlet nad tím, [...] co můžeme říct a co ne. A myslím si, že hodně důležitou roli v tom hrálo, že bylo vytvořený dobrý prostředí pro tu diskuzi, [...] tady byla obrovská motivace diskutovat. A zároveň pro mě bezpečné prostředí, že se tam můžu zeptat a nebude to špatně. [...] Jak jsme třeba vymysleli ty nápady, tak vlastně nebylo nikdy, že to je vloženo špatně. Je pravda, že byly různé situace, kdy ti experti řekli, no, tady to má jako mouchy, ale v důsledku ta skupina neodcházela s pocitem, že jsme úplně blbí.“*

Tato zjištění jsou podstatná v souvislosti s tím, jak je motivace k diskusi spojena s vytvořením bezpečného a nehodnotícího prostředí. Zajímavá jsou tato zjištění však také kvůli tomu, že dobře poukazují na souvislost mezi participací a zplnomocněním.

Jedna ze studentek například hodnotí semináře s experty jako „osvěžující“, mj. proto, že se cítila být „zapojená“ a měla „roli“.

„Bylo to takové osvěžující. To slovo to nejvíc vystihuje, že to byla nová zkušenost, kde jsme konečně měli nějakou roli, že jsme se mohli nějak zapojit, že to nebylo jenom poslouchat, jak někdo něco říká, že jsme se na tom mohli nějakým způsobem podílet.“

Lze si tedy všimnout jednak aspektů, které podpořily motivaci, ale i schopnost aktivně se zapojit do diskuse, ale i toho, že zapojení do diskuse bylo následně velmi podpůrné pro pocit zplnomocnění.

4.4.2 Zplnomocnění expertů skrze participaci ve výuce

Podobně jako u studentů byla podpora zplnomocnění expertů spojena také s prvky participace. Ty lze identifikovat již v průběhu samotné přípravy seminářů. Jejich strukturu a obsah jsme s experty diskutovali na společných setkáních. Tomáš si sám před setkáním zpracoval souhrn různých služeb

a témata, která chtěl na semináři říct. Předem si je rozpracoval tak, aby na sebe logicky navazovala. Zároveň také na začátku semináře navrhl, abychom dali stoly bokem a židle uspořádali do kruhu. Toto uspořádání podle něj bude podobné tomu, jak ho zažil v terapeutických komunitách a léčebnách, a studentům tak lépe přiblíží tamní atmosféru.

Podporu zplnomocnění je možné identifikovat ve výpovědích expertů například v popisu toho, že mít možnost říct svůj osobní příběh, který zároveň může pomoci někomu dalšímu, bylo velmi posilující.

Zkušenost se zapojením do výuky Tomáše podpořila v tom, že se sdílením svých zkušeností chce zabývat i nadále.

„... třeba teď vím, že ten směr, kterým teď jdu, že tyhle tři semináře, které teď proběhly, že to je zkušenost, která je pro mě velkým přínosem a cítím, že můžu poskytnout lidem něco, z čeho můžou čerpat pro svoje budoucí povolání.“

Tomáš zároveň reflektuje, že zájem a respekt, který na seminářích dostal, ho v jistých momentech vedl až k přehnanému sebevědomí, na základě kterého začal plánovat, co všechno a jak by měl studentům ještě říct. Zároveň však popisuje, že si rychle uvědomil, že v tom by jeho role neměla spočívat.

„... připravoval jsem závěr, chodil s hlavou v oblacích [...] protože to pro mě byla úplně brutální zkušenost tadyto a já jsem tam vymyslel úplně drsnou věc a chtěl jsem to tam prezentovat, před těma studentama. Jenže proč jako?! Proč bych se tam měl ukazovat! Já svoje náké, když naopak oni tam měli prezentovat svoje nápady.“

Tomáš tak svojí reflexí upozorňuje na jeden z limitů zapojení expertů, kteří mohou na základě respektu ze strany studentů mít tendenci vstupovat do role například někoho, kdo „poučuje“, spíše než sdílí vlastní zkušenost nebo názor.

Zplnomocnění klientů lze však identifikovat ještě na dalších úrovních, nejen při přímém zapojení na seminářích. Všichni experti popisovali, že pro ně mělo velký význam, že se dostali do prostředí vysoké školy. Tomáš a Romana tento zážitek také spojují s tím, že to v nich podpořilo uvědomění, že pokud budou chtít, mohou vlastně na vysoké škole také jednou studovat. Posílilo to v nich pocit, že univerzita není „nedosažitelným prostředím“, a otevřelo nové možnosti, nad kterými mohli uvažovat.

„Já jsem si uvědomil, jako nebylo by to jednoduchý, ale že ta možnost, že já tam budu studovat, jako existuje. [...] Mně to jakoby otevřelo oči a ukázalo mi to, že i když mám pouze zatím to základní vzdělání, tak já si myslím, že vlastně furt můžu všechno, že to je teď jako nevýhoda a přitom výhoda, protože díky těm životním zkušenostem, které mám, tak když si teď udělám školu, tak úplně pohoda. Svým způsobem, že budu mít jakoby i to vzdělání i budu něco vědět z toho života, který jsem prožil.“

„Dostal jsem se poprvé v životě na vysokou školu, vidět jak to tam vlastně vypadá, když se třeba vyučuje nebo co tam chodí za lidi. Je to bezký zážitek [...], že i z té kaše, kterou jsem měl, tak můžu těm, co se to učí, tak jim v tom pomoci. Mě by to v životě nenapadlo, že bych přednášel.“

Zplnomocnění expertů bylo tedy spojeno jednak s poznáním nového prostředí vysoké školy, ale zároveň s uvědoměním, že zkušenost s drogami je nějakým způsobem nediskvalifikuje. Naopak může být významnou životní zkušeností. Zplnomocnění expertů bylo posíleno také tím, že zapojením do výuky se dostali do jiné, nové role. Paradox a moment překvapení lze ilustrovat situací, kdy Mirek v prostorách školy potkal známého z místa, odkud oba pochází, a který ví o jeho drogové minulosti. Když se ho známý s údivem ptal, co ve škole dělá, tak Mirek, sám překvapený, odpověděl „No já tady učím“.

Expertka Romana má dlouhodobý cíl stát se sociální pracovnící. Začala studovat střední školu a plánuje pokračovat na VOŠ nebo VŠ. I ona uvádí, že pro ni bylo zapojení do výuky podporou a motivací tento plán udržet. Zároveň však popisuje, že v něčem to pro ni znamenalo nepříjemnou konfrontaci s tím, kolik času jí ještě k dosažení svého cíle zbývá.

„Na jednu stranu motivace. Na druhou stranu já jako mám jasno o tom, kam směřuju, akorát že ta cesta je klikatá a dlouhá. [...] Nevím co by se muselo stát, abych za nějakých pět let tady nebyla. Ale prostě teďka

jsem úplně zaseklá, bez té maturity se naprosto nechytám (v profesi sociální práce), představ si, že to je horizont, já jsem v prváku, jako pět let střední škola, vysoká škola třeba tři roky, nebo pět let. To je prostě deset let. [...] A teď najednou jsem narazila na něco, co mi přijde, že mě jako brozně posouvá (předávat svoje zkušenosti), ale je to brozně pomalý. Takže z toho jsem trošku přešla no.“

Romana zde dobře upozorňuje na jeden z limitů zapojení do výuky. Prostředí vysoké školy a předávání zkušeností může být velmi posilující. Zároveň však může být například zdrojem frustrace, při uvědomění, co všechno experty dělí od možnosti například studia na vysoké škole.

Z popisu zkušeností ze strany expertů i studentů vyplývá, že vnímali různé úrovně i prvky participace, které byly ve společných seminářích obsaženy. Jednalo se zejména o rovnost, možnost vyjádřit svůj názor, být vyslechnut a respektován a zároveň možnost ovlivnit diskusi a názory ostatních sdílením své zkušenosti. Tyto prvky jsme u studentů i expertů také identifikovaly jako velmi podstatné zdroje podporující zplnomocnění.

Z komentářů studentů i expertů zároveň vyplývá, že obě strany nejvíce ocenily tu část výuky, kde měli možnost být v interakci. Jak bylo popsáno již v kapitole o roli experta, zejména Romana a Tomáš se cítili nejkompetentnější, když mohli se studenty diskutovat, dávat jim zpětnou vazbu na základě své zkušenosti, spíše než zkušenosti pouze popisovat. Tuto formu také považovali pro studenty za nejprínosnější. Stejně tak studentky hodnotily interakce s experty jako velmi důležité. V kapitole o nových zdrojích vědění jsme popsaly různá zjištění uváděná studentkami. Je důležité však upozornit na to, že velká část z nich se odehrávala právě na základě interakce, zejména na posledním společném semináři. Tato zjištění, dle našeho názoru, poukazují na velký význam, který má participativní přístup nejen pro podporu zplnomocnění, ale také vytvoření prostředí, ve kterém dochází k velmi efektivnímu získávání nových, respektive jiných vědomostí a zkušeností. Je zajímavé si povšimnout například toho, že některé studentky zmiňovaly nechuť, případně obavu zapojovat se někdy do diskusí na seminářích. Jako důvod uváděly zkušenost s tím, že jejich názory byly negativně hodnoceny, připadaly si „bloupě“. Studentka zároveň popisuje, že i zpětná vazba od expertů byla někdy kritická, ale studenty nebyla vnímaná negativně, ve smyslu toho, že by jejich názor nebo návrh byl „špatný“ nebo „bloupý“, a tím pádem i nepřijatý. Tyto přínosy tedy chápeme v kontextu schopnosti zajistit participaci všech zúčastněných na vyšší úrovni. Tedy nejen ve formě možnosti „sdílet svůj příběh“, ale „rovnocenně interagovat“.

5. ZÁVĚR A DOPORUČENÍ PRO PRAXI

Závěr přináší shrnutí, co jsme se díky participaci naučily, co se osvědčilo a využijeme to v další výuce předmětu a co po nasbíraných zkušenostech uděláme jinak. V závěru se proto dotkneme znovu role expertů, stereotypů a předsudků, nových zdrojů vědění a participace ve výuce.

5.1 Role expertů

Vnímání expertů jako odborníků bylo dáno hlavně mírou zapojení, kdy experti participovali nejen ve frontální výuce, ale i v diskusích, a hlavně v poskytování zpětné vazby na projekty studentek, které vytvářely na základě předchozích dvou setkání s experty. Studentky tak mohly díky své zkušenosti zažít, že jsou opravdu „odborníky“ na svoji životní situaci, mají zkušenost a pohled, který je nenahraditelný. Bez akcentování jejich vědění bude docházet k vytváření řešení či programů a služeb shora-dolů, tzv. „od stolu“, což pak přeneseně nemusí odpovídat potřebám klientů těchto programů a služeb.

V rámci vyvarování se tokenismu jsme se snažily dávat důraz na to, že experti nepřišli jen říct svoje osobní zkušenosti, ale dávat i zpětnou vazbu a podílet se na výzkumu. Zároveň nereprezentují celou skupinu ani jejich zapojení nemělo sloužit dosažení prestiže či splnění kritéria zapojení určitého počtu lidí se zkušeností ve výuce. V rámci přípravy výuky i v jejím průběhu jsme s experty

probíraly, co nás vedlo k jejich zapojení, jaký je jeho smysl, a nakonec ho vyhodnotili ve fokusních skupinách.

Někteří experti i studentky měli nejprve problém s označením expert, ale po diskusi o tom, co nás k tomu vede, souhlasili, že je důležité nepoužívat například označení klient nebo uživatel drog. Proto jsme se rozhodly toto označení dále používat, ale je dobré ho vždy vysvětlovat.

5.2 Stereotypy a předsudky

K narušování stereotypů docházelo zejména skrze podstatné prvky participativního přístupu. Tedy rovnocenné, partnerské zapojení expertů a sdílení osobních zkušeností. V této souvislosti je však nutné také poznamenat, že k narušování předsudků podle studentek docházelo mj. vzhledem k tomu, že experti neodpovídali, pravděpodobně zejména vizuálnímu, stereotypu uživatele drog (např. nebylo poznat, kdo je vyučující a kdo expertka). Je však možné, že pokud by zapojení experti tomuto stereotypu naopak více odpovídali, mohlo by se jednat i o možné posílení těchto předsudků. Studentky byly během seminářů s experty konfrontovány se svými stereotypy. Stejně tak experti měli možnost zjistit, jak to chodí na vysoké škole, a srovnat, jaká je reálná zkušenost a jaké o tom měli představy či předsudky. Experti pozorovali, jak studentky vymýšlí projekty na zlepšení systému, a zároveň je také hodnotili jako nevhodné, stigmatizující, vysoko-prahové apod. Díky tomu viděli, jak něco, co jim mnohdy vadí, vychází často „z dobrého záměru“, ale chybí tomu právě možnost konzultace s potenciálními uživateli daných projektů/programů. Vizí do budoucna by mohla být možnost organizovat se například do „uživatelského poradního orgánu“ a dostat do běžné praxe, aby tvůrci programů, služeb a jejich pravidel své záměry předem konzultovali s cílovou skupinou. Studentky upozorňovaly i na to, že je potřeba předem připravit na setkání s experty i studenty samotné, aby nedocházelo například ke stigmatizaci expertů jazykem, který studenti volí, nebo předsudky, které uplatňují.

„Narazily jsme tam na jednu věc, a to, že na to fakt nejsme připravení jako my studenti, my k tomu nejsme vedení a my nevíme, jak s těma lidma mluvit a jak o nich mluvit před nima, a my jsme z našeho pohledu narazili na spousty těch situací, v rámci diskuze, že nám přišlo, že student řekl něco, jakože urážejícího vůči tomu klientovi.“

Samy studentky pak formulovaly doporučení: *„... připravit experty na to, s čím se můžou setkat, že někdy můžou slyšet třeba otázky, který jim nebudou příjemný, nebo poznámky. A příprava nás jako jediné dlouhodobá prostě ve výuce, v předmětech, aby to bylo součástí koncepce vůbec toho, jak se máme vzdělávat.“*

Z pozice vyučujících se nám v tomto kontextu osvědčilo po každé hodině udělat „debriefing“ s experty po každé hodině, ve kterém jsme se bavili o tom, jaká pro ně daná hodina byla. Také fokusní skupiny sloužily částečně jako zpětná vazba a zjištění, zda pro experty bylo všechno v pořádku. Počítaly jsme s tím, že se něco takového může stát, byly jsme připravené do diskuse vstoupit. Na potenciální stigmatizaci a předsudky je však třeba obě strany předem upozornit, což jsme si vzaly jako doporučení do dalšího roku.

5.3 Nové zdroje vědění

Osvěžující a inovativní přístup některé studentky hodnotily jako nejzajímavější zkušenost ze svého vysokoškolského studia. Je to vlastně forma „praxe“, ale jiné, než když studenti někam docházejí. Studentky i experti oceňovali setkání v jiném prostředí než například ve službách, kde mohou být v jiných rolích, dívat se na sebe jinak, v jiném rozložení moci. Zejména studentky, které preferovaly více praktickou výuku, zkušenost oceňovaly jako vyvážení více teoreticky zaměřeného studia. I ostatní studentky však oceňovaly, že konkrétní zkušenosti jsou vhodným doplněním teoretické přípravy, umožňují přístupy pochopit více do hloubky (například rozdíl mezi direktivním a nedirektivním přístupem). Doporučení ze strany studentů a expertů pak bylo, že by byli rádi, aby

se to stalo běžnější součástí výuky. Experti v tomto kontextu navrhovali využití nahrávky fokusní skupiny jako podkladu argumentace pro vedení katedry.

5.4 Participace

Participaci napomáhala kruhové uspořádání na posledních dvou seminářích, které navrhli a realizovali experti. Z fokusních skupin vyplynulo, že seznámení a možnosti lepší spolupráce napomáhá, když se opakovaných seminářů účastní ti stejní lidé, doporučujeme tedy zvat stejné experty opakovaně. Vznikne lepší skupinová dynamika, která podporuje a usnadňuje participaci.

„Lepší je oboustranně navázat nějaké vztah, a vlastně i jak jsme představovali ty projekty, tak bylo dobrý, že jsme se předem už znali.“

„Hezky se to stupňovalo, že ten první seminář takový hezky rozkoukáváci, co bude, ten druhý už jsme jakoby líp diskutovali, už se rozvíjelo víc a ten třetí to byla taková vyložené rodinná atmosféra.“

Pozitivně bylo hodnoceno, že bylo více různorodých příběhů, které napomohly pochopit, že to má každý jinak a že univerzální/typizované možnosti řešení nesedí všem. Navíc pokud je expertů více, mohou se zároveň podpořit, cítit se jistěji, doplňovat se a navazovat na sebe. Také se objeví více témat, jednak si je připomenou, mohou je rozvést a také se objeví i skrytější témata, když se někdo osmělí o nich mluvit jako první. Jako doporučení nám proto vyplynulo zvat více expertů najednou. Významné také bylo, že vzájemná zpětná vazba a hodnocení společných setkání proběhlo na závěr posledního semináře. Všichni měli možnost se vyjádřit, což vytvořilo velmi silnou a podpůrnou atmosféru pro všechny zúčastněné.

Osvědčilo se nám být s experty v dobrém kontaktu i v průběhu, aby viděli celý kontext. Také po zakončení předmětu jim předat informace o zpětných vazbách studentek na fokusních skupinách a ze závěrečného hodnocení předmětu. Díky tomu mohou získat reálnější představu, čím byla jejich participace přínosná pro studentky. Také jim chceme poslat tento článek, který jsme o naší spolupráci napsaly.

V rámci zkušenosti s participací studentky hodnotily přínosy, že nejvíce nového se naučily a zjistily díky rovnocenné interakci s experty. Proto pokud by nebyl použit participativní přístup, ale experti by například „jen“ sdíleli svůj osobní příběh, nemuselo by to mít stejný efekt. V tomto smyslu bylo trochu limitující, že první dva semináře byly více formou, kdy experti sdíleli své zkušenosti, a byl menší prostor pro studenty se doptávat. Jako doporučení nám proto pro další rok vyplynulo pojmout všechny semináře více interaktivně, klást důraz na to, že je prostor pro experty i studenty, což by také mohlo podpořit vzájemné seznámení již na úvodních hodinách. Poslední hodina, kde byly předávány zpětné vazby, byla hodnocena nejlépe. Podobný koncept závěrečné hodiny s experty chceme tedy zachovat. Experti hodnotili pozitivně to, že studentky připravovaly projekty, viděli na tom mj. to, co si studentky z jejich příběhů pamatovaly, co v nich rezonovalo.

Zároveň jsme se setkaly s tím, že zpětná vazba expertů byla ovlivněna tím, že si v tu chvíli neuvědomovali, že většina studentek není odbornicemi na užívání drog a systém drogových služeb. Díky tomu byli v kritice některých projektů razantnější. Na základě toho jsme se rozhodly to pro další rok zohlednit a věnovat tomu podstatnou část přípravy, aby experti věděli, jaké praxe mají studentky za sebou, o co se zajímají, aby lépe a přirozeně vyplynulo, s čím ne/mají zkušenost.

6. PODĚKOVÁNÍ

Rády bychom poděkovaly vyučujícím a doktorským studentkám z Katedry sociální práce FSS Ostravské univerzity za jejich ochotu diskutovat s námi svoje zkušenosti s participací lidí se zkušeností nejen ve výuce, která nás velmi podpořila v začátku našeho projektu.

POUŽITÉ ZDROJE

- ADAMS, R. 2008. *Empowerment, Participation, and Social Work*. New York: Palgrave Macmillan.
- ALDRIDGE, J. 2016. *Participatory Research*. Bristol: Policy Press.
- BRANFIELD, F., BERESFORD, P. 2006. *Making User Involvement Work. Supporting Service User Networking and Knowledge*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- CHAMBON, A., IRVING, A., EPSTEIN, L. (Eds.). 1999. *Reading Foucault for Social Work*. New York: Columbia University Press.
- ESWRA. 2017. *Service User Involvement* [online]. [1. 12. 2017]. Dostupné z: http://www.eswra.org/users_sig.html
- FOOK, J. 2002. *Social Work. Critical Theory and Practice*. London: Sage Publications.
- FOX, J. 2016. Being a Service User and a Social Work Academic: Balancing Expert Identities. *Social Work Education*, 35(8), 960–969.
- GOJOVÁ, A. 2014. Participativní akční výzkum. In: BAUM, D., GOJOVÁ, A. (Eds.). *Výzkumné metody v sociální práci*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- HEALY, K. 2000. *Social Work Practices: Contemporary Perspectives on Change*. London: Sage.
- HEULE, C., KNUTAGARD, M., KRISTIANSSEN, A. 2017. Mending the Gaps in Social Work Education and Research: Two Examples from a Swedish Context. *European Journal of Social Work*, 20(3), 396–408.
- KEMSHALL, H., LITTLECHILD, R. 2000. *User Involvement and Participation in Social Care: Research Informing Practice*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- LINDOVSKÁ, E. 2014. *Potřeby lidí bez domova v procesu participace*. Ostravská univerzita. Příspěvek na konsensuální konferenci k bezdomovectví, konané v Praze, 26.–27. 11. 2014.
- McLAUGHLIN, H., SADD, J., MCKEEVER, B., DUFFY, J. 2016. Service User and Carer Involvement in Social Work Education – Where Are We Now? Part 1. *Social Work Education*, 35(8), 863–865.
- McNIFF, J. 2013. *Action Research. Principles and Practice*. Oxon: Routledge.
- MORGAN, D. 2001. *Ohniskové skupiny jako metoda kvalitativního výzkumu*. Boskovice: Albert.
- PADGETT, D. 2017. *Qualitative Methods in Social Work Research*. New York: Sage.
- PAYNE, M. 2005. *Modern Social Work Theory*. London: Palgrave Macmillan.
- ROSSITER, A. 2000. The Postmodern Feminist Condition. New Conditions for Social Work. In: FAWCETT, B. (Eds.). *Practice and Research in Social Work. Postmodern Feminist Perspectives*. London: Routledge.
- SEN, R., McCLELLAND, N., JOWETT, B. 2016. Belonging to the Library: Humanising the Space for Social Work Education. *Social Work Education*, 35(8), 892–904.
- VIDEMŠEK, P. 2017. Expert by Experience Research as Grounding for Social Work Education. *Social Work Education*, 36(2), 172–187.
- WARREN, J. 2007. *Service User and Carer Participation in Social Work*. Exeter: Learning Matters.
- WILCOX, D. 2003. *A Guide to Effective Participation*. York: Joseph Rowntree Foundation.
- WEBBER, M., ROBINSON, K. 2012. The Meaningful Involvement of Service Users and Carers in Advanced-Level Post-Qualifying Social Work Education: A Qualitative Study. *British Journal of Social Work*, 42(7), 1256–1274.

Kritická sociální práce – příležitosti a výzvy. Pracovník tváří v tvář člověku hledajícímu pomoc

*Critical Social Work – Opportunities and Challenges.
Worker Facing Person Seeking Help*

Michaela Límová

Mgr. Michaela Límová¹ je absolventkou SŠSP v Praze 10 a Katedry sociální práce na FF UK. Má 25letou praxi jako sociální pracovník. Od roku 2009 let pracuje v sociálních službách v oblasti integrace cizinců. Zabývá se rovněž otázkami institucionalizace sociální práce.

Abstrakt

CÍLE: Kritická sociální práce, respektive některé z jejích proudů, mohou vnést do praxe českých sociálních pracovníků chybějící vhléd antiopresivního a antidiskriminačního paradigmatu. Text se zabývá jednak přínosem tohoto přístupu, jednak výzvami až limity, které daný přístup může mít vzhledem k procesu pomoci. Dále si klade otázky týkající se možného zlepšení klientovy situace a časového horizontu, ve kterém se může konkrétním lidem dostat úlevy od potíží, které je k sociálnímu pracovníkovi dovedly. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Autorka diskutuje převládající diskurz v pohledu na vybrané cílové skupiny a potenciál změny tohoto diskurzu po přijetí kritických hledisek. **METODY:** Stať má formu přehledového článku, čerpá z odborné literatury a běžných médií, neboť čeští proponenti kritické sociální práce často publikují mimo akademická média. **VÝSLEDKY:** Pro praxi nosnou strategií může být oprášení přístupů, které jsou někdy řazeny pod kritické směry, jinými autory jsou považovány za postmoderní – antiopresivní, konstrukcionistické a narativní přístupy. Tyto mohou být pozornější k hlediskům klienta samotného. Sociální pracovník z důvodu své zodpovědnosti vůči pomáhajícímu procesu musí reflektovat, kdy navrhuje řešení dobré pro klienta a kdy prosazuje svoje politické přesvědčení. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Stať přispívá k odborné diskusi o kritické sociální práci v ČR s cílem zejména inspirovat praxi sociální práce.

Klíčová slova

kritická praxe, antiopresivní přístup, narativní přístup, cizinci a menšiny, „expertnost“

Abstract

OBJECTIVES: Currents in critical social work may provide missing anti-oppressive and anti-discriminatory paradigm for the practices used by Czech social workers. Advantages of this approach are considered as well as the challenges and limits such approach can represent to the helping process. Article raises questions about possible improvement of the client's situation and the time frame during which the person can get relief from the difficulties which brought him/her to the social worker. **THEORETICAL BASE:** Prevailing discourse in the view of selected target groups is discussed and also the potential of changing the discourse after accepting critical aspects.

¹ Kontakt: Mgr. Michaela Límová, Centrum pro integraci cizinců, o. p. s., Pernerova 32, 186 00 Praha 8; michaela.limova@cicpraha.org

METHODS: Text has a form of an overview using academic literature as well as common media since Czech proponents of critical social work often publish outside of academia. **OUTCOMES:** Constructionist and narrative approaches should be considered as being possibly more attentive to the clients' perspective. Social workers must perceive when they are proposing a solution suitable for people and when they are promulgating their own political beliefs. **SOCIAL WORK IMPLICATIONS:** The article seeks to contribute to the scholarly discussion of critical social work in the CR, with the particular goal of inspiring social work practice.

Keywords

critical practice, anti-oppressive practise, narrative approach, foreigners and minorities, "expertness"

ÚVOD

Předkládaný text navazuje na diskusi o kritických směrech v sociální práci v časopise Sociální práce / Sociálna práca a dalších médiích, neboť řada proponentů těchto směrů publikovala a publikuje mimo akademická periodika. Článek diskutuje různé směry a hlediska kritického a radikálního pohledu na obor. Autorka využívá analýzy relevantních textů kritické sociální práce v ČR a zahraničí a vztahuje ji k vlastnímu pozorování a vlastní zkušenosti z praxe v sociální práci. Na základě tohoto vyvozuje, že tento „jiný“, kritický pohled není v české sociální práci běžně zastoupen, naopak sociální pracovníci znepokojivě často přejímají předsudečné postoje. V tomto kontextu je zmíněno několik typů kritických směrů, zejména je vyzdvižen přínos antiopresivního přístupu, konstrukcionistického a narativního přístupu, přičemž vyhledává to, co mají tyto přístupy společného a co zároveň může být nosné pro zvýšení kvality praxe sociální práce. Autorka hledí na téma prismaticem praktikujícího sociálního pracovníka, z ideové pozice systemického přístupu, přičemž působí v organizaci, jejíž způsob práce spadá převážně pod poradenské paradigma podle členění Payneho do tzv. malých paradigmat sociální práce (Navrátil, 2000:12). Pozicionalitu autorky dále může určovat dlouhodobý zájem o profesionalizaci sociální práce.

CÍLE STATI

Tato stať má za cíl přispět k diskusi o kritické sociální práci, o jejich možnostech a na druhé straně limitech, které může tento přístup nést. Diskutována jsou různá uplatnění v praxi sociální práce, s různými cílovými skupinami² a v rozličných oblastech. Autorka ukazuje, kde pomnutí širšího kontextu pomáhajícím pracovníkem by mělo různé závažné následky, od výrazného zúžení možnosti řešení, až po posilování nespravedlivého uspořádání okolních podmínek. Text zároveň upozorňuje na úskalí, které vsazení do jiného kontextu, než lidé přicházející s žádostí o pomoc mají na mysli, může přinášet. Po přistoupení k řešení individuálních obtíží aktivistickou cestou³ je nutno klást si otázky po časovém horizontu, ve kterém se může konkrétním lidem dostat úlevy od potíží, které je k sociálnímu pracovníkovi⁴ dovedly.

VYMEZENÍ KRITICKÉ PRAXE V SOCIÁLNÍ PRÁCI

Kritický diskurz přinesl do oboru sociální práce velice žádoucí hledisko, které odklání pozornost od nedokonalosti adresátů sociální práce a místo opakovaného „opravování“ a zdokonalování

² Pojmem cílová skupina operuje spíše tradiční sociální práce.

³ Zde míněna například kritická sociální akce dle Janebové (2017).

⁴ Pozn. k terminologii: Pro snížení počtu znaků se autorka přidržuje staršího způsobu a pro obě pohlaví používá označení „klient“ a „sociální pracovník“.

jednotlivých osob, jejich vlastností a chování přesunuje pozornost na společenské a politické okolnosti tvořící součást obrazu. Vznik tohoto směru se datuje zhruba do 60. či 70. let 20. století, podle některých autorů je tato první vlna uzavřena. Vlivem nových výzev 21. století se však vyjevuje potřeba tyto pohledy do sociální práce vrátit a přizpůsobit je současným potřebám. Healy (2001) používá termín *kritická sociální práce* pro širokou oblast teorií, které rozpoznávají zásadní vliv příslušnictví ke třídě, rase a genderu na problémy osobního a sociálního charakteru, se kterými se sociální pracovníci setkávají v praxi, a osvojuje si kritické stanovisko k často protikladným účinkům praxe sociální práce a sociální politiky. Prací s utlačovanými a *pro* utlačované usiluje o dosažení společenské transformace.

V ČR tento proud tematizuje zejména Janebová, dále Celá, Hajdíková, Machulová, Hetmánková, Malík, Brodilová a další autoři. Podle Janebové je kritická sociální práce zastřešující označení pro široké spektrum proudů, které se objevily jako „reakce na praktiky tzv. tradiční sociální práce, která začala být vnímána jako nástroj k udržení nespravedlivého sociálního řádu“ (Janebová, 2014:8). Pod tímto pojmem se nachází více směrů nebo terminologií – radikální, aktivistická sociální práce, dále antirasistické nebo obecně antiopresivní přístupy. Je reakcí na neschopnost sociální práce řešit problémy tam, kde vznikají; pracovníci mají podle svého zadání roli „hodných policistů“ („soft cops“) a ta může mít konkrétní podobu kritické sociální akce (Janebová, 2017). Kodymová (2017) dodává, že „jsme používáni politikou k disciplinaci občanů“.

Hubíková a Havlíková ve svém textu v časopisu Sociální práce / Sociálna práca upřednostňují pojem *reflektivní praxe*, a to v pojetí Fook a Gardner, a zaměřují se na praxi sociální práce s lidmi v hmotné nouzi. Nízké či neexistující příjmy totiž dle autorek jsou doprovázeny dalšími znevýhodněními, jako je ztížený přístup na trh práce, sklony k závislosti na alkoholu, zadluženost, ohrožení ztrátou bydlení, atp. Jejich text slouží jako příklad, na němž demonstrují „dopady neuplatňování reflektivního přístupu“. Sociální pracovníci agentury hmotné nouze na kontaktních pracovištích Úřadu práce ČR si „často neuvědomují, že se ocitají v dvojakém postavení pozice moci i bezmoci a jak výrazně je jejich činnost ovlivněna sociálně podmíněnou nereflektovanou kategorizací jejich klientů“ (Hubíková, Havlíková, 2017:44–49).

Hajdíková shrnuje dostupnou literaturu a ve své diplomové práci se věnuje méně konvenčnímu charakteru práce s lidmi bez domova ve vybraných organizacích v ČR, a zároveň společenským souvislostem bezdomovectví. Její hypotézou je, že „v českém diskurzu sociální práce se nedostává příliš prostoru tzv. reformnímu paradigmatu, jenž by umožňoval kritičtější náhled na společenské struktury a politiky“. Je-li cílem sociální práce zlepšení „adaptace jedince na společenské podmínky a sociální pracovník ... se soustředí pouze na změnu chování či osobnosti „klienta/ky“, může mít navíc pocit, že společenská změna není nutná, a navíc je mimo jeho dosah. Protože v českém kontextu sociální práce postrádá jakousi političnost. Není zde totiž zatím tolik zvykem, aby se sociální pracovníci/ice organizovali/y a angažovali/y se v řešení sociálních problémů“. Někteří účastníci a účastnice výzkumu Hajdíkové hodnotí podobu české konvenční sociální práce jako rigidní, zejména ve smyslu malého podílu reflexe, kritické reflexe a sebereflexe, a vystihují určitou „nezpochybnitelnost, čímž je legitimizována její silná pozice“ (Hajdíková, 2016:49–51).

Výmluvné je osvětlení Graeme Tiffanyho: „To, co děláme, je přece vždycky výsledkem kultury, v níž se pohybujeme, a její ideologie. Proto je třeba zaujímat odlišnou perspektivu, protože jen tak můžeme porozumět svým vlastním předpoklům a lacině neodsuzovat ty, s nimiž pracujeme. Kritické myšlení nám může dopomoci k závěru, že sociální práci je třeba dělat jinak. Uvědomují si to i sami sociální pracovníci, se kterými se setkávám. Když se jich ptám, co jim nejvíce ztěžuje život, téměř všichni se shodnou, že je to hlavně nastavení sociálního systému. Je v tom skrytý zásadní paradox. Chce se po nás, abychom konfrontovali nespravedlivé a nerovné společenské podmínky“ (Malík, Brodilová, 2014).

VYBRANÉ KONCEPTY

V následující kapitole budou diskutovány vybrané koncepty, které operují s pojmem zmocňování. První z nich byl derivován přímo z kritických proudů – antiopresivní přístup, druhý je některými autory řazen pod kritickou sociální práci – narativní a konstrukcionistický směr. Autorka zde zdůrazňuje odlišnosti, zejména respekt k pravdivosti verzí skutečnosti klienta, a právo na jeho vlastní naraci skutečnosti a obtíží, jakož i představy o řešení.

Oprese a antiopresivní přístup

Opresi, útlak, „ lze vymezit jako strukturální znevýhodnění určitých společenských skupin, kterým jsou upírána některá práva, která jsou jinak běžně dostupná většinové společnosti, či jejím elitám“. Cílem antiopresivního přístupu je analyzovat všechny podoby oprese, tedy marginalizaci, bezmoc, vykořisťování, kulturní imperialismus jako aplikaci kulturních stereotypů ze strany dominující skupiny, a násilí (Janebová, 2014:65). Východiska tohoto přístupu jsou v mnohém podobná „radikální sociální práci“, cílem je odstranění opresivních způsobů a diskriminované zplnomocnit a emancipovat, aby se opresi postavili. „Stejně jako ostatní proudy kritické sociální práce považuje problémy lidí za zaviněné strukturálními příčinami – především sexismem, rasismem, heterosexismem, ageismem apod.“ (McDonald, in Janebová, 2014).

Campbell a Baikie se odvolávají na slogan z druhé vlny feministického hnutí „Osobní je politické“, ale dávají mu další rozměr. Přinášejí nové významy, které zahrnují myšlenky sociální identity, oprese, dominance, privilegií, moci, spravedlnosti, kreativity a změny. Apelují na sociální pracovníky, aby si na své „cestě“ byli vědomi všudypřítomné meta-perspektivy – pohledu západní Evropy. „Zadání společenských identit, přičemž nejčastěji jsou zmiňované ty zakotvené v rase, kultuře, etnicitě, věku, pohlaví, sexuální orientaci, schopnostech a třídě, má hmatatelný odraz v běžném životě člověka, a vede k různým protichůdným zkušenostem oprese, dominance a privilegií“ (Campbell, Baikie, 2012:71–72).

Sociální pracovník ovšem nestojí stranou oprese, může být dokonce sám tím, kdo posiluje a upevňuje nevýhodné postavení klienta a tím udržuje problém. Healy (in Skyba, 2017:110) říká, že to se děje například tehdy, když sociální pracovník posuzuje rodinné a sociální prostředí tak, že to odráží převládající hodnoty střední třídy, které „mohou ostře kontrastovat s hodnotami klientů pocházejících ze sociálně slabšího prostředí“. „Je vysloveně nebezpečné, pokud si sociální pracovník neuvědomuje strukturální diskriminaci či opresi, které je klient vystaven... Intervence sociálního pracovníka může opresi buď posilovat, nebo odstraňovat. ... vědomí sociálněpolitického kontextu je nutné proto, aby se předešlo tomu, že se pracovník sám stane součástí problému, nebo že bude problém svým působením udržovat“ (Thompson, in Navrátil, 2001:238).

Přesto, že antiopresivní přístupy plní stránky knih a akademických časopisů od 70. let 20. století, do praxe české sociální práce se za tuto dobu stěží dostaly. I na veřejných fórech a konferencích není vzácné slyšet z úst sociálních pracovníků diskriminující poznámky a glosy prozrazující předsudečný postoj vůči klientům, v některých případech vlastním, v dalších příslušníků jiné „cílové skupiny“, například menšin či cizinců. Autorka na základě vlastních pozorování v mnohaleté praxi usuzuje, že antiopresivní přístup nebyl do české sociální práce nikdy podstatným způsobem „zaveden“. Má své proponenty, ale řadoví sociální pracovníci, kteří nejsou v kontaktu s akademickým prostředím, nemají o existenci těchto teorií valné ponětí. Nejde ale čistě o teoretickou výbavu příslušníků profese, ale o fakt, že pro některé sociální pracovníky není bohužel nepřijatelné být součástí diskriminujících, předsudečných a moralizujících proudů. To se týká nejen sociálních pracovníků, ale i dalších pracovníků, kteří přicházejí do kontaktu s lidmi v nouzi a s adresáty sociální práce, zejména z úřadů práce. Místo profesionálního posouzení žadatelovy situace (u pojistných, ale zejména u nepojistných dávek) dochází k nálepkování, patronizování, místo komunikace srozumitelných podmínek, ostentativní péči o dávkový rozpočet a v důsledku odrazování od žádosti.

Toto tvrzení je ovšem založeno pouze na pozorování v praxi, a bylo by užitečné ho verifikovat.

„Oni žádají o rodičák ve své zemi a tady taky, přece jde o naše peníze, to nemůžeme dopustit!“ (Výklad koordinačních pravidel sociálního zabezpečení v EU pracovnice úřadu práce Praha X, ústní sdělení, 5/2016). „Prosím vás, dyť to je Afričan, ti nebudou nikdy pracovat!“ (ústní sdělení pracovnice odd. nezaměstnanosti ÚP, 11/2015).

„A vám nevadí, že nosí ty burky a že u nich ženy nemají žádná práva?“ (otázka studentky na semináři o integraci cizinců na jedné z vyšších škol sociální práce, 9/2017). „A tady ty částky, to je to, co berou ti azylanti na dávkách, jo?“ (komentář u tabulky normativních nákladů na bydlení sociální pracovnice NNO X ve městě Y, 2/2015). Tyto výroky ilustrují celou škálu od vyloženě diskriminačních, až po věty „pouze“ postrádající respekt a rovné zacházení. Jedná se o stereotypní myšlení s projevy mikro agrese, které pak v důsledku rasismus a diskriminaci podporují a upevňují.

Vyslovenou „sociální práci naruby“ popisuje Bjelončíková (2017:12–13) ve své stati o očekáváních lidí s HIV/AIDS od sociální práce v sociální službě. Informanti jejího výzkumu označují sociální práci, se kterou se v organizacích setkali, jako předsudečnou a ve výsledku disciplinující, když pracovníci trvají na pravidlech zařízení spíše, než že by byli k dispozici se svým porozuměním. „... my jsme pro ně pól prostě.“

Zmocňování. Konstrukcionistický a narativní přístup

Jak antiopresivní, tak konstrukcionistický i narativní přístup operují s pojmem zmocňování. Ten má klíčový význam pro uznání moci klientů pomáhajícím pracovníkem a důvěru v jejich schopnosti udělat pozitivní změnu ve svém životě. „Zmocňování znamená, že sociální pracovník by měl pomáhat lidem k tomu, aby získali větší moc ... nad svými vlastními životy... Proto je tento koncept vhodný v boji s opresi a diskriminací... V případě antiopresivního přístupu se podobný důraz klade na citlivost vůči zkušenosti diskriminace a oprese... Pokud se už při analýze problému uplatňují předsudky a stereotypy ... stává se sociální pracovník sám činitelem diskriminace a utlačování...“ (Navrátil, in Matoušek, 2001: 237–239).

Narativní přístup, který se rozvíjí od 80. let 20. století, přidává kromě všímavosti k opresi hledisko významu a jeho porozumění, a zdůrazňuje důležitost osobních i skupinových příběhů. Ty mohou svazovat, ale mají i léčebný potenciál. S konceptem významu pracovali protagonisté konstrukcionistického (systemického) směru, jako například Steve de Shazer a Insoo Kim Berg. „Nestabilita významů je součástí toho, jak jazyk funguje“ (De Shazer, 1994:7). „Náš jazyk představuje rámec, v němž naše zkušenost nabývá na významu... Lidský život se odehrává ve světě významů, v konverzaci, v rozhovoru a ve vyprávění“ (Von Schlippe, 2001:68). Optikou tohoto paradigmatu tedy nemůžeme vědět, jak působí zdánlivě jasný, objektivní a zjevný kontext na daného člověka, a musíme se ptát, jak tomu rozumí vyprávěč.

Narativní směr „... nabízí důležitý příspěvek k porozumění toho, jak problém, kterému člověk čelí, souvisí se společenskými tlaky a kulturními zvyklostmi“. „Záběr narativního přístupu a jeho kreativita ho činí zvláště cenný a vhodný pro pole sociální práce – profesi oddané individuální a společenské změně a sociální spravedlnosti“ (Abels, Abels, 2001:xii, 52–55). Zmíněné směry říkají, že nelze brát klientem popisovanou skutečnost jako jakýsi objektivně daný fakt, který je možné zkoumat bez souvislosti s jeho vyprávěním, příběhem. V narativním a konstrukcionistickém paradigmatu jde o konstrukci řešení v jazyce, tedy v mluvě, včetně toho, jak mluví klient sám se sebou, jaké verze skutečnosti mu běží hlavou. Skutečnost tedy není objektivně daná a nemůžeme s ní jako s takovou zacházet.

Narativní přístup se zdá zvláště platný v pomoci skupinám, které dříve neměly žádný hlas, artikulovat jejich zkušenost. Je to zplnomocňující přístup, neboť se jedná o zkušenost, která je skupině vlastní, a jejím zvláštním způsobu vyjádření této cenné zkušenosti. „Lidé, kteří byli předtím marginalizováni, protože nebyli schopni sdělit svou zkušenost v pojmech určených dominantními skupinami, jsou nyní povzbuzeni, aby tak učinili svými vlastními způsoby a pojmy“ (Fook, 2002:137).

MOŽNOSTI VYUŽITÍ DANÝCH PROUDŮ

V této kapitole budou prozkoumány vybrané cílové skupiny a oblasti sociální práce, volající dle autorky po přístupech zohledňujících souvislosti a majících na mysli společenské nerovnosti. Je poukazováno na existující prostor pro systémové změny, a tedy pro aktivity sociálních pracovníků směřované k ovlivnění nespravedlivých společenských podmínek.

Autorka pracuje v oblasti integrace cizinců, která může být v některých ohledech ke kritickému postupu vhodnější než tradiční řešení. K uskutečnění cíle – k integraci, tedy včlenění příchozích do většinové společnosti – je potřeba určitého souhlasu a součinnosti majority. Jedinec se totiž jen v omezené míře může včlenit do společnosti sám svojí vlastní vůlí a snahou. Vstřícnost majority je ovšem v důsledku společenské a politické atmosféry posledních let značně oslabena. K práci sociálního pracovníka tedy patří i určitá míra společenské angažovanosti a aktivismu, aby se postoje společnosti vůči migrantům zlepšily alespoň na úrovni před médii nafouknutou „migrační krizí“. K tomu je možné organizovat shromáždění, tvořit kampaně, pracovat se sociálními sítěmi, publikovat, a tak například šířit věcná fakta o počtech, typu pobytu a životě cizinců v Česku, včetně případů dobré praxe.

Navrátil uvádí, že antiopresivní přístupy měly v nedávné historii svoji významnou roli například při zvládnání konfliktů vyvolaných přílivem běženců z východního Německa do západního na přelomu 80. a 90. let 20. století (Navrátil, in Matoušek, 2001). Jak je zřejmé ze současné praxe sociální práce i mediálního obrazu migrace, antiopresivní a antidiskriminující praxe v českém kontextu sociální práce citelně scházejí.

V souvislosti s migranty lze uvést ještě další, déleodobě se vyskytující jev, a to porušování zaměstnaneckých práv zahraničních pracovníků, v krajních případech vykazující znaky nucené práce (Límová, 2016a). Zatímco nejsnazší je připojit se k běžnému mýtu o tom, že cizinci nám berou práci, výzkum Diakonie ČCE mezi pracovníky z Bulharska, Rumunska a Moldavska ukázal, že z dotázaných cizinců mají dvě třetiny zkušenost s porušováním Zákoníku práce českým zaměstnavatelem. Přitom pro jednotlivce je složité bránit se, neboť může být ohroženo povolení k pobytu, které je vázáno na jednoho zaměstnavatele (Jelínková, 2014). Pracovníci z ciziny jsou zhusta závislí na problematických řetězcích „podnikatelů“ v této oblasti, kteří bez valné kontroly ze strany státu těží z nouze obou stran – cizinců zoufalých získat v Česku práci i českých firem hladovějících po pracovní síle (Límová, 2016b:48). Lze usuzovat, že bez vsazení tohoto jevu do společenských a politických souvislostí nebude patrně možná podstatná změna. Pro přivolání pozornosti relevantních institucí je možné poukazovat na to, že před podobným zacházením nejsou uchráněni ani čeští občané, a na peněžní úniky, které plynou do soukromých kapes. Zde je na místě dle autorky i sociální akce, a to za přítomnosti vykořisťováním postižených osob.

Svoji roli může mít antiopresivní hledisko v případě, že se jedná o jev, který je více méně mlčky tolerován ze strany odpovědných institucí. Nebo může jít o nové projevy zvěle ze strany establishmentu, které lze uhasit v počátcích, jako byl pokus VZP z roku 2016 o odebrání starších vozíků jejich majitelům, včetně těch, které byly postavené na míru a na něž si jejich majitelé předtím výrazně přispěli (Žižka, 2017:10).

Zplnomocňující postupy mohou hrát podstatnou roli také tam, kde je potřeba nechat zaznít hlas těch, o které se skutečně jedná. Vedou k tomu paradoxně i novináři, kteří se častěji než o expertizu zajímají o příběhy těch, kterých se problém týká. Ideální uplatnění nacházejí podle autorky uživatelská hnutí. Relativně dlouhou tradici (oproti jiným „cílovým skupinám“) má u nás uživatelské hnutí osob se zkušeností duševního onemocnění nebo jejich příbuzných – Kolumbus, ČAPZ, Sympathea a další. Rolí sociálních pracovníků a dalších pomáhajících bylo v počátcích podpořit, dodat sebedůvěru a „know-how“, aby byli tito – dříve příjemci péče – schopni účinně hájit svoje práva sami. Uživatelé mohou být naopak nenahraditelným přínosem i pro profesionály, když vnášejí svoje pohledy a svoje potřeby do činnosti a plánů organizací.

Kritický pohled může být velice na místě vždy, když je potřeba postavit alternativu k politickému, veřejnému a mediálnímu diskurzu, jak uvádí Janebová a Valová (2016:65) v souvislosti s nepokoji ve Šluknovském výběžku v roce 2011. Přestože s odstupem času kontaktovaní pracovníci převážně vnímali negativní jevy jako důsledek strukturálních příčin, nebyli v dané době dostatečně slyšet. Sociální pracovníci by tedy měli mít více odvahy postavit se veřejně proti opresi a dát protiváhu kontroverzním výrokům politiků a novinářů.

LIMITY RADIKÁLNÍ SOCIÁLNÍ PRÁCE

Lidé přicházející s žádostí o pomoc

V této části autorka předkládá schematickou situaci práce s klienty a znázorňuje dva způsoby percepcie a uchopení situace. Dále se dostává ke klíčovému rozdílu mezi kritickou sociální prací, či spíše radikální sociální prací a konstrukcionistickými teoriemi, totiž pojmu expertnosti. V závěru kapitoly obrací pozornost ke schopnosti reflexe pomáhajícího pracovníka a nutnosti vyhodnocení, zda jeho zásahy a společná práce s klientem způsobují žádoucí změnu.

Píše se prosinec 2016, doba před účinností vyhlášky o snížení odměn exekutorů. Manželé, cizinci s trvalým pobytem, přicházejí za sociálním pracovníkem do organizace XY. Mají vážné starosti, jsou zadlužení, ptají se, jestli by jejich dluh nešel nějak zrušit, svěřují se, že budou muset přestat oficiálně pracovat kvůli exekucím. V organizaci mají dva pracovníky, specializující se na dluhy, kteří mohou s párem pracovat, „tradiční“ sociální pracovník, a jeho kolega s backgroundem kritické a radikální sociální práce. „Tradiční“ sociální pracovník vezme vyprávění z hlediska jednotlivých starostí, podívá se, v jakém stadiu záležitosti s dluhy je a co by se dalo udělat, navrhně manželům kroky a budou se domlouvat, zda je to pro ně přijatelné a kdo co udělá; pak se bude snažit krok po kroku s rodinou pracovat. Kritický sociální pracovník navrhne, aby se dospělí účastníci demonstrace proti praktikám exekutorů. Tato demonstrace se plánuje na leden 2017. Dále nabízí aktivní účast na činnosti skupiny *Anti-exe*, která se snaží bojovat proti předluženosti cestou změny zákonů s cílem potlačení vlivu věřitelů.

Po návrhu takového řešení může nastat celá škála reakcí od nadšeného souhlasu jako přesného vyjádření představy o řešení věci, až po odmítnutí na participaci z nejrůznějších důvodů. Jaké poselství žadatelům o pomoc se však tímto návrhem nese a jak mu mohou přichodzí rozumět? *Vy za to nemůžete, to zlí exekutoři. Jako jednotlivec, jako pár jste bezmocní. Jste obětí. To, že jste se zadlužili, není vaše věc, vaše vina.* Člověk může pak právem nabytí dojmu, že jeho dluhy jsou „věc veřejná“ a že jakýmsi spojením s ostatními se může jeho potíž vyřešit sama. (Autorka zde nepolemizuje se skutečně nízkou ochranou proti lichvě ze strany establishmentu a dříve neslušně vysokými odměnami vymáhajících.) I v případě, že klienti přijmou nabízené řešení a demonstrace se zúčastní, jaký to bude mít dopad na zlepšení jejich situace a zmírnění starostí? Kdo je zde klient, o čí se jedná zájem? V případě, že by zde naše odpověď nemohla být jednoznačně klient a pracovník nebyl schopen reflektovat poměr pomoci a kontroly v daném pomáhajícím procesu, může se dostat do rozporu s pravidly etiky. Některým z adresátů sociální práce může přijít vlastně velmi vhod sdělení odborníka ve smyslu, že dotyčný/dotyčná za svoje problémy a starosti nemůže, že na vině je někdo jiný nebo něco jiného. Sociální pracovník si pak musí zodpovědět, zda toto je zpráva, kterou chce svým klientům dát. Dále se ptáme: Kdy může nastat efekt pomoci, je možné stanovit „termín“ úlevy, změny k lepšímu? Jaký časový horizont žádoucí změny si stanovíme v případě plánu na radikální sociální akci? Jaká je pravděpodobnost bezprostředního, či alespoň dohledného efektu akce?

Expertní řešení

Domyslíme-li dále postup sociálního pracovníka, zastávce kritické/radikální sociální akce, je jeho pojetí pomáhajícího procesu znovu *expertní* – on sám ví, co v dané situaci nejlépe klientovi pomůže,

totiž kritická akce dle stříhu sociálního pracovníka. Expertní metody se spíše připisují moderním způsobům vedení „případu“ než postmoderním přístupům (Úlehla, 1996:87). Klient může mít zcela jinou představu o tom, co chce a co je potřeba udělat, a to z různých důvodů – od vnímání své vlastní situace a pokusů ji řešit, až po nezkušenost s podobným společenským/politickým/aktivistickým řešením.

Van der Laan uvádí příklad práce s týranou ženou, paní W., a chce rozlišit, co je ukázněvání a co emancipace. Sociální pracovnice se může postavit na stranu ženy a nabádat ji k rozvodu a odchodu do azylového domu. Nebo může přijmout žádost o jinou pomoc, bez dalšího doptávání, tedy jakési plnění přání. Obě možnosti dle něj spadají do oblasti *předem připravených řešení*. Sociální pracovníci, kteří takto pracují, patří buď k zástupcům sociálních hnutí, kteří osvobozují své utlačované spoluobčany, nebo k těm profesním silám, které jsou součástí jemných strategií moci, sloužících k regulaci moci v případě odporu a odchýlných chování. Obě „instantní opce“ ale obcházejí možnost, že paní W. může sama docela dobře vědět, co dělá, a že klient a profesní síla dosáhnou na základě rovnosti jako odpovědná individua shody v definici jejího postavení (Van der Laan, 1998:119).

Limity radikální sociální práce vidí i Weinberg a za takové považuje zaměřenost na strukturální změny a určitou rezignaci na změnu individuálních potíží; problémy jsou vnímány jako mimo jejich možnosti. Také Payne považuje za slabinu těchto směrů, že se „někdy zapomíná na individuální problémy klientů (s emocemi, s učením)“. Svou orientací na sociální změnu je spíše důraz na dlouhodobé cíle než na bezprostřední pomoc, kterou klienti v daném okamžiku potřebují (in Janebová, 2014). V call for papers k tomuto tématu byly postmoderní, konstrukcionistické a narativní přístupy řazeny pod kritické perspektivy, což potvrzují někteří autoři (Fook, in Janebová, 2004). V zacházení s pojmem expertnosti vidí autorka diametrální odlišnost postmoderních/konstrukcionistických a naproti tomu radikálních směrů.

Je otázkou, zda a do jaké míry mají být klienti sociálních pracovníků, lidé v nesnázích, prostředkem nebo záminkou ke změně politického řádu. Pomáhající pracovníci, v případě necitlivého prosazování těchto motivací, by v takovém případě byli opět ve vleku politiky, tentokrát opoziční. Pokud by pracovník nebyl schopen kriticky nahlížet svoje vlastní postoje a přednastavení, a také cítí-li, že nemá možnost volby, je v nebezpečí, že bude postupovat neprofesionálně (Úlehla, 1996). „Systemická etika tedy od jedince vyžaduje, aby si pomocí sebepozorování nebo prostřednictvím kolektivní reflexe udělal jasno o podmínkách, kterými se jeho chování řídí“ (Ludewig, 1994:55).

Kdo je klient, či je to zájem?

Aby bylo dosaženo účelu, tedy změny k lepšímu, nemusí se však nutně přistupovat k atypickým, výstředním sociálním akcím, které nemusejí odpovídat ani naturelu pomáhajících pracovníků. Nejde o nic radikálního, když pouze „přestaneme dělat, co nefunguje“, a zkusíme něco jiného (Úlehla, 1996). Podobný pohled přináší autor/ka Rad Bandit, když cituje z rozhovoru s protagonistou britské organizace SWAN P. Summersem, „chceš-li měnit systém, který dlouhodobě nefunguje, neznamená to, že jsi radikální, prostě to děláš s rozumem“. Termín radikální se dá jednoduše nahradit, ... třeba „dobrá praxe“ (Hetmánková, 2013). Vždy je ale potřeba vrátit se k tzv. logickému účetnictví a odpovědět si na otázku, *kdo je v dané situaci klient a či je to „zakázka“*. „Je-li tento požadavek zanedbán, může to mít přitěžující výsledky, například pokud jde o moc, násilí, manipulaci a kontrolu“ (Ludewig, 1994:55).

V sociální práci by nemělo jít o radikalizaci za každou cenu, ale o kompetentní vyhodnocení, co může situaci zlepšit. Podle klasického konstruktivistického doporučení, „nedělejte to, co nefunguje, začněte dělat něco jiného“, může tak pracovník přistoupit k návrhu sociální akce, místo trvání na dalších neúspěšných jednotlivých pokusech o řešení. Morálním imperativem ovšem musí být zájem, „well-being“ klienta, nikoli sběr důkazů sloužících pro potopení současného politického a společenského řádu. Naopak po přijetí antiopresivních nebo šířeji kritických hledisek může

dojít k žádoucímu rozšíření možnosti i pro sociálního pracovníka. Ten pak je i lépe chráněn před frustrací z nedařící se práce. Snižuje se tak pravděpodobnost, že tento pracovník bude množit řady těch kolegů a kolegyň, kteří obor opustili, a pro bývalé adresáty své péče mají jen odsudek. Pro laickou veřejnost to totiž mohou být ti nejdůvěryhodnější – pracovali s nimi, a tedy nejlíp vědí, co jsou zač. A kolotoč útlaku se může točit dál.

ZÁVĚR

Předkládaná stat' diskutuje oblasti sociální práce, sociálních politik a společenských jevů, které mohou být k uchopení pomocí kritického paradigmatu vhodné. Dále upozorňuje na rizika, která s sebou nereflektované přijetí kritických či radikálních postojů a hledisek může přinášet. Podle autorky se jedná o oblasti, kdy je potřeba kooperace ze strany většiny (kupř. začlenění nově přichozích mezi starousedlíky), nutnosti zviditelnění opakujících se problémů, které nejsou řešitelné silami postižených (porušování zaměstnaneckých práv určité skupiny), podpory svépomocných hnutí, aby mohly účinně artikulovat svoje zájmy (uživatelé péče o duševní zdraví), nebo nově zaváděná opatření mající znaky zvěle (odebrání vozíčků majitelům, kteří si je doplatili ze svého). Výsledkem kvalifikovaného vyhodnocení může být výrok, že individuální řešení není možné, nemělo v minulosti žádoucí efekt, a je možné zkusit uspořádat sociální akci, nebo jiným způsobem působit na změnu širších podmínek. I v případě, že usoudíme, že daná životní situace je vzhledem ke své naléhavosti nebo četnosti vhodná pro sociální akci nebo působení na společenské, politické souvislosti, je potřeba dopad plánovaných činností vyhodnocovat.

Jsou kladeny otázky po pravděpodobnosti změny k lepšímu, kterou svým návrhem zobecnit a zpolitizovat klientovo téma sociální pracovník přislíbujíc; zároveň pak po časovém horizontu, ve kterém se může situace daného člověka, rodiny, atp. zlepšit. Na tuto otázku v předkládaném textu ani v jiných pramenech autorka odpověď nenalezla, neboť schází dlouhodobé porovnání. Bylo by tedy užitečné nadále zkoumat, jaký vliv mají radikální doporučení na život jednotlivých lidí. V přímé klientské práci je potřeba nerezignovat na změny, které chce a může klient udělat ve svém životě, na potenciál změny, na perspektivu, kterou on sám považuje za důležitou. Zde je prostor pro tradiční metody práce, ale i oprášení systemických a narativních přístupů, nabízejících respektuplné a nikoli expertní způsoby práce, směřující k profesionální pomoci a dohledné úlevě.

Z kritické sociální práce autorka zejména vyzdvihuje užitečnost antiopresivního hlediska, které obsahuje koncept zmocnění, vhodný v boji s opresí a diskriminací. Klíčové pro sociální pracovníky je uvědomění si, že i oni mohou být buď na straně oprese, nebo se postavit proti ní. Zásadní je uvědomit si svoje vlastní přednastavení a zájmy, které jsou v pomáhajícím procesu přítomné. Pokud by totiž převážilo odhodlání změnit systém, bez ohledu na prospěch člověka v nouzi, provinil by se dotyčný proti etice své profese. Nadto by popíral podstatu kritiky tradiční sociální práce jako poplatné oficiální politice – jednal by v zájmu a ve vleku jiné politiky, opoziční.

Sociální pracovníci, ti „poslední“, kteří člověku v nouzi někdy zbydou, mají rezervy v opanování veřejného prostoru. Dle autorky by měli (bychom měli) být aktivnější a hlasitější v hájení oprávněných práv svých klientů, nechceme-li, aby ve veřejném prostoru převažovaly kontroverzní výroky na adresu menšin, cizinců, lidí se zdravotním postižením, příjemců sociálních dávek, a podobně. Sociální pracovníci mohou být odvážnější, více zvedat svůj hlas ve prospěch oslabených, postavit se převažujícímu diskurzu, říci jednoznačně *ne* diskriminaci, útlaku, rasismu, ignoranci, natož požadavkům na segregaci a asimilaci, a to i příslušníkům jiných než „jejich“ cílových skupin, se kterými zrovna pracují. Z tohoto pohledu je tedy nezbytné kultivovat i prostředí sociální práce samotné, tak, aby bylo umenšeno fórum pro sdílení předsudečných postojů mezi sociálními pracovníky samými.

Sociální pracovníci mají výlučnou možnost pozorování a zobecňování určitých typických a znepokojivých jevů, které se u jejich klientely nebo ve společenském prostředí ukazují opakovaně a něco komplikují či něčemu brání. Pak mají tito profesionálové příležitost zvednout svůj hlas,

a/nebo nechat zazníť hlasy těch, kterých se to přímo týká. Základní postulát sociální práce je profesionální pomoc člověku. Intervence sociálního pracovníka tak musí být kompetentní odpovědí na žádost člověka nebo třetí strany o pomoc v životní situaci, s hlediskem ochrany lidské důstojnosti a orientací na zdroje. Vrcholem profesionality sociálního pracovníka pak je schopnost rozlišit, zda se má v dané chvíli pomáhat člověku, nebo měnit systém.

POUŽITÉ ZDROJE

- ABELS, P., ABELS S. 2001. *Understanding Narrative Therapy: Aa Guidebook for the Social Workers*. New York: Springer Publishing Company, Inc.
- BJELONČÍKOVÁ, M. 2017. Očekávání lidí žijících s HIV/AIDS od sociální práce. *Sociální práce / Sociálna práca*, 17(3), 5–22.
- CAMPBELL, C., BAIKIE, G. 2012. Beginning at the Beginning: An Exploration of Critical Social Work. *Critical Social Work*, 13(1) [online]. [28. 4. 2018]. Dostupné z: <http://www.uwindsor.ca/criticalsocialwork/beginning-at-the-beginning-an-exploration-of-critical-social-work>
- DE SHAZER, S. 1994. *Words Were Originally Magic*. New York: W. W. Norton&Company, Inc.
- FOOK, J. 2002. *Social Work. Critical Theory and Practice I*. London: Sage Publications, Thousand Oaks, 137.
- HEALY, K. 2001. Reinventing Critical Social Work: Challenges from Practice, Context and Postmodernism. *Critical Social Work*, 2(1) [online]. [8. 10. 2017]. Dostupné z: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/reinventing-critical-social-work-challenges-from-practice-context-and-postmodernism>
- HAJDÍKOVÁ, L. 2016. „Stojíme na jejich straně“: Kritická sociální práce s lidmi bez domova v České republice. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Katedra sociální politiky a sociální práce.
- HETMÁNKOVÁ, R. 2013. Kolik zalátáš děr. *Nový prostor*, 13(413), 14–15.
- HUBÍKOVÁ, O., HAVLÍKOVÁ, J. 2017. Reflektivní praxe v sociální práci: diskuse na příkladu sociální práce s lidmi v hmotné nouzi. *Sociální práce / Sociálna práca*, 17(2), 42–57.
- JANEBOVÁ, R. 2017. *Reflexe kritické praxe sociální práce v ČR*. Příspěvek na Konferenci ke světovému dni sociální práce. Konané v Praze, 21. 3. 2017.
- JANEBOVÁ, R. 2014. *Kritická sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- JANEBOVÁ, R., VALOVÁ H. 2016. Mohou za nepokoje na Šluknovsku v roce 2011 Romové? Rekonstrukce událostí z pohledu sociálních pracovníků a dalších participantů. *Sociální práce / Sociálna práca*, 16(3), 57–75.
- JELÍNKOVÁ, M. 2014. *Výsledky výzkumu o pracovních podmínkách občanů Bulharska, Rumunska a Moldavska v České republice*. Zpráva z výzkumu Diakonie ČCE [online]. [1. 11. 2017]. Dostupné z: http://aa.ecn.cz/img_upload/224c0704b7b7746e8a07df9a8b20c098/vyzkumna_zprava_bulhari_rumuni.pdf
- KODYMOVÁ, P. *Sociální práce a politika - minulost a současnost*. Příspěvek na Konferenci ke světovému dni sociální práce. Konané v Praze, 21. 3. 2017.
- LÍMOVÁ, M. 2016a. Dáte si k obědu i kuchaře? *Nový prostor*, 16(471), 20–21.
- LÍMOVÁ, M. 2016b. Složitý systém nahrává nelegální práci. *Týden*, 16(36), 48.
- LUDEWIG, K. 1994. *Systemická terapie. Základy klinické teorie a praxe*. Praha: Institut pro systemickou zkušenost.
- MALÍK, T., BRODILOVÁ, Z. 2014. Nechci se bát o život. *Nový prostor*, 14(442) [online]. [3. 10. 2017]. Dostupné z: <http://novyprostor.cz/clanky/442/nechci-se-bat-o-zivot>
- NAVRÁTIL, P. 2001. Antiopresivní přístupy. MATOUŠEK, O. *Základy sociální práce*. Praha: Portál, 237–239.
- NAVRÁTIL, P. 2000. Úvod to teorii a metod sociální práce. Brno: Marek Zeman.

- SKYBA M., 2017. Moc v sociálnej praxi z pohľadu študentiek sociálnej práce. *Sociální práce / Sociálna práca*, 17 (5), 108–124.
- ÚLEHLA, I. 1996. *Umění pomábat*. Písek: Renaissance.
- VAN DER LAAN, G. 1998. *Otázky legitimace sociální práce*. Zdravotně sociální fakulta Ostrava. Nakladatelství Albert Boskovice.
- VON SCHLIPPE, A., SCHWEITZER, J. 2001. *Systemická terapie a poradenství*. Brno: Cesta.
- ŽÍŽKA, Z. 2017. Snaha NRZP ČR o nápravu nezákonných postupů zdravotních pojišťoven při úhradách zdravotnických prostředků. *Mosty*, 17(4), 10.

Může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny?

Can the Czech and Slovakian Social Work be a Tool for Promoting Social Change?

Oldřich Chytil, Ivana Kowaliková

Prof. PaedDr. Oldřich Chytil, PhD.,¹ je profesorem sociální práce na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Zabývá se teoriemi a metodami sociální práce a důsledky modernizace pro sociální práci. Je ředitelem Evropského výzkumného institutu sociální práce Ostravské univerzity.

Mgr. Ivana Kowaliková² je doktorandkou na Fakultě sociálních studií Ostravské univerzity. Ve své disertační práci se zabývá sociální oporou seniorů podle typu jejich domácnosti.

Abstrakt

CÍL: Cílem statí je odpovědět na otázku, zda může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny. Komentář ke globální definici sociální práce uvádí, že nutnou podmínkou dosahování sociální změny je rozvoj kritického vědomí o strukturálních zdrojích útlaku. Prostředkem odpovědi na otázku, zda může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny, je analýza českého a slovenského diskurzu sociální práce s cílem zjistit, zda diskurz sociální práce kriticky reflektuje vliv proměn společnosti na sociální práci a analyzuje proměny společnosti s cílem identifikovat strukturální zdroje útlaku. **TEORETICKÉ VÝCHODISKO:** Teoretickým východiskem analýzy je teorie modernizace autorů Becka, Bauman a Kellera. **METODA:** Metodou obsahové analýzy byly analyzovány odborné statě publikované v časopise Sociální práce / Sociálna práca v číslech 1/2012 až 5/2017. **VÝSLEDKY:** Autoři statě dospěli k závěru, že pouze 29 ze 166 odborných statí publikovaných českými a slovenskými autory kriticky analyzuje proměny společnosti a diskutuje jejich vliv na sociální práci. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Autoři dospěli k závěru, že diskurz sociální práce vedený v odborných statích časopisu Sociální práce / Sociálna práca převážně akademiky nedostatečně kriticky analyzuje proměny společnosti s cílem identifikovat strukturální zdroje útlaku. Proto české a slovenské sociální práci chybí důležitý nástroj podpory sociální změny.

Klíčová slova

sociální změna, sociální práce, teorie modernizace, proměna společnosti

Abstract

OBJECTIVE: The goal of the article is to answer the question whether Czech and Slovakian social work can be the tool for the promotion of the social change. Comment on the global definition of the social work, the development of critical consciousness about structural sources of oppression is

¹ Kontakt: Prof. PaedDr. Oldřich Chytil, PhD., Fakulta sociálních studií, Českobratrská 16, 702 00 Ostrava; oldrich.chytil@osu.cz

² Kontakt: Mgr. Ivana Kowaliková, Fakulta sociálních studií, Českobratrská 16, 702 00 Ostrava; ivana.kowalikova@osu.cz

a necessary condition for achieving social change. The answer to the question of whether Czech and Slovakian social work can be a tool for promoting social change is to analyse the Czech and Slovakian discourse of the social work. If we want to find out whether the discourse of social work critically reflects the influence of social changes on social work and analyses the changes of the society to identify structural resources oppression. **THEORETICAL BASE:** The theoretical basis of the analysis is the theory of modernization from Beck, Bauman and Keller. **METHOD:** The method of content analysis was analyzed by expert articles published in the journal Czech and Slovak Social Work in the numbers 1/2012 to 5/2017. **OUTCOME:** The authors concluded that only 29 out of 166 articles published by Czech and Slovakian authors critically analyse the changes of society and discuss their impact on social work. **SOCIAL WORK IMPLICATION:** The discussion of social work led mostly by the academics on the pages of the Czech and Slovak Social Work journal insufficiently critically analyzes the changes of the society to identify the structural sources of oppression. Therefore, Czech and Slovak social work is lacking an important tool for promoting social change.

Keywords

social change, social work, theory of modernization, change of society

ÚVOD

Téma mezinárodní vědecké konference Hradecké dny sociální práce 2017 znělo Sociální práce jako nástroj podpory sociální změny. Autoři předkládaného textu, který byl podkladem hlavního referátu konference, hledají odpověď na otázku, zda a za jakých podmínek může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny.

Sociální změna v sociologii

Termín sociální změna je termínem, který byl zaváděn do sociologického slovníku v 60. letech. Zavedení tohoto pojmu je připisováno Williamu Ogburnovi. Šlo o snahu nahradit tímto neutrálním termínem takové kontroverzní koncepty, jaké představuje pokrok, vývoj či evoluce. Problémem sociální změny se pak zabývají teorie, které se snaží změnu teoreticky popsat a vysvětlit (Šubrt, Pfeifrová, 2013). V pokusech porozumět obecným mechanismům změny v dějinách lidstva byly podle Giddense (1993) zřejmě nejlivnější dva přístupy. První je přístup, jímž je sociální evolucionismus, jehož představitelé se pokoušejí propojit biologickou a sociální změnu, a druhým přístupem je historický materialismus. Podle Šubrt a Pfeifrové (2013) lze definovat tři typy teorií sociální změny, jimiž jsou evolucionismus, teorie historických cyklů a historický materialismus.

- Evolucionistickým variantám výkladu je společný předpoklad, že ve vývoji dochází k posunu od jednoduchých (nespecializovaných) forem života ke stále složitějším (komplexnějším) formám, k čemuž dochází na principu sociální (funkcionální) diferenciaci.
- Mezi cyklické teorie bývají řazeny práce teoretiků, podle nichž historie spočívá v kontinuální emergenci a zániku civilizací, z nichž každá prochází podobnými stupni, kterými jsou geneze, růst, zlom, rozklad.
- Třetí typ teorií sociální změny, který lze označit jako konfliktualistický nebo dialektický, je historický materialismus, jehož autorem je Marx. Podle Giddense (1993) Marxova teorie považuje hlavní změny za důsledek interakce s materiálním prostředím. Podle Marxe stojí každá společnost na ekonomickém základě, a pokud dojde ke změně této základny, dojde zpravidla ke změně v nadstavbě, tj. v politických, právních a kulturních institucích.

Sociologové zabývající se sociální změnou se shodují na tom, že uvedená typologie neposkytuje dostatečné vysvětlení sociálních změn a že sociální změna patří k oněm výzkumným problémům, pro jejichž řešení se jeví jako žádoucí interdisciplinarita (Šubrt, Pfeifrová, 2013).

Sociální změna v globální definici sociální práce

Definice sociální práce přijatá Mezinárodní asociací škol sociální práce a Mezinárodní federací sociálních pracovníků v roce 2014 zní následovně: „*Sociální práce je praktická profese a akademická disciplína, která podporuje sociální změnu, rozvoj sociální soudržnosti, zplnomocnění a osvobození lidí. Sociální spravedlnost, lidská práva, kolektivní odpovědnost a respekt k rozdílnosti jsou základními principy sociální práce. Sociální práce s podporou teorií sociální práce, sociálních věd, humanitních věd a vlastních znalostí podporuje lidi a struktury, aby se vypořádali s životními problémy a dosáhli zlepšení životních podmínek*“ (IASSW, 2014).

V uvedené definici se zmiňuje termín „sociální změna“. Jak chápou tento termín autoři definice, lze nalézt v komentáři k definici sociální práce. Klíčovým mandátem sociální práce je podpora sociální změny. Mandát sociální změny je založen na předpokladu, že sociální práce intervnuje tehdy, pokud situace jednotlivce, rodiny, skupiny, komunity, nebo společnosti změnu vyžaduje. Sociální změnou se rozumí potřeba měnit strukturální podmínky, které přispívají k marginalizaci, sociálnímu vyloučení a útlaku. Autoři komentáře předpokládají, že nutnou podmínkou dosahování sociální změny je rozvoj kritického vědomí o strukturálních zdrojích útlaku (IASSW, 2014).

Na základě komparace pojetí termínu sociální změna v sociologii a v sociální práci lze konstatovat, že sociální práci, tak jak ji definuje Mezinárodní asociace škol sociální práce a Mezinárodní federace sociálních pracovníků, nejde o změnu sociálního řádu, ale o změnu strukturálních podmínek, které přispívají k marginalizaci, sociálnímu vyloučení a útlaku. Na základě kritické analýzy proměn společnosti lze identifikovat strukturální zdroje útlaku a navrhnout způsoby podpory sociální změny.

Pokud chceme odpovědět na otázku, zda může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny, musíme nejprve odpovědět na to, zda český a slovenský diskurz sociální práce kriticky reflektuje vliv proměn společnosti na sociální práci a analyzuje proměny společnosti s cílem identifikovat strukturální zdroje útlaku.

SOCIÁLNÍ PRÁCE A PROMĚNY SPOLEČNOSTI

Sociální práce je velmi úzce svázána s prostředím organizované modernity a při konstruování teorií a metod vycházela z tohoto pojetí světa. Dostala se proto do překerní situace při přechodu organizované modernity do fáze modernity kvalitativně odlišné. Ačkoliv autoři teorií modernizace, ze kterých vycházíme (Beck, 2004; Bauman, 2002; Keller, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2014), pro její označení používají různé názvy jako reflexivní či tekutá modernita, společně v ní nachází řadu vlastností, které ji od organizované modernity velmi odlišují.

Abychom mohli provádět analýzu diskurzu české a slovenské sociální práce a hledat odpověď na otázku, zda tento diskurz kriticky reflektuje proměny společnosti, identifikovali jsme s využitím prací výše uvedených teoretiků následující skupinu znaků a procesů charakterizujících současnou společnost.

Individualizace

Lidé jsou k individualizaci odsouzeni. Každý stojí tváří v tvář složité realitě jako její rovnocenný partner. Lidé čelí úkolu řešit problémy vlastními silami při omezení zdrojů, které mají jako jednotlivci k dispozici. Hrozby a rizika jsou produkována sociálně, nutnost vyrovnat se s nimi je přísně individualizovaná. V sociální rovině vede individualizace ke stále větší závislosti jednotlivých individuí na společenských systémech (Beck, 2004; Bauman, 2002; Keller, 2007).

Funkční diferenciacie

Nárůst funkční diferenciacie má zvýšit výkonnost společnosti ve všech oblastech její činnosti. Na úrovni sociální to vede k tomu, že vzájemná pomoc a podpora mezi lidmi se stává pouze jednou ze specializovaných oblastí, jejíž význam nepřesahuje jakoukoliv jinou specializaci. Sociální ochrana a pomoc v kritických životních situacích není o nic důležitější než problémy ekonomické, politické, vojenské a další. V důsledku vzájemného soupeření o finance se jiné podsystemy chovají vůči sociální oblasti konkurenčně (Beck, 2004; Bauman, 2002; Keller, 2007).

Racionalizace a ekonomizace

Model systémové racionalizace, který odpovídá logice rostoucí efektivity, je aplikován též na sociální oblast. Sociální má nárok na existenci v případě, že se vyplácí. Sociální pomoc má být organizována na principech tržní ekonomiky (Keller, 2007).

Generalizace

Jednání lidí se osvobozuje od lokálních kontextů a orientuje se na stále obecnější a univerzálnější platné vztahy, normy a hodnoty. Globální integrace je doprovázena lokální dezintegrací. Nástup generalizovaného utilitarismu vede k tomu, že oblasti vzdělávání, sociální ochrany, rodiny, politiky, vědy se mění v pouhá odvětví ekonomie. Ekonomie vystupuje jako paradigma společné všem humanitním a sociálním vědám (Beck, 2004; Bauman, 2002; Keller, 2007).

Proměna společnosti

Zanikají třídy a zároveň s tím se vyostřují sociální nerovnosti. Bída se individualizuje, přestává lidi spojovat, rozděluje je. Práce (v důsledku flexibilizace pracovních kontraktů) přestává pracující zajišťovat. Jsou zpochybňovány instituce stabilizující industriální modernu – rodina i stát. Rodina přestává být pro své členy více či méně spolehlivou oporou. Modernizace sociálního státu znamená to, že veřejný sektor ustupuje trhu se sociálními problémy (Beck, 2004; Bauman, 2002; Keller, 2007).

Proměna sociální

Sociální ve smyslu nejrůznějších vazeb pomoci a ochrany v kritických situacích se v moderní společnosti transformovalo do institucí sekundární sociability. Modernizace je namířena proti sekundárním vazbám ochrany a požaduje jejich zeshňování, odbourání, redukci (Keller, 2007).

Kolonizace veřejného privátním

Zatím co v první fázi modernity bylo soukromé kolonizováno veřejnou mocí, nyní je oblast veřejného kolonizována soukromými silami. Privatizace veřejných služeb – školství, zdravotnictví, sociálních služeb, ale i soudnictví, policie a vězeňství je heslem modernizace (Bauman, 2002; Keller, 2007).

Komodifikace

Spotřeba se stala symptomatickou, což se netýká pouze výrobků a služeb, ale také kultury či sociální práce. Sociální práce má být nabízena jako „atraktivní balíčky služeb“, které jsou po zakoupení spotřebovávány (Keller, 2007).

Nejistota

Modernizace společnosti přináší vše prostupující nejistotu. Jistota, kontinuita a důvěra jako základ stabilních vztahů se vytrácí. Zvládání běžného života je natolik zatíženo nejistotou, že se stává riskantním úkolem (Beck, 2004; Bauman, 2002; Keller, 2009).

Narůstání nerovnosti

Zatím co organizovaná modernita se pokoušela o odstupňovanou nerovnost, která byla navíc legitimizována, druhá modernita tento systém rozbíjí a přechází k situaci obrovských sociálních nerovností, u kterých se nedaří zajistit jejich ospravedlnění (Keller, 2011).

Sociální konstrukce reality

Realita se stává ohebnou a přístupnou k různým výkladům a interpretacím, což ve světě prostoupeném médií znamená stírání rozdílů mezi realitou a fikcí, či přímo tvorbou „virtuální reality“ (Keller, 2013).

Postmoderní konstrukcionismus odhlíží od společenské podmíněnosti těch, kdo realitu různě vnímají a interpretují, zdůrazňuje jedinečnost každého subjektu a jeho neomezenou autonomii při interpretaci a reinterpetaci světa. Stejně tak neexistuje mocenská struktura, která by mohla omezovat svobodu konstruování, což má potenciálně fatální důsledek, jelikož takto smýšlející lidé popírají existenci nějaké mocenské struktury, která by jim mohla podsouvat „své vidění světa“, aniž by si to dotyční vůbec připouštěli (Keller, 2013).

Postmodernismus se podle Kellera (2013) vymezuje vůči modernímu způsobu uvažování a je namířen především proti osvícenskému chápání rozumu a vědy, které může být podle teoretiků postmodernismu snadno zneužito ke kontrole lidí a jejich disciplinaci. Postmodernismus vystupuje na obranu utlačovaných a marginalizovaných skupin, a to především důrazem na deregulaci moci, která v jeho očích k této marginalizaci vede. Problémem je, že až příliš snadno může nastat situace, kdy jakákoli moc je považována za utlačující. Druhým typickým prvkem, který pro postmodernismus uvádí Keller, je naprosté rozmazání hranic mezi realitou a fikcí, které jde v ruku v ruce s nástupem nových médií tvořících virtuální světy. Právě informační svoboda tolik postmodernisty obdivovaná, spolu se snahou odstranění jakékoli moci, vede k idealizaci první fáze modernity – modernity omezeně liberální.

METODOLOGIE

V námi realizovaném výzkumu byla pro analýzu obsahu odborných statí publikovaných v časopisu Sociální práce / Sociální práce využita kvantitativní obsahová analýza (Gavora, 2010). Do obsahové analýzy byly zařazeny všechny odborné statě časopisu Sociální práce / Sociální práce v číslech 1/2012 až 5/2017. Důvodem zvoleného období bylo analyzovat aktuální diskurz sociální práce na pozadí kritické reflexe proměn společnosti. Byly stanoveny analytické kategorie, které vycházely z identifikace znaků a procesů současné společnosti, tak jak je definují teoretici modernizace Beck (2004), Bauman (2002) a Keller (2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2014). Analytické kategorie podle těchto autorů zahrnují znaky a procesy: individualizace, funkční diferenciacce, racionalizace a ekonomizace, generalizace, proměna společnosti, proměna sociální, kolonizace veřejného privátním, komodifikace, nejistota, narůstání nerovnosti a sociální konstrukce reality. Významové jednotky, které byly ve statích časopisu Sociální práce / Sociální práce vyhledávány, zahrnovaly témata, která kriticky reflektují vliv proměn společnosti na sociální práci. Zjištěné významové jednotky – témata jsme zařazovali do analytických kategorií. Následně byly analytické kategorie kvantifikovány a interpretovány (Gavora, 2010).

ANALÝZA REFLEXE PROMĚN SPOLEČNOSTI V DISKURZU SOCIÁLNÍ PRÁCE VEDENÉM V ČASOPISU SOCIÁLNÍ PRÁCE / SOCIÁLNÁ PRÁCA

Na základě obsahové analýzy odborných statí uveřejněných v časopisu Sociální práce / Sociální práce v číslech 1/2012 až 5/2017 byly vyhledávány statě českých a slovenských autorů, ve kterých autoři kriticky reflektují vliv proměn společnosti na sociální práci. Bylo analyzováno celkem 166 statí, z nichž pouze ve 29 byla diskutována témata sociální práce na pozadí kritické reflexe proměn společnosti.

V analyzovaných 29 statích byly identifikovány následující analytické kategorie, charakterizující současnou společnost:

- Racionalizace a ekonomizace u 13 statí (z 29)
- Proměna společnosti u 13 statí (z 29)
- Komodifikace u 12 statí (z 29)
- Proměna sociální u 8 statí (z 29)
- Narůstání nerovností u 5 statí (z 29)
- Nejistota u 2 statí (z 29)
- Sociální konstrukce reality u 2 statí (z 29)

Pokud analyzujeme reakci diskurzu sociální práce na proměny společnosti, který je veden na stránkách časopisu Sociální práce / Sociální práce převážně akademiky, musíme konstatovat, že je s podivem, že tak malé procento statí se věnuje tématu kritické analýzy společnosti ve vztahu k sociální práci.

Pokud jde o frekvenci analytických kategorií, které charakterizují současnou společnost, dvě nejčastěji diskutované kategorie v analyzovaných textech jsou **racionalizace** a s ní související **ekonomizace a komodifikace**. Autoři statí správně poukazují na důsledky racionalizace pro sociální práci, které úzce souvisí s efektivitou, takže sociální práce musí používat pouze „racionální metody“, u nichž je zaručena vysoká efektivita. Racionální jednání ovšem nemusí vést k racionálním výsledkům. Jak upozorňuje Keller (2007), racionalizace vede k nadvládě instrumentálního rozumu, která se projevuje znehodnocením všech hodnot, které nelze vyjádřit penězi. Účelová racionalita, která se ze sektoru ekonomiky šíří i do sociální oblasti, jí neumožňuje sledovat vlastní priority, ale stále více ji nutí podřizovat se imperativům ekonomiky. Výsledkem racionalizace je stále zřetelnější nárůst nekontrolovatelnosti, a právě ta nejzávažnější rizika, která nás dnes ohrožují, nejsou ničím jiným než vedlejšími důsledky našeho zdánlivě odpovědného a kalkulovatelného jednání.

Komodifikace úzce souvisí s racionalizací a s ní související ekonomizací a zbožněním trhu. Zároveň je propojena s kolonizací veřejného privátním, kdy mají být privatizovány veřejné služby včetně sociálních služeb. Z klienta sociální práce se stává zákazník, který nakupuje sociální služby. Důsledkem tohoto procesu je ztotožňování sociální práce se sociálními službami. Komeracionalizace veškeré kultury (nejen v podobě umění a zábavy, ale i v podobě veškerých vzorců lidského jednání, včetně citů, lásky, oddanosti) podkopává základy naší civilizace. Jaký smysl má lidský život, je-li proměněn v sérii komerčních transakcí realizovaných skrze kontrakty a finanční nástroje? Komodifikace všech vztahů ohrožuje celou společnost (Keller, 2014).

Další nejčastěji frekventovanou analytickou kategorií v analyzovaných textech jsou **proměny společnosti**, které jsou autory charakterizovány proměnami ve třech následujících oblastech.

a) Proměny trhu práce (jejichž součástí je tzv. flexibilizace práce)

Flexibilizace práce znamená, že namísto plnohodnotných standardních pracovních smluv jsou upřednostňovány dílčí a krátkodobé kontrakty na omezenou dobu. Sílí tendence přecházet od klasického zaměstnaneckého poměru k volnějším vztahům mezi firmou a formálně samostatnými dodavateli a subdodavateli. Obojí má za důsledek přesun stále větší části tržní nejistoty z firem

na zaměstnance či subdodavatele. Flexibilizace práce snižuje opticky míru nezaměstnanosti, ale stoupá podíl nízko placené práce a narůstá riziko, že výdělek ekonomicky činného člověka se bude pohybovat na hranici bídy. Vzniká tak jev označovaný jako „pracující chudoba“ (working poverty; Keller, 2005). Minimální zajištění ze strany sociálního státu je podmiňováno ochotou vzít jakoukoliv, i špatně placenou práci (Keller, 2011).

b) Rostoucí křehkost rodiny

Projevem rostoucí křehkosti rodiny je flexibilizace rodiny, která se projevuje zvyšováním rozvodovosti, růstem podílu neúplných rodin a domácností samoživitelů, které jsou více ohroženy chudobou než dvoupříjmové domácnosti. Dalším projevem rostoucí křehkosti rodiny je participace žen na trhu práce, která ovlivňuje rozsah péče o malé děti, seniory a nemožnou osobu, kterou ženy v domácnosti tradičně zajišťovaly (Keller, 2005). Flexibilizace rodiny je mnohem riskantnější pro ženy než pro muže a je otázkou, zda slábnutí sociálního státu povede ke vzrůstajícímu sociálnímu úpadku neúplných rodin a domácností s jedním živitelem, či naopak vyvolá reakci v podobě posílení širších rodinných a příbuzenských sítí (Keller, 2005).

c) Pokles solidarity uvnitř společnosti a změny v systémech pojištění

Podle Kellera (2005) existuje v oblasti práce desolidarizace mezi těmi, kdo jakoukoliv práci mají, a těmi, kdo nemohou na trh práce proniknout. Nové formy desolidarizace vznikají také v důsledku zvýšení křehkosti rodiny a proměn jejího charakteru. Zdrojem napětí je v této oblasti rozpor mezi těmi, kdo omezili počet svých dětí a získali tím zvýhodnění, oproti těm, kdo si děti pořídili. A podobně je ohrožena i solidarita mezigenerační. Ti, kdo na dnešní důchodce v průběžném systému platí, budou mít však jednou peníze výrazně nižší. Privatizace pojistných systémů, jejich individualizace a doprovodná desolidarizace pojištěnců činí obtížným pojistit jednotlivce v těch fázích životního cyklu, kdy nejsou ekonomicky aktivní.

Další frekventovanou analytickou kategorií v časopisu Sociální práce / Sociálna práca je **proměna sociálna**. Jak jsme již uvedli, sociálně ve smyslu nejrůznějších vazeb pomoci a ochrany v kritických situacích se v moderní společnosti transformovalo do institucí sekundární sociability, zejména v podobě sociálního státu. Ve druhé fázi modernizace se požaduje redukce a odbourání sociálního státu. Argumenty, které jsou pro to využívány, shrnuje Keller (2014). V diskusích o příčinách krize sociálního státu se objevuje mnoho nepodložených tvrzení. Neoliberálové se například domnívají, že existence a provoz této instituce je hlavní příčinou zadlužení celých zemí. Ovšem k nejzadluženějším zemím Evropy nepatří ty s nejrozvinutějším sociálním státem (Švédsko, Dánsko).

Podle dalšího z tvrzení odpůrců sociálního státu je provoz celého systému sociálního zabezpečení příliš drahý. V České republice, podle údajů Eurostatu za rok 2014, jde na všechny výdaje sociálního zabezpečení 19,1 % HDP, zatímco například v Německu 27,9 % HDP (Keller, 2014).

Dalším tvrzením, které kritizuje sociální stát, je, že klienti zneužívají sociální dávky. Někteří klienti skutečně dávky zneužívají. Pokud by však šlo o kritikum sociálního státu právě o to, nepochybně by iniciovali vznik studií, které by vyčíslily, v jaké míře jsou které typy dávek zneužívány. Jestliže mají být dávky kráceny i bez existence takových studií, pak je vysoce pravděpodobné, že krácení sociálních dávek postihne v první řadě ty, kdo dávky nezneužívají (Keller, 2014).

Velmi rozšířené je tvrzení, podle kterého sociální stát prý může být nahrazen rodinnou solidaritou. Problém je v tom, že rodinná solidarita zvyšuje nerovnost mezi rodinami. Pomáhá se více v rámci bohatších rodin, chudší rodiny mají na pomoc méně zdrojů. Rodinná solidarita tak funguje nikoliv v souvislosti se závažností problému, ale v závislosti na majetku rodiny (Keller, 2014).

Jedno z tvrzení říká, že právě sociální stát je hlavní příčinou toho, že si zijeme nad poměry. Stát i domácnosti se zadlužují stále rychleji, počínaje 70. léty 20. století. Právě od sedmdesátých let 20. století se ti nejbohatší přestávají dělit o příjmy se zbytkem společnosti. Poválečný příjmový smír

trval pouze třicet let. Následujících více než třicet let narůstá vážná asymetrie. Na jedné straně se hromadí majetky astronomické výše, na straně druhé se kupí obrovské dluhy (Keller, 2014).

Pouze u 4 statí v analyzovaném časopisu byla identifikována analytická kategorie **narůstání nerovností**. Společenská nerovnost existovala vždy. Organizovaná modernita se pokusila nahradit společenské nerovnosti nerovnostmi pozvolna odstupňovanými a legitimizovanými. Například existovaly rozdíly mezi platy řadových zaměstnanců a manažerů, tyto odlišnosti byly řádově v jednotkách násobků. Od 80. let 20. století nastává prudký růst nerovnosti, kdy bohatství je prioritně rozdělováno ve prospěch nejbohatších vrstev. Keller (2011) hovoří o věku společenské nesouměřitelnosti. Velkým podnikatelům a akcionářům se daří zvyšovat své zisky na úkor mezd zaměstnanců. Odměny vrcholového managementu prudce narůstají. Platy zaměstnanců stagnují nebo klesají.

Nejméně frekventovanou analytickou kategorií, identifikovanou pouze ve dvou statích, je **nejistota**. Nejistota se rozšiřuje ve společnosti spolu s nedůvěrou v instituce, které již nezajišťují optimální chod a vývoj, jako tomu bylo v době tradiční společnosti. Lidé pociťují obrovskou nejistotu především na trhu práce, v oblasti vzdělání, ale také v rodinném životě. Nejistota stoupá i do vyšších pater společnosti a stále více ovládá život středních vrstev. Tak zvaná modernizace představuje pro rostoucí počty lidí přechod ze světa s jasnými pravidly hry do světa nestabilního, nepředvídatelného, flexibilního, nejistého (Keller, 2009). „*Nejde ani o to, adaptovat se na jiný svět, jako spíš akceptovat svět v trvalé nejistotě*“ (Keller, 2009:19).

Další nejméně frekventovanou analytickou kategorií je **sociální konstrukce reality**. Sociální konstrukcionismus můžeme podle Kellera (2013) rozlišovat na realistický konstrukcionismus a konstrukcionismus postmoderní. Realistický konstrukcionismus konstatuje, že každý jednotlivec či skupina lidí si vykládají okolní svět svým vlastním způsobem, ale zároveň uvádí, že okolní svět je ovlivněn pozicí člověka ve struktuře společnosti, příležitostmi a omezeními, které jsou s touto pozicí spojeny a které se promítají do jeho vidění světa. Naproti tomu konstrukcionismus postmoderní odhlíží od vlivu pozice člověka ve struktuře společnosti a zdůrazňuje jedinečnost každého subjektu, jeho autonomii a kreativitu, s níž každý člověk interpretuje a reinterpretuje svůj svět. Jakýkoli výklad světa je tak libovolný a nezávazný jako každý jiný výklad, všechny jsou stejně prchavé. Pro postmoderní konstrukcionismus neexistuje jiná realita než naše představy, které jsou vtěleny do příslušných diskurzů.

Pouze autoři dvou statí berou v úvahu, že koncept konstruování sociální reality může být použit k potlačení otázky po míře pravdivosti různých konstrukcí a dále že postmoderní konstrukcionismus podle Kellera (2013) má tendenci ignorovat otázku existující mocenské nerovnosti.

SOCIÁLNÍ PRÁCE V SOUČASNÉ SPOLEČNOSTI POHLEDEM SOCIÁLNÍCH PRACOVNÍKŮ

V letech 2010–2011 realizovala Fakulta sociálních studií Ostravské univerzity kvalitativní výzkum metodou focus groups s 22 sociálními pracovníky, jehož cílem bylo porozumět, jak sociální pracovníci obecních úřadů chápou postavení a cíle sociální práce, její klienty, problémy, kterými se sociální práce má podle jejich názoru zabývat, jejich příčiny a možná řešení v kontextu současné pozdně moderní společnosti (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Jedním ze základních rysů společnosti je podle účastníků výzkumu její polarizace, která podle jejich názoru přispívá k riziku nárůstu sociálního napětí a konfliktů a poklesu solidarity ve společnosti, který je sociálními pracovníky popisován jako důsledek individualizace společnosti. Pokud se solidarita ve společnosti objevuje, je založena na logice zásluh, hodnocení toho, kdo si pomoc zaslouží nebo kdo si „objektivně“ nemůže pomoci sám, díky své bezbrannosti či bezmocnosti (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Dalším rysem dnešní společnosti je podle sociálních pracovníků nejistota. Nejistota se netýká jenom sociálních pracovníků a jejich klientů, ale i většiny občanů. Nejistota charakterizuje práci sociálních pracovníků (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Politické ideologie podle diskutujících sociálních pracovníků významně ovlivňují praxi sociální práce. Jako převažující vnímají vliv liberálního přístupu. Politika ovlivňuje poskytování sociálních služeb a pomoci až na úroveň jednotlivých obcí. Lokální politici podle názoru některých účastníků výzkumu nemají zájem o podporu sociální oblasti (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Dalším důsledkem politizace sociální práce je podle diskutujících sociálních pracovníků jejich odtržení od jejího konstruování. Diskutující sociální pracovníci však spíše očekávali, že je „ti nahore“ s žádostí o jejich připomínky, názory a zkušenosti osloví. Nezmiňovali se o vlastních iniciativách a reakcích, individuálních, ani kolektivních (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Sociální pracovníci vnímají trend zdůvodňovat omezování výdajů na sociální práci šetřením, které považují za projev populismu. Účastníci ohniskových skupin však mají o skutečných úsporách pochybnosti. Kriticky hodnotí zavádění škrťů bez odborné diskuse a vyhodnocení možných dopadů (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

V důsledku ekonomizace se podle jejich názoru objevuje trend soustředit se na práci s nejméně nákladnými klienty a hrozí tak riziko propadu některých sociálních skupin. Dochází k vytváření obrazu klientů, ale také sociálních pracovníků, jako těch, kteří zatěžují ekonomiku, jsou „viníky“ současné špatné finanční situace (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Zákon o sociálních službách a standardy kvality sociálních služeb jsou podle jejich názoru užívány jako nástroj vylučování určitých skupin klientů, za kterým stojí tendence organizací pracovat s „finančně méně náročnými“ skupinami. V důsledku pronikání tržních mechanismů do sociální práce se tak sami sociální pracovníci podílí na dalším vylučování již vyloučených s komentářem, „že stát to neměl připustit“ (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

„Konec sociálního státu“ potřebuje svoje zdůvodnění. Tím se podle sociálních pracovníků stalo zneužívání sociálních dávek (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Tématem diskuse bylo také postavení sociálních pracovníků ve společnosti. Podle názoru diskutujících začíná „až devalvace“ sociální práce. Je spojena s její přetížeností, důrazem na administrativní charakter práce a její standardizaci, která jim brání v práci s klienty, se snižováním financování a zaváděním úspor, které byly interpretovány jako řízený proces devastace sociální práce, která začala být příliš autonomní (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Účastníci výzkumu reflektovali neschopnost sociální práce reagovat na nově vznikající problémy v situaci, kdy jsou její nástroje zcela závislé na politice a ekonomice. Nástroje ve smyslu finanční a materiální pomoci považují za hlavní předpoklad výkonu sociální práce. Bez možnosti poskytnout materiální pomoc se cítí bezmocní (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Proměny společnosti byly interpretovány jako rizikové pro „tradiční“ skupiny klientů, kterým hrozí větší propad a jejich situace začíná být vnímána jako neřešitelná. Stejně jako pro „nové“ skupiny klientů ze střední společenské vrstvy (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Sociální problémy byly vnímány jako mnohočetné, vzájemně provázané a neřešitelné či obtížně řešitelné. Na jejich vzniku se podle sociálních pracovníků podílí kombinace individuálních a strukturálních příčin. Ačkoliv při analýze příčin problémů sociální pracovníci zdůrazňovali osobní odpovědnost, návrhy řešení směřovaly spíše do oblasti strukturální. Při úvahách o možnostech řešení měli tendenci zvažovat míru zavinění problémů samotným klientem. U skupin klientů vnímaných jako oběti vnějších vlivů předpokládali větší angažovanost státu. Za nejvýznamnější problémy považují předlužení, ztrátu bydlení, nezaměstnanost a chudobu. Sociální práce má podle jejich názoru omezené možnosti reagovat na problémy svých klientů a účastníci ohniskových skupin mluvili o bezmoci a beznaději (Chytil, Gojová, Keller, 2014).

Výsledky kvalitativního výzkumu realizovaného v letech 2010–2011 byly podrobeny obsahové analýze s cílem identifikovat témata, která kriticky reflektují vliv proměn společnosti na sociální práci. Stejně jako při analýze reflexe proměn společnosti v diskurzu sociální práce vedeném v časopisu Sociální práce / Sociálna práca jsme i ve výsledcích výzkumu identifikovali analytické kategorie: nejistota, racionalizace a ekonomizace, komodifikace, proměna společnosti, narůstání nerovnosti, proměna sociálna. Navíc byly identifikovány analytické kategorie:

- Individualizace
- Generalizace vztahů
- Funkční diferenciaci

V tématech, která jsme přiřadili k analytické kategorii **proměny společnosti**, byly identifikovány fenomény, které sociální pracovníci pojmenovávají termíny nové skupiny klientů ze střední vrstvy a chudoba, které ve vztahu k sociální práci nejsou v textech v časopise Sociální práce / Sociálna práca zmiňovány vůbec (klienti ze střední vrstvy), nebo pouze okrajově (chudoba).

Jedním ze základních rysů společnosti je podle sociálních pracovníků individualizace, která byla i námi identifikována jako analytická kategorie. Podle Becka (2004) se proces **individualizace** dostává do patologické fáze, kdy je člověk vyvázan ze společenských vztahů i tehdy, kdy po tom netouží. Jsou kladeny neúměrné požadavky na řízení vlastního života a systémová selhání jsou přičítána selhání jednotlivce. Bauman (2002) píše, že individualizace spočívá v proměně lidské identity z čehosi daného v úkol a v přenesení odpovědnosti za plnění tohoto úkolu a vedlejších důsledků, které toto plnění má na její aktéry. Individualizace je osudem, nikoli volbou. Odvrácenou stranou individualizace je koroze a rozpad občanství. Podle Kellera (2011) lze individualizaci chápat jako strategii vnucenou. Individualismus zbavuje člověka dřívější vázanosti na skupinu, ale současně posiluje potřebnost státu, pokud jedinec potřebuje pomoc. Stát, který podporuje individualizaci, nemá dostatek prostředků pro ošetření jejích důsledků. Ti, co stojí v čele státu, radí potřebným, aby si pomohli sami. Tak se stává, že druhou stranou individuální odpovědnosti je neodpovědnost politiky. Ani ve vysoce individualizované společnosti nepřestávají platit mechanismy sociální determinace osudů jednotlivců (závislost člověka na sociálních institucích, rodině). Právě individualizovaná společnost se snadno rozpadá do nesouměřitelných světů.

Sociální pracovníci konstatovali, že nemají vliv na konstruování sociální práce. Toto téma jsme zařadili do analytické kategorie **generalizace**. Moderní společnost se od všech typů pospolitosti liší především vysokým stupněm generalizace vztahů. To znamená, že veškeré společenské vztahy se zobecňují (stále méně se vážou na konkrétní lidi a na konkrétní situace). Vysoký stupeň generalizace společenských vztahů výrazně zvyšuje zaměnitelnost všech, kdo do takových vztahů vstupují (sociální práce, a tudíž i sociální pracovníci mohou být nahrazeni něčím jiným a někým jiným). Proces generalizace společenských vztahů má na společnost ambivalentní dopady. Zobecnělé a zformalizované struktury rozhodování umožňují zvyšovat výkonnost lidí, ale zároveň tento proces vede k neosobnosti (ztěžuje identifikaci se systémem; Keller, 2007).

Sociální pracovníci se dále zmiňovali o devalvací sociální práce a devastaci sociální práce, právě proto, že podle nich začala být příliš autonomní. Toto téma jsme zařadili do analytické kategorie **funkční diferenciaci**. Funkční diferenciaci funkčních podsystémů sociálního života umožnila moderní společnosti fungovat mnohem efektivněji. Umožnila každému podsystému rozvíjet se samostatně, v krajním případě dokonce bez ohledu na požadavky ostatních systémů. Jejím negativem je ztráta sociální soudržnosti a zproblematizování zajištění integrity celku. Na úrovni sociálna to vede k tomu, že sociální práce jako pomoc a podpora lidem se stává pouze jednou ze specializovaných oblastí, jejíž význam nepřesahuje jakoukoliv jinou specializaci (Keller, 2007).

Je velmi zajímavé, že sociální pracovníci, kteří se účastnili výzkumu, identifikovali jako novou skupinu klientů příslušníky středních vrstev, zatímco žádná stať v časopisu Sociální práce / Sociálna práca se tímto tématem nezabývala. Na to, že klienty sociální práce budou čím dál tím více tvořit i příslušníci středních vrstev, poukázal Beck již ve své publikaci Riziková společnost, vydané v Německu v roce 1986.

Téma chudoby, které je v textech v časopisu Sociální práce / Sociálna práca zmiňováno pouze okrajově, je sociálními pracovníky vnímáno jako jeden z nejvýznamnějších problémů. I v zahraniční literatuře lze dohledat minimum textů zabývajících se možnostmi sociální práce při řešení problému chudoby. Reisch (2013) píše, že ironií je, že v USA je malá pozornost věnována rostoucí chudobě a nerovnosti. Je to nepochopitelné zejména dnes, kdy v USA trpí více než 50 milionů

lidí, eufemisticky nazýváno, „potravinovou insuficiencí“. Hlad v Americe se stává chronickým problémem posledních desetiletí. Třetina populace USA, to je okolo 100 milionů obyvatel, je považována za chudé.

ZÁVĚR

Při hledání odpovědi na otázku, zda může být česká a slovenská sociální práce nástrojem podpory sociální změny, jsme hledali nejprve odpověď na to, zda český a slovenský diskurz sociální práce kriticky reflektuje vliv proměn společnosti na sociální práci a zda analyzuje proměny společnosti s cílem identifikovat strukturální zdroje útlaku. Nástrojem k získání odpovědi na tuto otázku byla obsahová analýza statí časopisu Sociální práce / Sociálna práca v číslech 1/2012 až 5/2017. Zjistili jsme, že pouze 29 ze 166 statí publikovaných českými a slovenskými autory v letech 2012–2017 kriticky analyzuje proměny společnosti a diskutuje jejich vliv na sociální práci. Bereme v úvahu, že ne všechna témata publikovaných statí umožňují reflektovat proměny společnosti. Jsou však témata, jako například chudoba a nezaměstnanost, kdy pouze autoři tří z šesti statí berou v úvahu, že právě tyto fenomény jsou zkoumatelné pouze při respektování strukturálních příčin.

Zarážející je nejen nízký počet statí reflektujících proměny společnosti, ale i nízký počet analytických kategorií charakterizujících současnou společnost diskutovaných v těchto 29 statích. Pokud srovnáme výsledky obsahové analýzy časopisu Sociální práce / Sociálna práca s výsledky analýzy **jediného(!)** výzkumu, jehož cílem bylo porozumět tomu, jak sociální pracovníci obecních úřadů chápou postavení a cíle sociální práce a její problémy v kontextu současné společnosti, musíme s překvapením konstatovat, že sociální pracovníci identifikovali nejen stejné analytické kategorie, charakterizující současnou společnost, jako autoři 29 statí v časopisu Sociální práce / Sociálna práca, tj. nejistota, racionalizace a ekonomizace, komodifikace, proměna společnosti, narůstání nerovností a proměna sociálna, ale navíc individualizaci, generalizaci vztahů a funkční diferenciaci. Právě tyto tři analytické kategorie jsou pro kritickou reflexi proměn společnosti ve vztahu k sociální práci velmi důležité.

Dospěli jsme k závěru, že diskurz sociální práce vedený v odborných statích časopisu Sociální práce / Sociálna práca převážně akademiky nedostatečně kriticky analyzuje proměny společnosti s cílem identifikovat strukturální zdroje útlaku. Proto české a slovenské sociální práci chybí důležitý nástroj podpory sociální změny.

Některé texty publikované v analyzovaných číslech 1/2012 až 5/2017 časopisu Sociální práce / Sociálna práca považují za nástroj podpory sociální změny **kritickou sociální práci**.

Je otázkou, zda kritická sociální práce skutečně reflektuje proměny společnosti. V kritické sociální práci lze identifikovat dvě linie.

Strukturalistickou linii, charakterizovanou následujícími znaky:

- závazek sociální práce stát na straně utlačovaných a bezmocných lidí
- sociální pracovníci by měli reflektovat svůj privilegovaný přístup k moci a rozvíjet strategie pro rozvíjení své moci s klienty
- zdůrazňování zásadní role makrosociálních struktur při formování individuální zkušenosti lidí
- kritika převádění strukturálních příčin problémů na individuální úroveň a zavinění
- důraz na zplnomocňování utlačovaných lidí, ke kolektivním akcím za účelem dosažení sociálních změn (Janebová, 2014)

Dále lze identifikovat linii poststrukturalistickou, opřenou o to, že vědění je sociálně konstruováno. Podle autorky Healy (2001) postmodernismus může přispět k oživení kritické sociální práce tím, že problematizuje nároky na pravdu, bez ohledu na to, zda jsou tyto nároky založeny na vědě, teorii nebo zkušenosti. Tento myšlenkový proud podle autorky zdůrazňuje, že pravda je vždy konstruována prostřednictvím jazyka, kontextu a interpretace.

Problém této linie sociální práce spočívá v tom, že je v rozporu s linií první.

Na základě studia textů věnujících se postmoderní sociální práci postupně nabýváme dojmu, že postmoderní sociální pracovníci jsou tak zaneprázdnění „dekonstrukcemi“, „rekonstrukcemi“, „narativy“, „subjektivitou“, „vztahy“, „individuálními prožitky“ nebo „jazykovou opresí“, že ztrácejí kontakt se strukturami společnosti a konstruují realitu, která adekvátně nereflektuje ani jejich okolí, ani podstatu současného světa.

Jaké jsou tedy možnosti a nástroje české a slovenské sociální práce pro podporu sociální změny? Podle našeho názoru je třeba se zaměřit na následující tři oblasti.

1. Rozvíjení kritického diskurzu sociální práce

Vzdělatelé v sociální práci, a to především vysoké školy, musí považovat rozvíjení kritického diskurzu zaměřeného na analýzu proměn společnosti ve vztahu k sociální práci opřené o strukturalistickou linii kritické sociální práce:

a) za součást obsahu vzdělávání na všech stupních

Doporučujeme využívat texty zahraničních autorů, kteří analyzují proměny praxe sociální práce s využitím charakteristik současné společnosti, protože používají jiné argumentace, než je obvyklá v česky a slovensky psaných textech.

Například Lorenz (2013) pojednává téma privatizace veřejného sektoru způsobem, který nelze v české a slovenské literatuře nalézt. Píše, že v důsledku privatizace veřejného sektoru jsou sociální pracovníci stavěni do role regulátorů spíše než garantů práv. Je to údajná veřejná odpovědnost, která sociální pracovníky tlačí k tomu, aby svým klientům zdůrazňovali, že se mají stát soběstačnými skrze prosazování své osobní svobody. V napomáhání svépomocným iniciativám lze vidět tendenci k oživení komunitní sociální práce, avšak ve světle privatizačních tendencí nabývají tyto snahy zcela jiný charakter. S rostoucí privatizací veřejné sféry jsou sociální pracovníci stavěni rovněž před úkol rozlišovat „zasloužilé“ a „nezasloužilé občany“, stejně jak tomu bylo na počátku vývoje sociální práce (poskytování pomoci bylo tehdy výsadou, ne právem). Podle politické rétoriky jsou „zasloužilí“ pouze ti občané, kteří jsou podnikaví a aktivní. „Nezasloužilí“ občané jsou jejich opakem a můžou vinit jen sami sebe za to, že jsou odepsáni nebo potrestáni za své selhání.

Jedním z dalších autorů je Harris (2003), který se zabývá reflexí dopadů ekonomické racionality do oblasti sociální práce. Harris uvádí, že do sociální práce vstoupily pod vlivem byznysologie následující změny:

- podpora obecných modelů managementu odvozených z tržně orientovaných podniků
- zintenzivnění práce a její zvýšená kontrola
- počítačové zpracování informací
- standardizace postupu při práci s klienty

Nothdurfter a Lorenz (2010) chápou tlak na užívání evidence-based practice jako důsledek zavádění manažerismu do sociální práce. Uvádí, že evidence-based practice svědčí o snižující se důvěře v sociální pracovníky, protože přináší požadavek na empirické dokazování způsobu jejich jednání a rozhodování. Profesionální reflexivita je stále více nahrazována instrumentálním technickým zdůvodněním intervence a redukována na provádění standardizovaných programů k dosahování předem stanovených cílů.

Lokální dezintegrace, která doprovází globální integraci, je důsledkem prohlubujícího se faktoru modernizace, kterým je generalizace. Úvahami o úkolech a cílech sociální práce v devastovaných regionech a dezintegrovaných lokalitách se zabývá systematicky Elsen.

Elsen (2007) vychází z předpokladu, že v dobách, které předcházely generalizaci trhu, podporovala ekonomika sociálně, sloužila jeho potřebám a fungovala v jeho rytmu. Předpokládá, že zpětně

napojení ekonomického jednání do životních souvislostí a zaručení sociální a ekonomické účasti všech a vytvoření „životu sloužící ekonomiky“ je možno dosáhnout prostřednictvím komunitní ekonomiky.

K dalším autorům patří Ian Fergusson, Dominelli, Reisch.

b) *za součást výzkumných aktivit akademických pracovníků*

c) *za součást publikačních výstupů*

2. Výzkum

Zkoumat situaci sociálních pracovníků a jejich klientů v kontextu kritické analýzy současné společnosti (stávající výzkumy konané akademiky někdy sociální pracovníky kritizují, aniž reflektují jejich situaci v kontextu současné společnosti).

3. Spolupráce akademiků, studentů, sociálních pracovníků a klientů

Jedním z nástrojů podpory sociální změny může být využití zkušeností organizace Social work action network (SWAN, 2017). Tato organizace sdružuje sociální pracovníky, akademiky, studující a uživatele sociálních služeb, které spojuje obava, že sociální práce je příliš omezována manažerismem a marketizací, sociálními škrty a dalšími bariérami. Podporuje model sociální práce zakotvený v sociální spravedlnosti. SWAN působí zejména ve Velké Británii, ale také v Irsku, Recku, Španělsku, Kanadě a Japonsku.

POUŽITÉ ZDROJE

- BAUMAN, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- BECK, U. 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- ELSEN, S. 2007. *Die Ökonomie des Gemeinwesens*. Weinheim und München: Juventa Verlag.
- GAVORA, P. 2010. *Úvod do pedagogického výzkumu*. 2. vyd. Brno: Paido.
- GIDDENS, A. 1993. *Sociology*. 2nd ed. Cambridge: Polity Press.
- HARRIS, J. 2003. "Businessology" and Social Work. *Social Work & Society*, 1(1) [online]. [13. 11. 2017]. Dostupné z: <http://www.socwork.net/sws/article/view/259/438>
- HEALY, K. 2001. Reinventing Critical Social Work: Challenges from Practice, Context and Postmodernism. *Critical Social Work*, 2(1) [online]. [13. 11. 2017]. Dostupné z: <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/reinventing-critical-social-work-challenges-from-practice-context-and-postmodernism>
- CHYTIL, O., GOJOVÁ, A., KELLER, J. 2014. Veränderte Bedingungen der Sozialen Arbeit in der Tschechischen Republik. In: CSOBA, J., GRAßHOFF, G., HAMBURGER, F. (Hrsg.). *Soziale Arbeit in Europa*. Schwallbach/Ts.: Wochenschau Verlag, 170–188.
- IASSW. 2014. *Global Definition of Social Work* [online]. [13. 11. 2017]. Dostupné z: <https://www.iassw-aiets.org/global-definition-of-social-work-review-of-the-global-definition/>
- JANEBOVÁ, R. 2014. *Kritická sociální práce*. Hradec Králové: Gaudeamus.
- KELLER, J. 2014. *Sociální stát ve věku přístupu*. In: *Institucionální sborník Fakulty sociálních studií Ostravské univerzity v Ostravě*. Ostrava: Fakulta sociálních studií [online]. Dostupné z: <http://dokumenty.osu.cz/fss/fss-institucionalni-sbornik.pdf>
- KELLER, J. 2013. *Posvícení bezdomovců: úvod do sociologie domova*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- KELLER, J. 2011. *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*. 2. vyd. Praha: Slon.
- KELLER, J. 2009. *Nejistota a důvěra: aneb k čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: Slon.
- KELLER, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Slon.
- KELLER, J. 2005. *Soumrak sociálního státu*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- LORENZ, W. 2013. Recognising the face of the other: Difference, identity and community. *International Journal of Social Welfare*. 22(3), 279–286.
- NOTHDURFTER, U., LORENZ, W. 2010. Beyond the Pro and Contra of Evidence-based Practice: Reflection on a Recurring Dilemma at the Core of Social Work. *Social Work & Society*, 8(1) [online]. [13. 11. 2017]. Dostupné z: <http://www.socwork.net/sws/article/view/22/62>
- Sociální práce / Sociálna práca*, 12(1) až 17(5).
- SWAN. 2017. *Social work action network* [online]. [13. 11. 2017]. Dostupné z: <http://www.socialworkfuture.org>
- ŠUBRT, J., PFEIFEROVÁ, Š. 2013. *Sociální změna* [online]. [13. 11. 2017]. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy. Dostupné z: <https://fhs.cuni.cz/FHS-543-version1-socialnizmenafinal.pdf>
- REISCH, M. 2013. What is the Future of Social Work? *Critical and Radical Social Work*, 1(1), 67–85.

Občanské postoje a participace u adolescentů žijících v dětských domovech¹

Civic Attitudes and Participation of Adolescents Growing Up in Children's Homes

Lucie Sodomková, Jan Šerek, Dana Juhová

Bc. Lucie Sodomková² je studentkou magisterské psychologie na Katedře psychologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Její studijní zaměření je psychologie práce a organizace a zajímá se např. o destigmatizaci lidí s duševním onemocněním.

Mgr. et Mgr. Jan Šerek, Ph.D.,³ působí jako výzkumný pracovník a vyučující na Institutu výzkumu dětí, mládeže a rodiny a Katedře psychologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity. Zabývá se občanskou a politickou socializací adolescentů.

Mgr. et Mgr. Dana Juhová⁴ je studentkou doktorského studia na Katedře psychologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Výzkumně se zajímá o různá témata z vývojové psychologie (např. attachment či partnerské vztahy ve stáří) a psychologie výchovy a vzdělávání (např. vztahy mezi učiteli a žáky) a také o adaptaci testových metod.

Abstrakt

CÍL: Cílem této studie je porovnat úroveň občanské participace a souvisejících psychologických proměnných u adolescentů vyrůstajících v dětských domovech a běžných rodinách. **TEORETICKÁ VÝCHODISKA:** Dosavadní výzkumy naznačují, že mezi mladými lidmi vyrůstajícími v běžném rodinném prostředí a mladými lidmi vychovávanými v ústavní péči existují v řadě oblastí důležité rozdíly. **METODY:** Výzkumnou metodu představuje dotazníkové šetření umožňující porovnat občanské postoje a participaci mezi českými adolescenty ve věku 14 až 17 let vyrůstajícími v dětských domovech (n = 96) a v běžném rodinném prostředí (n = 1959). Data byla získána v letech 2014 a 2016. **VÝSLEDKY:** Naproti původnímu očekávání výsledky ukázaly, že mladí lidé z dětských domovů a mladí lidé z běžných rodin jsou si ve většině zkoumaných proměnných podobní. Rozdíly menšího rozsahu jsme našli u očekávané budoucí participace, kdy adolescenti z dětských domovů v nižší míře předpokládali své budoucí zapojení do občanského života v porovnání s adolescenty z běžného rodinného prostředí. **IMPLIKACE PRO SOCIÁLNÍ PRÁCI:** Zdá se tedy, že ačkoliv mladí lidé žijící v dětských domovech mají pro občanskou participaci potenciál srovnatelný

¹ Studie vznikla v rámci projektu „Psychological Aspects of Adolescents' Civic Development“ (GA14-20582S) financovaného Grantovou agenturou ČR.

² Kontakt: Bc. Lucie Sodomková, Katedra psychologie, Joštova 10, 602 00 Brno; 414747@mail.muni.cz

³ Mgr. et Mgr. Jan Šerek, Ph.D., Institut výzkumu dětí mládeže a rodiny, Joštova 10, 602 00 Brno; serek@fss.muni.cz

⁴ Mgr. et Mgr. Dana Juhová, Institut výzkumu dětí mládeže a rodiny, Joštova 10, 602 00 Brno; dana.juhova@mail.muni.cz

s mladými lidmi z běžného rodinného prostředí, mohou to být obavy o budoucnost, které tento jejich potenciál limitují a se kterými by se mohlo v praxi systematicky pracovat.

Klíčová slova

občanská participace, občanské postoje, politická participace, očekávaná občanská participace, dětský domov, ústavní péče, ústavní výchova

Abstract

OBJECTIVE: The aim of this study is to compare the level of civic participation and related psychological variables in adolescents growing up in children's homes and a family environment. **THEORETICAL BASE:** Previous research studies suggest differences between young people growing up in a family environment and young people reared in institutional care in a number of variables. **METHODS:** A questionnaire survey was used to compare civic attitudes and participation among Czech adolescents aged 14 to 17 growing up in children's homes ($n = 96$) and in a family environment ($n = 1,959$). The data was collected in 2014 and 2016. **OUTCOMES:** Contrary to our expectations, the results showed that young people reared in children's homes and young people reared in family environment were similar in most of the examined variables. The minor differences were found in expected future participation, as institutionalized adolescents were less likely to assume their future involvement in civic life. **SOCIAL WORK IMPLICATION:** Thus, although young people growing up in children's homes seem to have similar potential as young people in family environment, their potential might be limited by fears of the future. It is advisable for social work practice to systematically address these fears.

Keywords

civic participation, civic engagement, political participation, future civic participation, residential care, institutional care, children's home

ÚVOD

Dospívání v prostředí dětského domova znamená pro mladého člověka obecně horší startovní pozici do dospělosti než dospívání v běžné rodině (srov. např. Rutter et al., 2007; Vorria et al., 2006; Erol, Simsek, Munir, 2010; Johnson, Browne, Hamilton-Giachritsis, 2006; McLean, 2003). Ve srovnání s mladými lidmi z běžných rodin vykazují mladí lidé z dětských domovů horší výsledky v nejrůznějších testech kognitivních schopností (Ames Castle et al., 1999; van Ijzendoorn, Luijk, Juffer, 2008) a častěji mají horší školní výkony (Attar-Schwartz, 2009). Celkově dosahují převážně nižšího stupně vzdělání (ve většině případů střední odborná učiliště; Gjuricová, 2008), což může být po odchodu z dětského domova důvodem nepříliš příznivé startovní pozice na pracovním trhu. Co se týče oblasti emocí a mezilidských vztahů, u mladých lidí z dětských domovů se objevují větší potíže při emoční regulaci a rozpoznávání vlastních či cizích emocí (Terwogt, Schene, Koops, 1990) a obecně méně harmonické vztahy s vrstevníky (Vorria et al., 1998). Rovněž se u nich objevuje větší riziko výskytu duševních poruch (Stoner, Leon, Fuller, 2015; Besier, Fegert, Goldbeck, 2009) a agresivního či delikventního chování (Ajduković, Franz, 2005; Kjelsberg, Nygren, 2004).

Řada z uvedených problémů je tradičně dávána do souvislosti s prostředím dětských domovů jako takovým, zejména pak s ranou separací od rodičů a následným problematickým vývojem rané citové vazby (např. Ainsworth, 1962; Bowlby, 1969; Tizard, Hodges, 1978; v českém prostředí Langmeier, Matějček, 1963). Svou roli však hraje i častější přítomnost předchozího týrání, zanedbávání či zneužívání v původní rodině před příchodem do dětského domova (Barnow, Lucht, Feryberger, 2001; Kurtz, Gaudin, Wordarski, Howing, 1993), což je faktor, jehož význam roste spolu se současným celoevropským trendem rostoucího průměrného věku, ve kterém děti

do dětského domova přicházejí (Bravo, Fernández del Valle, 2001). Celkově se tedy zdá, že je to právě často obtížně rozlišitelná kombinace přímých důsledků ústavní výchovy a negativních jevů přítomných v původní rodině, které společně zodpovídají za problémy, jimž jsou mladí lidé z dětských domovů vystaveni.

Cílem této studie je prozkoumat, zda se rozdíl mezi mladými lidmi z dětských domovů a běžných rodin projevují rovněž v oblasti politických a společenských postojů a občanské participace. Jedná se o téma, které dosud nebylo v českém prostředí v souvislosti s dětskými domovy zkoumáno. Přesto právě občanská participace a s ní související postoje představují důležitou součást dospělosti, neboť občanská participace člověku umožňuje ovlivňovat život v jeho bezprostředním okolí i širší společnosti. Jestliže by mladí lidé z dětských domovů do dospělosti vstupovali se zhoršenými předpoklady pro občanskou participaci, znamenalo by to, že jejich hlas nebude ve veřejném prostoru dostatečně reprezentován a že budou mít méně příležitostí spoluutvářet společenské dění v souladu se svými přáními a potřebami.

OBČANSKÁ PARTICIPACE V ADOLESCENCI

Občanskou participaci můžeme volně chápat jako aktivitu běžných občanů, která má za cíl ovlivnit dění v nějakém širším společenství, do něhož člověk náleží (srov. Šerek Petrovičová, Porubánová-Norquist, 2012; Zukin et al., 2006). Daná aktivita přitom může být buď *reprezentační*, tedy směřovat k tradičním politickým institucím a voleným politickým reprezentantům (např. práce pro politickou stranu), anebo jít mimo tradiční mechanismy zastupitelské demokracie (srov. Teorell, Torcal, Montero, 2007). Současná společnost občanům nabízí celou paletu nereprezentačních aktivit. Jednou z nich je víceméně anonymní *ekonomická* participace spočívající ve finanční podpoře, či naopak bojkotu organizací z politických, etických či podobných důvodů (např. bojkot kosmetiky testované na zvířatech). Méně anonymní a více adresné jsou naopak *protestní* aktivity, které spočívají v otevřeném vyjádření určitých požadavků například formou petice či demonstrace. V širším slova smyslu lze pod občanskou participaci rovněž zařadit *vyjádření vlastního názoru* se záměrem, aby zazněl ve veřejném prostoru a případně ovlivnil další spoluobčany. Vlastní názor lze přitom vyjádřit jak „*offline*“ (např. napsáním článku do novin či nošením určitého symbolu), tak *online* (např. statusem na sociální síti), což je forma participace atraktivní zvláště pro současnou mladou generaci (Banaji, Buckingham, 2010). Řada aktivit může mít také formu přímého pomáhání druhým lidem či společné práce na konkrétním řešení (obvykle lokálních) problémů a témat (srov. Yates, Youniss, 1998; Zukin et al., 2006), což lze v souhrnu označit jako *dobrovolnictví*.

Vedle participace jako takové je důležité věnovat pozornost rovněž psychologickým proměnným, které s participací bezprostředně souvisejí a mohou ji pozitivně ovlivňovat (srov. Barrett, 2015; Cicognani, Zani, 2015). Patří mezi ně zejména *zájem o politiku* a vnímaná *politická účinnost (efficacy)*, tj. přesvědčení o možnosti politiku nějakým způsobem ovlivnit (Verba, Scholzman, Brady, 1995; Zukin et al., 2006). V případě politické účinnosti lze přitom zvažovat její interní složku – přesvědčení o vlastních schopnostech pro efektivní politickou aktivitu (např. o vlastní schopnosti zorganizovat protest), anebo externí – přesvědčení o tom, že je politický systém otevřený změně a reaguje na požadavky občanů (Beaumont, 2010). Zejména v případě reprezentační participace, která směřuje k tradičním politickým institucím, může být důležitým korelátom rovněž *důvěra v instituce*, například ve vládu, politické strany či soudy (Hooghe, Marien, 2013). Posuneme-li se na obecnější rovinu, předpokladem občanské participace se zdá být určitá bazální důvěra v okolní společnost a pocit závazku vůči spoluobčanům (srov. Putnam, 2000; Youniss, McLellan, Yates, 1997). Ačkoli lze tuto psychologickou charakteristiku uchopit různými způsoby, může být reprezentována například generalizovanou *sociální důvěrou* – očekáváním, že lidé jsou v jádru dobří a nechtějí druhé poškodit (Newton, 2007), *vírou ve spravedlivý svět* – přesvědčením, že okolní svět a společnost fungují v zásadě spravedlivě (Furnham, 2003), a *hodnotovou orientací*, respektive životními cíli, které

kladou do popředí angažovanost ve prospěch společnosti spíše než vlastní materiální zabezpečení (Flanagan et al., 1998; Flanagan, Tucker, 1999; Youniss et al., 1997).

Občanská participace v adolescenci je důležitá nejen proto, že umožňuje mladým lidem aktivně ovlivňovat veřejné dění, ale rovněž pro svou socializační úlohu. Politické a společenské postoje, včetně záměru občansky participovat, se totiž utváří především v adolescenci a po skončení tohoto životního období zůstávají relativně stabilní (Eckstein, Noack, Gniewosz, 2011; Krosnick, Alwin, 1989; Prior, 2010). Vývojové zkušenosti z období adolescence tak mohou významným způsobem přispívat k jakémusi základnímu nastavení (ať již ve formě postojů, či vzorců chování), se kterým mladý člověk vstupuje do dospělosti. Vedle zkušeností z rodinného či školního prostředí může takovou vývojovou zkušenost představovat i dospívání v dětském domově, na něž se zaměřuje tato studie.

PROSTŘEDÍ DĚTSKÝCH DOMOVŮ

Účelem dětských domovů je zajišťovat péči dětem se soudně nařízenou ústavní výchovou, tedy dětem, které nemohou vyrůstat ve vlastní rodině a nebyla jim nalezena náhradní rodinná péče. Do tohoto typu ústavního zařízení může být umístěno dítě ve věku zpravidla od 3 do nejvýše 18 let bez závažných poruch chování. Mladým dospělým, kteří se připravují na budoucí povolání (např. studiem na vysoké škole), může být pobyt prodloužen, nejdéle však do 26 let. Dětský domov může zajišťovat péči také nezletilým matkám, které jsou do zařízení umístěny spolu se svými dětmi (zákon č. 109/2002 Sb.). Rodiče mají právo se s dětmi v ústavním zařízení stýkat, pokud nebylo soudem stanoveno jinak, například z důvodu týrání či zneužívání dítěte rodiči (zákon č. 94/1963 Sb.). Děti umístěné v dětských domovech navštěvují školy, které nejsou součástí domova. Polovina dětí (50 %) plní povinnou školní docházku, necelých 10 % je ve věku před jejím zahájením. Čtvrtina dětí (26 %) má povinnou školní docházku splněnou, z toho necelých 5 % studuje vysokou nebo vyšší odbornou školu (Statistická ročenka školství za školní rok 2015/2016).

V roce 2012 přijala česká vláda Národní strategii ochrany práv dětí, jejíž součástí je mimo jiné deinstitucionalizace systému péče o ohrožené děti, čímž Česká republika následuje evropský trend snižování počtu ústavních zařízení (MPSV, 2012). V posledních letech je proto patrná snaha výchovu v dětském domově co nejvíce přiblížit rodinnému prostředí. Základní organizační jednotkou pro práci s dětmi v dětském domově je rodinná skupina, kterou tvoří nejméně šest a nejvíce osm dětí zpravidla různého věku a pohlaví. Sourozenci se zařazují do jedné rodinné skupiny (zákon 109/2002 Sb.).

Podle Statistické ročenky školství za školní rok 2015/2016 funguje v současné době v České republice 144 dětských domovů s kapacitou celkem 4987 lůžek, přičemž zřizovatelem většiny domovů je kraj (92 %; Statistická ročenka školství za školní rok 2015/2016). Ve školním roce 2015/2016 žilo v domovech 4260 dětí, z toho 47 % dívek. Zatímco v minulosti byla zařízení podobná dnešním dětským domovům budována zejména pro osiřelé děti, v současné době tvoří úplní sirotci naprostou menšinu umístěných dětí a představují necelé 1 % (tamtéž). Důvodem umístění do dětského domova je dnes především selhání biologické rodiny v péči o dítě. Podle zahraničních údajů ze Spojených států anamnéza dětí umístěných do ústavní výchovy typu dětského domova ve většině případů zahrnuje zanedbávání, psychické nebo fyzické týrání, případně sexuální zneužívání. Jednou z příčin odebrání dítěte z původní rodiny může dále být také neschopnost postarat se o dítě z důvodu rodinného stresu nebo užívání návykových látek (Kessler et al., 2008). V České republice je podle výsledků výzkumu Ptáčka et al. (2011) nejčastějším důvodem umístění nedostatečná péče o dítě (66 %) následovaná finanční situací rodiny (10 %).

Na mladé lidi, kteří musí opustit vlastní rodinu a přicházejí do dětského domova, tak nečekají pouze výzvy spojené s dospíváním, ale často musí čelit i traumatům, která v nich zanechala selhání biologické rodiny. Náročným obdobím není pouze samotný příchod do ústavního zařízení, kdy se jedinec musí vyrovnat se separací od rodiny, přizpůsobit se novému prostředí, vrstevníkům,

personálu a novým pravidlům. Zdroj stresu představuje už předcházející nepříznivá rodinná situace, kvůli které musel rodinu opustit, a také následné období „odpočítávání“ a nejistoty, kdy se dítě připravuje na odchod z rodiny, aniž by vědělo, co ho na novém místě čeká (Shechory, Sommerfeld, 2007).

VÝVOJOVÁ ZKUŠENOST JEDINCŮ V DĚTSKÝCH DOMOVECH

Z hlediska občanské a politické socializace může hrát důležitou roli stigma, se kterým se kvůli svému umístění v dětském domově mladí lidé potýkají. Negativní působení stigmatu a souvisejícího pocitu vyloučení ze společnosti na občanskou participaci bylo dokumentováno například u mladých lidí z etnických menšin (Stepick, Stepick, 2002; Šerek et al., 2012). Podobně bylo zjištěno, že experimentálně navozený pocit vyloučení ze studentského kolektivu vede u studentů k menší ochotě k prosociálnímu chování, například ve formě dobrovolné práce (Twenge et al., 2007). Vlivem negativního sociálního obrazu, který mají v očích majoritní populace, mohou stigma a pocity vyloučení ze společnosti zažívat rovněž mladí lidé z dětských domovů (Arpini, 2003; Calheiros, Patrício, 2014; Kools, 1997; Woods, 2005). Ti jsou většinou společností často vnímáni jako strádající, problematičtí, traumatizovaní či méně kvalifikovaní (Arpine, 2003; Calheiros, 2015; Kuznetsová, 2005), což může vést například k představě o jejich nižší schopnosti navazovat a udržovat vztahy s osobami podobného věku (Bolger, Patterson, 2001; Bolger, Patterson, Kupersmidt, 1998; Cicchetti, Lynch, Shonk, Manly, 1992). Ve výsledku může uvedený stereotyp z mladých lidí z dětských domovů dělat v očích většinové společnosti méně atraktivní partnery pro občanské aktivity. Stigma navíc působí skrze tzv. sebenaplňující proroctví, kdy vnímané negativní stereotypy o vlastní osobě ovlivňují vlastní pocity, myšlenky a chování do té míry, že člověk začne přemýšlet a jednat v souladu s nimi (Darley, Fazio, 1980). Takovéto zvnitřnění stigmatu může vyústit například v pocit nízké sebehodnoty a v pocity vlastní nekompetence (Kools, 1997), jež člověka odrazují od řady aktivit, včetně těch občanských.

Zkušenost z dětského domova může být rovněž spojena s pocitem určité ztráty kontroly nad vlastním životem. Ve srovnání s adolescenty z běžných rodin se mladí lidé z dětských domovů častěji domnívají, že nemohou změnit například své vlastní negativní emoce, což lze spolu s pocitem nižší kontroly nad negativními událostmi ve vlastním životě chápat jako příznak tzv. naučené bezmocnosti (Terwogt, Shene, Koops, 1990). Jestliže uvedené pocity u člověka přetrvávají delší dobu, mohou vyústit v pocit, že vlastní jednání není nijak podstatné pro události, které mu následují, což má za následek rezignaci na snahu své okolí ovlivnit (Seligman, Maier, Geer, 1968; Watson, 1977). Uvedený syndrom může mít dalekosáhlé následky i pro oblast občanské participace, zejména pak pro přesvědčení o vlastní politické účinnosti (Flanagan, 2003). Vztáhne-li člověk pocit vlastní bezmoci na občanskou sféru, může snadno dospět k závěru, že nemá dostatečné schopnosti ovlivnit dění v okolní společnosti (nízká interní účinnost) a že společnost a její instituce nakládají s lidmi, jako je on či ona, bez ohledu na jejich vlastní názory a přání (nízká externí účinnost).

V neposlední řadě může zkušenost z dětského domova formovat vztah člověka ke společnosti jako takový. Důvodem může být za prvé raná a poměrně specifická přímá zkušenost s některými společenskými institucemi (např. soudy), kterou většina adolescentů z běžných rodin postrádá. Druhým důvodem je výše zmíněná stigmatizace a pocit vyloučení, které mohou oslabit sociální důvěru, kterou člověk chová v ostatní členy společnosti (Twenge et al., 2007). Za třetí pak svou roli může hrát problematický vývoj citové vazby u dětí s výrazně negativními zkušenostmi z původní rodiny či u dětí umístěných do dětského domova v raném věku (Ainsworth, 1962; Bowlby, 1969; Tizard, Hodges, 1978). Výzkumy ukázaly, že zatímco u dětí z běžného rodinného prostředí převažuje pravděpodobnost vzniku jisté citové vazby k pečující osobě, u dětí vychovávaných v ústavní péči dominuje dezorganizovaný typ citové vazby, který je pro jejich další vývoj nejvíce rizikový (Zeanah, Smyke, Koga, Carlson, 2005; The St. Petersburg-USA, Chapter I, 2008). Podle některých autorů může nedostatečná příležitost navázat v dětství jistou citovou vazbu se stálou

pečující osobou negativně ovlivňovat schopnost člověka navazovat důvěryplné vztahy s dalšími lidmi během dospívání a dospělosti (např. Lieberman, Doyle, Markiewicz, 1999). Lze proto uvažovat, že v některých případech vyústí uvedený scénář v obecně nižší sociální důvěru a nižší pocit závazku vůči okolní společnosti.

CÍLE VÝZKUMU

Cílem tohoto výzkumu je porovnat úroveň občanské participace a souvisejících psychologických proměnných u adolescentů vyrůstajících v dětských domovech a běžných rodinách. Konkrétně se zaměřujeme na šest typů občanské participace (reprezentační, ekonomická, protestní, vyjádření názoru offline, vyjádření názoru online a dobrovolnictví). Věnujeme se dále tomu, na jakých aktivitách očekávají adolescenti svou účast do budoucna, do jaké míry se zajímají o politiku, jak vnímají svou politickou účinnost, jak důvěřují společenským institucím a jaký je jejich obecný vztah ke společnosti (sociální důvěra, víra ve spravedlivý svět, hodnotová orientace zaměřená na sociální angažovanost nebo vlastní materiální zabezpečení). Vzhledem k dosavadní neexistenci podobných výzkumů nestanovujeme konkrétní hypotézy, nicméně na základě teoretického přehledu předpokládáme větší tendenci k občanské participaci, větší pocit politické účinnosti a pozitivnější vztah ke společnosti u adolescentů z běžných rodin než dětských domovů. Důležitou kontrolní proměnnou v našich analýzách představuje vzdělání (resp. typ studované školy), jehož rozložení se ve srovnávaných populacích podstatně liší.

METODA

VÝZKUMNÝ SOUBOR A SBĚR DAT

Výzkumný soubor byl tvořen 2055 adolescenty ve věku od 14 do 17 let ($M = 15,60$, $SD = 0,72$; 52% dívek), z nichž 96 vyrůstalo v českých dětských domovech a 1959 v běžných rodinách. Data od adolescentů z dětských domovů byla získána v únoru a březnu 2016 oslovením 29 dětských domovů na území České republiky, přičemž výzkum jich umožnilo 16. Jednotlivá ústavní zařízení byla zvolena samovýběrem. Úváděným důvodem odmítnutí byla ve většině případů buď absence dětí ve věku od 14 do 17 let, nebo fakt, že děti už tak vyplňují velké množství různých dotazníků (zejména v domovech ve velkých městech). Do výzkumu se zapojily dětské domovy z šesti krajů České republiky (Jihomoravský, Vysočina, Zlínský, Pardubický, Moravskoslezský, Hlavní město Praha) v různě velkých městech a vesnicích. Ve vzorku byly zastoupeny jak domovy s vysokým počtem dětí, tak malé dětské domovy. Sběr dat probíhal prostřednictvím administrace tištěného dotazníku vždy v odpoledních hodinách přímo v budově dětského domova. Respondenti byli ujištěni o anonymitě dotazníku a dobrovolnosti jeho vyplnění. Administrace trvala přibližně 45 minut.

Jako srovnávací vzorek dětí z běžných rodin byla použita data nasbíraná v květnu a červnu 2014 v rámci širšího výzkumu zaměřeného na občanské postoje a participaci adolescentů. Vzorek byl sestaven náhodným výběrem základních a středních škol z Rejstříku škol a školských zařízení MŠMT ČR ve čtyřech krajích (Jihomoravský, Vysočina, Zlínský a Pardubický). V každé škole byli do vzorku zařazeni všichni dostupní studenti studující devátý ročník základního či první ročník středního vzdělání (popř. odpovídající ročníky víceletých gymnázií). Podle preferencí každé školy byl studentům administrován buď online, nebo tištěný dotazník. Studenti dotazník vyplňovali v rámci jedné vyučovací hodiny (45 minut) a dostali stejné počáteční instrukce jako respondenti v dětských domovech. Protože respondenti z kontrolní skupiny dotazník vyplňovali ve škole, je možné, že mezi nimi byli rovněž adolescenti žijící v dětském domově. Proto byli ze srovnávací skupiny vyřazeni respondenti, kteří v dotazníku uvedli, že v domácnosti bydlí s někým jiným než s rodiči.

Obě srovnávané skupiny byly velmi podobné z hlediska průměrného věku ($M_{DD} = 15,68$, $SD_{DD} = 1,02$; $M_R = 15,60$, $SD_R = 0,70$) a zastoupení pohlaví (v dětských domovech 54 % dívek, v běžných

rodinách 52 %). Ve skupině z dětských domovů 48% respondentů studovalo základní školu ($n = 46$), 59% střední odbornou školu či učiliště ($n = 50$) a žádný respondent nestudoval na gymnáziu. Ve skupině z běžných rodin studovalo základní školu 42% respondentů ($n = 822$), 39% střední odbornou školu či učiliště ($n = 757$) a 19% gymnázium ($n = 380$). U adolescentů z dětských domovů byl průměrný věk jejich příchodu do dětského domova 11,57 let ($SD = 3,88$, $Me = 12,50$). V domově pak žili v průměru 4,08 roku ($SD = 3,70$, $Me = 3$) a většina z nich (81%) byla alespoň v občasném kontaktu se svojí biologickou rodinou (např. víkendy či prázdniny).

MĚŘICÍ NÁSTROJE

Očekávaná občanská participace. Respondentům byla předložena následující instrukce: „Zkus se nyní zamyslet, jak to budeš mít v dospělosti. Pokud bych se v dospělosti domníval/a, že se ve společnosti děje něco špatného, tak bych ...“ Následovalo pět položek (volil/a ve volbách, vstoupil/a do politické strany, podepsal/a petici, vstoupil/a do občanské organizace, vytvořil/a blog nebo webovou stránku) se čtyřbodovou odpověďovou stupnicí „určitě ne“ (= 1) až „určitě ano“ (= 4). **Zájem o politiku.** Zájem o politické dění byl měřen třemi položkami: „Zajímám se o politiku,“ „Snažím se udržovat si přehled, co se děje v politice“ a „Vím, čemu v politice věřím a čemu ne.“ Respondenti odpovídali na čtyřbodové stupnici od „rozhodně nesouhlasím“ (= 1) po „rozhodně souhlasím“ (= 4). Škála měla dobrou vnitřní konzistenci ($\alpha_{DD} = 0,73$; $\alpha_R = 0,78$) a celkové skóre bylo vytvořeno zprůměrováním všech položek.

Vnímaná politická účinnost. Interní (vnitřní) složka politické účinnosti byla měřena čtyřmi položkami volně založenými na studii Caprari, Vecchioneho, Capanny a Mebaneho (2009). Respondenti na čtyřbodové škále od „rozhodně nesouhlasím“ (= 1) po „rozhodně souhlasím“ (= 4) odpovídali na otázku, zdali si myslí, že by dokázali uskutečnit čtyři politické aktivity (zorganizovat demonstraci, zorganizovat petici, vyjednávat s místními politiky a vést skupinu lidí, která by něco prosazovala na místní úrovni). Škála měla dobrou vnitřní konzistenci ($\alpha_{DD} = 0,75$; $\alpha_R = 0,86$) a celkové skóre vzniklo jako průměr položek. Externí (vnější) složka účinnosti byla mapována třemi položkami: „Když se lidé v naší obci či městě pokoušejí něco prosadit, tak to obvykle úřady zamítnou,“ „V místě, kde žijí, jsou poměry natolik pevně usazené, že nemá cenu pokoušet se něco změnit“ a „Lidé nemají možnost promluvit místním politikům do jejich rozhodnutí.“ Použita byla stejná odpověďová stupnice jako u interní účinnosti. Vnitřní konzistence škály byla s ohledem na nízký počet položek přijatelná ($\alpha_{DD} = 0,60$; $\alpha_R = 0,64$). Pro celkové skóre byly položky otočeny a zprůměrovány.

Institucionální důvěra. Participanti na čtyřbodové stupnici od „vůbec nedůvěřuji“ (= 1) po „zcela důvěřuji“ (= 4) odpovídali, do jaké míry důvěřují pěti institucím (vládě, místním zastupitelstvům, soudům, policii a politickým stranám).

Sociální důvěra. Generalizovaná důvěra ve druhé lidi byla měřena položkami „Většinu lidí se dá důvěřovat“ a „Obvykle nemám problém důvěřovat lidem, které jsem právě potkal/a“ (Freitag & Bauer, 2013) se čtyřbodovou odpověďovou stupnicí od „rozhodně nesouhlasím“ (= 1) po „rozhodně souhlasím“ (= 4). Položky spolu středně silně korelovaly ($r_{DD} = 0,26$; $r_R = 0,26$) a celkové skóre bylo vytvořeno jako jejich průměr.

Víra ve spravedlivý svět. Přesvědčení, že události v životě člověka jsou spravedlivé, bylo měřeno standardní šestipoložkovou škálou (např.: „Myslím si, že svět je v podstatě spravedlivý;“ Dalajka, Ježek, 2008; Dalbert, 2001) se čtyřbodovou odpověďovou stupnicí od „rozhodně nesouhlasím“ (= 1) po „rozhodně souhlasím“ (= 4). Škála měla dobrou vnitřní konzistenci ($\alpha_{DD} = 0,74$; $\alpha_R = 0,78$) a celkové skóre vzniklo jako průměr položek.

Hodnotová orientace. Respondenti na čtyřbodové stupnici od „zcela nedůležité“ (= 1) po „zcela důležité“ (= 4) odpovídali na otázku: „Když přemýšlíš o svém budoucím životě, jak je pro tebe osobně důležité dosažení následujícího?“ Orientaci na sociální angažovanost měřily položky „pomáhat těm, kteří měli méně štěstí,“ „pomáhat zlepšovat život lidem v mé obci či městě“ a „dělat něco užitečného pro společnost“ ($\alpha_{DD} = 0,68$; $\alpha_R = 0,80$). Materialistická orientace byla měřena položkami: „mít

pěkné oblečení, „mít pěkný dům“ a „vydělat hodně peněz“ ($\alpha_{DD} = 0,79$; $\alpha_R = 0,75$; Flanagan et al. 1998; Flanagan, Tucker 1999). Celková skóre byla vytvořena zprůměrováním odpovědí.

Občanská participace. Zapojení respondentů do různých občanských aktivit v posledním roce bylo měřeno pomocí 22 položek s odpověďovou stupnicí „nikdy“ (= 1), „jednou“ (= 2), „dvakrát“ (= 3) a „více než dvakrát“ (= 4). Konfirmační faktorová analýza provedená na matici polychorických korelací potvrdila, že položky reprezentují šest faktorů odpovídajících různým typům participace (metoda vážených nejmenších čtverců WLSMV v programu Mplus 7; korelace mezi faktory se pohybovaly od 0,23 po 0,75; standardizované faktorové náboje se pohybovaly od 0,55 po 0,91; povoleny byly čtyři korelace mezi rezidui položek; shoda modelu s daty: $\chi^2_{190} = 792,24$, CFI = 0,97, RMSEA = 0,04). Reprezenční participace byla měřena třemi položkami (kontaktování politika, pomoc v kampani a účast na politickém mítinku), ekonomická participace třemi položkami (darování peněz organizaci, práce zdarma pro organizaci a nakupování či nenakupování výrobků z etických a jiných důvodů), protestní participace třemi položkami (podpis tištěné petice, podpis online petice, účast na demonstraci či jiném protestu), vyjádření názoru offline šesti položkami (např. šíření letáků či nošení trička, odznaku či symbolu na podporu nějakého tématu), vyjádření názoru online pěti položkami (např. vyjádření názoru na sociální síti či v online článku nebo blogu) a dobrovolnictví dvěma položkami (práce zdarma ke zlepšení místa bydliště a pomoc potřebným lidem). Pro analýzy byla použita faktorová skóre spočítaná na základě uvedeného modelu.

ANALÝZA

Vzhledem k nepřítomnosti gymnaziálních studentů mezi adolescenty z dětských domovů jsme v analýzách nemohli přímo kontrolovat efekt typu vzdělávání. Proto jsme výzkumný soubor rozdělili na pět podskupin: studenti základních škol z běžných rodin, studenti základních škol z dětských domovů, studenti středního odborného vzdělávání z běžných rodin, studenti středního odborného vzdělávání z dětských domovů a studenti gymnázií z běžných rodin. Hlavní analýza měla formu ANCOVY srovnávající průměrné hodnoty jednotlivých proměnných u daných pěti skupin (jako kovariát bylo použito pohlaví). V případě statisticky významného rozdílu mezi skupinami bylo následně otestováno, zda se nalezený rozdíl skutečně vztahuje k rozdílu mezi adolescenty z dětských domovů a běžných rodin. Za tímto účelem byl proveden plánovaný kontrast srovnávající studenty základního a středního odborného vzdělávání z dětských domovů na straně jedné a studenty základního a středního odborného vzdělávání z běžných rodin na straně druhé (studenti gymnázií byli z kontrastu vyloučeni). Z důvodu provedení velkého množství statistických testů a souvisejícím rizikem tzv. chyby I. typu byla pro testování hypotéz zvolena konzervativní hladina významnosti $p < 0,001$ a při interpretaci výsledků byly do úvahy vzaty velikosti účinků nalezených efektů (η^2 ; podle Cohena, 1988, je hodnota 0,01 považována za malý účinek, 0,06 střední účinek a 0,14 velký účinek).

VÝSLEDKY

V případě do budoucna očekávané participace (tabulka 1) se ukázaly rozdíly mezi očekávaným volením a podpisem petice, přičemž tato očekávání byla silnější u adolescentů z běžných rodin než dětských domovů. Nejvýrazněji svou vysokou očekávanou participací mezi ostatními skupinami vybočovali studenti gymnázií (z běžných rodin), avšak i na úrovni základních a středních škol byl patrný rozdíl mezi průměrnými hodnotami dětí z běžných rodin a dětských domovů. U očekávaného vstupu do občanské organizace se sice nepotvrdil přímý rozdíl mezi adolescenty z dětských domovů a běžných rodin, nicméně nejsilnější bylo toto očekávání u gymnaziálních studentů, zatímco nejslabší u středoškolských studentů z dětských domovů. U aktivit, které byly mezi studenty obecně nepopulární (vstup do politické strany a vytvoření online obsahu), nebyly mezi srovnávanými skupinami nalezeny podstatné rozdíly.

Tabulka 1: Srovnání očekávané participace u adolescentů z dětských domovů a běžných rodin

	Volení	Vstup do politické strany	Podpis petice	Vstup do občanské organizace	Vytvoření online obsahu
Základní škola					
Rodina	2,80 (0,04)	1,65 (0,03)	2,61 (0,04)	2,03 (0,03)	1,93 (0,03)
Dětský domov	2,14 (0,17)	1,68 (0,13)	2,19 (0,16)	1,97 (0,15)	1,87 (0,14)
Střední odborné vzdělávání					
Rodina	2,70 (0,04)	1,58 (0,03)	2,72 (0,04)	1,98 (0,03)	1,81 (0,03)
Dětský domov	2,37 (0,15)	1,72 (0,12)	1,94 (0,14)	1,68 (0,13)	1,73 (0,13)
Gymnázium					
Rodina	3,38 (0,06)	1,75 (0,04)	3,11 (0,05)	2,18 (0,05)	1,92 (0,05)
Srovnání všech skupin (ANCOVA)					
F (df _M , df _E)	34,76 (4; 1889)*	3,04 (4; 1888)	26,85 (4; 1883)*	4,82 (4; 1870)*	2,31 (4; 1880)
η ²	0,07	0,01	0,05	0,01	0,01
Kontrast: Dětský domov vs. rodina					
F (df _M , df _E)	18,31 (1; 1889)*		30,88 (1; 1883)*	3,17 (1; 1870)	
η ²	0,01		0,02	0,00	

Pozn.: Prezentovány jsou průměry a směrodatné chyby odhadnuté na základě modelu s pohlavím jako kovariátem. * p < 0,001.

Mezi adolescenty z dětských domovů a běžných rodin nebyly nalezeny žádné rozdíly v případě zájmu o politiku, vnímané interní a externí politické účinnosti (tabulka 2). Průměry ve všech pěti srovnávaných skupinách byly velmi podobné a jejich rozdíly nebyly statisticky významné.

Tabulka 2: Srovnání zájmu o politiku a politické účinnosti u adolescentů z dětských domovů a běžných rodin

	Zájem o politiku	Interní politická účinnost	Externí politická účinnost
Základní škola			
Rodina	2,00 (0,03)	2,25 (0,03)	2,55 (0,02)
Dětský domov	1,93 (0,12)	2,17 (0,11)	2,67 (0,09)
Střední odborné vzdělávání			
Rodina	1,94 (0,03)	2,26 (0,03)	2,55 (0,02)
Dětský domov	1,99 (0,12)	2,24 (0,11)	2,44 (0,09)
Gymnázium			
Rodina	2,13 (0,04)	2,33 (0,04)	2,68 (0,03)
Srovnání všech skupin (ANCOVA)			

F (df _M , df _E)	3,63 (4; 1956)	1,06 (4; 1983)	4,31 (4; 1911)
η ²	0,01	0,00	0,01

Pozn.: Prezentovány jsou průměry a směrodatné chyby odhadnuté na základě modelu s pohlavím jako kovariátem. * p < 0,001.

Adolescenti z dětských domovů více důvěřovali vládě než jejich vrstevníci se srovnatelným typem vzdělání z běžných rodin (tabulka 3). Rozdíly byly patrné při srovnání dětí z obou prostředí na úrovni základních i středních škol (důvěra adolescentů z dětských domovů byla obecně na podobné úrovni jako u studentů gymnázií, kteří vládě důvěřovali více než ostatní děti z běžných rodin studující jiné typy škol). Důvěra v policii a soudy se sice u srovnávaných skupin lišila, avšak tyto odlišnosti nesouvisely s životem v dětském domově. Nejvíce důvěřovali policii a soudům studenti gymnázií a základního vzdělávání oproti studentům středního odborného vzdělávání. U důvěry v místní zastupitelstva a politické strany nebyly mezi skupinami nalezeny rozdíly.

Tabulka 3: Srovnání institucionální důvěry u adolescentů z dětských domovů a běžných rodin

	Vláda	Místní zastupitelstva	Politické strany	Policie	Soudy
Základní škola					
Rodina	1,71 (0,02)	2,12 (0,03)	1,71 (0,02)	2,75 (0,03)	2,52 (0,03)
Dětský domov	2,02 (0,10)	2,11 (0,11)	1,78 (0,10)	2,69 (0,13)	2,65 (0,13)
Střední odborné vzdělávání					
Rodina	1,61 (0,03)	1,99 (0,03)	1,62 (0,02)	2,45 (0,03)	2,37 (0,03)
Dětský domov	1,81 (0,10)	1,96 (0,11)	1,67 (0,09)	2,32 (0,12)	2,39 (0,12)
Gymnázium					
Rodina	1,81 (0,04)	2,16 (0,04)	1,66 (0,03)	2,73 (0,04)	2,69 (0,04)
Srovnání všech skupin (ANCOVA)					
F (df _M , df _E)	8,80 (4; 2003)*	4,40 (4; 1986)	2,29 (4; 1990)	15,68 (4; 1989)*	11,13 (4; 1987)*
η ²	0,02	0,01	0,01	0,03	0,02
Kontrast: Dětský domov vs. rodina					
F (df _M , df _E)	12,66 (1; 2003)*			0,98 (1; 1989)	0,72 (1; 1987)
η ²	0,01			0,00	0,00

Pozn.: Prezentovány jsou průměry a směrodatné chyby odhadnuté na základě modelu s pohlavím jako kovariátem. * p < 0,001.

Rozdíly byly nicméně nalezeny u víry ve spravedlivý svět, která byla obecně vyšší mezi dětmi z dětských domovů než běžných rodin (tabulka 4). Podobný vzorec byl přítomný rovněž u sociální důvěry, avšak nebyl natolik výrazný, abychom jej mohli označit za průkazný. Z hlediska hodnotových orientací jsme nenalezli žádné meziskupinové rozdíly v orientaci na sociální angažovanost, avšak orientace na materialismus se ukázala být obecně vyšší u dětí z dětských domovů než běžných rodin. Při bližším pohledu byly tyto rozdíly způsobené výhradně studenty středního odborného vzdělávání z dětských domovů, kteří se svou vyšší orientací na materiální hodnoty odlišovali od všech ostatních skupin.

Tabulka 4: Srovnání sociálních postojů a hodnot u adolescentů z dětských domovů a běžných rodin

	Sociální důvěra	Víra ve spravedlivý svět	Orientace na sociální angažovanost	Orientace na materialismus
Základní škola				
Rodina	2,12 (0,02)	2,25 (0,02)	3,01 (0,02)	3,16 (0,02)
Dětský domov	2,26 (0,10)	2,48 (0,08)	3,04 (0,09)	3,18 (0,09)
Střední odborné vzdělávání				
Rodina	2,01 (0,02)	2,17 (0,02)	3,00 (0,02)	3,10 (0,02)
Dětský domov	2,20 (0,09)	2,37 (0,08)	3,13 (0,08)	3,52 (0,09)
Gymnázium				
Rodina	2,14 (0,03)	2,23 (0,03)	2,99 (0,03)	3,13 (0,03)
Srovnání všech skupin (ANCOVA)				
F (df_M, df_E)	4,89 (4; 1902)*	6,10 (4; 1933)*	0,84 (4; 2000)	5,58 (4; 2002)*
η^2	0,01	0,01	0,00	0,01
Kontrast: Dětský domov vs. rodina				
F (df_M, df_E)	4,91 (1; 1902)	13,91 (1; 1933)*		11,01 (1; 2002)*
η^2	0,00	0,01		0,01

Pozn.: Prezentovány jsou průměry a směrodatné chyby odhadnuté na základě modelu s pohlavím jako kovariátem. * $p < 0,001$.

Pro všechny formy občanské participace byla charakteristická nepřítomnost podstatných rozdílů mezi srovnávanými skupinami (tabulka 5). Nejpravděpodobnějším vysvětlením je zde obecně nízká úroveň participace u všech studentů bez ohledu na typ vzdělávání či skutečnost, zda žijí v ústavním, nebo v rodinném prostředí.

Tabulka 5: Srovnání občanské participace u adolescentů z dětských domovů a běžných rodin

	Reprezentační	Ekonomická	Protestní	Vyjádření názoru offline	Vyjádření názoru online	Dobrovolnictví
Základní škola						
Rodina	0,04 (0,02)	0,01 (0,02)	0,01 (0,02)	0,01 (0,02)	0,04 (0,02)	0,01 (0,02)
Dětský domov	0,29 (0,08)	0,11 (0,07)	0,16 (0,07)	0,13 (0,07)	0,29 (0,09)	0,01 (0,09)
Sřední odborné vzdělávání						
Rodina	0,10 (0,02)	0,08 (0,02)	0,08 (0,02)	0,07 (0,02)	0,08 (0,02)	0,08 (0,02)
Dětský domov	0,13 (0,08)	0,08 (0,07)	0,09 (0,06)	0,06 (0,07)	0,14 (0,09)	0,01 (0,08)
Gymnázium						
Rodina	0,13 (0,03)	0,07 (0,02)	0,09 (0,02)	0,05 (0,02)	0,09 (0,03)	0,01 (0,03)
Srovnání všech skupin (ANCOVA)						
F (df _M , df _E)	3,85 (4; 1949)	2,14 (4; 1949)	3,81 (4; 1949)	1,87 (4; 1949)	2,42 (4; 1949)	2,55 (4; 1949)
η^2	0,01	0,00	0,01	0,00	0,00	0,01

Pozn.: Prezentovány jsou průměry a směrodatné chyby odhadnuté na základě modelu s pohlavím jako kovariátem. * $p < 0,001$.

DISKUSE

Na základě znevýhodnění souvisejících s ústavní výchovou a negativními jevy z původní rodiny, které byly popsány v úvodu, si naše studie kladla za cíl zjistit, zdali existují významné rozdíly v politických a společenských postojích a občanské participaci mezi mladými lidmi z dětských domovů a běžných rodin. Celkové výsledky však ukazují, že mladí lidé z dětských domovů a mladí lidé z běžných rodin jsou si ve zkoumaných proměnných překvapivě podobní. Určité rozdíly, byť spíše menšího rozsahu, jsme našli v očekávané participaci týkající se volení a podpisu petice, dále v důvěře ve vládu, ve víře ve spravedlivý svět a orientaci na materiální zabezpečení.

Podobnost mezi mladými lidmi z dětských domovů a z běžných rodin lze částečně vysvětlit tím, že řada proměnných, jako například občanská participace či důvěra v instituce, měla obecně nízkou úroveň v obou skupinách. Nasvědčuje tomu i to, že oblast politiky a občanská participace nejsou pro většinu mladých lidí příliš atraktivní, a to bez ohledu na místo, kde vyrůstají. Jako další doplňující vysvětlení zjištěné podobnosti v postojích a participaci se nabízí účast mladých lidí z dětských domovů v nejrůznějších organizovaných aktivitách. V dětských domovech socializační roli rodičů částečně či zcela přebírají vychovatelé, kteří mohou mladým lidem nabízet možnost účastnit se občansky zaměřených aktivit, jako jsou například charitativní projekty na pomoc dětem v nouzi, pořádání koncertů či sportovních klání. Jelikož i příležitostné zapojení do aktivit tohoto typu motivuje člověka k další občanské participaci (Šerek et al., 2012) a rozvíjí u něj pocit vlivu

na okolní dění (Beaumont, 2011), nabízí se vysvětlení, že právě tyto organizované aktivity dokážou z hlediska občanské socializace částečně kompenzovat nedostatky spojené s vyrůstáním v dětském domově.

Na druhou stranu je rovněž třeba počítat s možností, že se rozdíly mezi mladými lidmi z dětských domovů a běžných rodin projeví později, například spolu s odchodem z dětského domova a hledáním vlastního místa ve společnosti. Dosavadní výzkumy sice naznačují, že se politické a společenské postoje utvářejí především během dospívání a jejich změny jsou v dospělosti méně časté než v adolescenci (Eckstein, Noack, Gniewosz, 2011; Krosnick, Alwin, 1989; Prior, 2010), tato zjištění však nevyklučují, že se dospělé postoje měnit mohou, zvláště pak v souvislosti s důležitými životními změnami. Lze předpokládat, že právě odchod z domova a související možné problémy s materiálním zabezpečením či výše popsaným stigmatem právě takovouto důležitou životní změnu představují. Z hlediska navazujícího výzkumu by proto bylo přínosné zjistit, zda nelze předpokládané rozdíly nalézt spíše v mladé dospělosti než adolescenci, tedy až po opuštění dětského domova.

Podíváme-li se blíže na nalezené rozdíly, adolescenti z dětských domovů se od adolescentů z běžných rodin odlišovali zejména menší mírou očekávané budoucí participace (konkrétně očekávaného volení a podepisování petic) a větší ochotou připustit, že je pro ně do budoucna důležité zajistit si materiální zabezpečení. Druhá zmíněná charakteristika je přitom výraznější u starších adolescentů z dětských domovů, studujících střední školu, než u těch mladších, studujících školu základní. Považujeme za pravděpodobné, že tyto rozdíly souvisejí s tím, že pro mladé lidi z dětských domovů ve věku okolo 15 či 16 let začíná být aktuální otázka, jak se o sebe zvládnou postarat po odchodu z domova. Lze předpokládat, že si adolescenti z dětských domovů spojují svůj vstup do dospělosti s větší a bezprostřednější osobní nejistotou. I přes podobné psychologické předpoklady pro občanské zapojení (např. z hlediska zájmu o politiku či vnímané politické účinnosti) proto vidí ve svém dospělém životě méně prostoru pro občanskou participaci a přikládají větší význam řešení praktických životních otázek než adolescenti z běžných rodin.

Lze tedy uvažovat nad tím, zda by v praxi bylo možné nějakým způsobem systematicky pracovat se zmíněným pocitem nejistoty, resp. s obavami o budoucnost, které se pojí se samostatným životem po odchodu z dětského domova. Do úvahy přichází například edukace mladých lidí o jejich možnostech po odchodu z domova (např. o existenci tzv. startovacích bytů, možnosti obrátit se na pracovníky domova v případě nesnázi či možná pomoc nadací a neziskových organizací v určitých případech). Přínosné může být rovněž poukazování na příklady již osamostatněných mladých lidí, kteří se zvládli sami o sebe po odchodu z domova postarat. Bylo by vhodné, aby sociální pracovníci byli na tyto situace připravováni již během studia na vysoké škole a měli představu o tom, jak o těchto věcech s mladými lidmi v dětských domovech hovořit a jak je postupně na odchod z domova připravovat. V této souvislosti považujeme za důležité, aby se s mladými lidmi z dětských domovů debatovalo rovněž o tématu občanské participace a její úzké provázanosti s řešením problémů každodenního života, zejména na lokální úrovni.

Výsledky také naznačily, že mladí lidé z dětských domovů mají mírně vyšší víru ve spravedlivý svět a také že více důvěřují vládě než mladí lidé z běžných rodin. Uvedené výsledky je nicméně obtížné interpretovat vzhledem k malé velikosti zjištěných rozdílů. Obecně by výsledky mohly naznačovat, že mladí lidé z dětských domovů mají mírně zvýšený pocit určité odevzdanosti ve vztahu k osudu či společenským institucím, na druhou stranu je třeba vzít v úvahu, že se jejich vyšší institucionální důvěra projevila pouze ve vztahu k jedné z pěti společenských institucí a rovněž ani další indikátory této potenciální odevzdanosti nenaznačují rozdíly oproti adolescentům z běžných rodin (například srovnatelná úroveň externí politické účinnosti, tedy přesvědčení, že politický systém je otevřený změně a reaguje na požadavky občanů).

Při interpretaci našich výsledků je třeba vzít v úvahu fakt, že jedním z důležitých předpokladů větší občanské participace je vyšší dosažené vzdělání (Verba, Scholzman, Brady, 1995). V České republice je přitom nejvyšší dosažené vzdělání u lidí z dětských domovů obecně nižší než u lidí

vyrůstajících v běžných rodinách (Gjuričová, 2008), což se projevilo rovněž v našem vzorku, v němž zcela chyběli studenti gymnázií. Přestože jsme tedy mezi adolescenty z dětských domovů a běžných rodin nenašli podstatné rozdíly, je to do velké míry dáno tím, že jsme v analýzách vliv vzdělání kontrolovali a vzájemně srovnávali pouze podskupiny studující stejný typ školy (základní a střední odborné vzdělávání). Kdybychom však do přímého srovnání zařadili rovněž studenty gymnázií, žijící výhradně v běžných rodinách, některé rozdíly mezi mladými lidmi z dětských domovů a běžných rodin by to zvýraznilo. Například očekávaná občanská participace či důvěra v některé instituce byla u gymnazistů obecně vyšší než u jejich vrstevníků ze středního odborného vzdělávání. Zdá se tedy, že přestože náš výzkum naznačuje, že zkušenost z dětského domova jako taková nemusí mít zásadní přímý vliv na občanskou participaci a postoje adolescentů, existuje zde nepřímá souvislost daná odlišnou vzdělanostní strukturou obou skupin. Ačkoli pozitivní souvislost mezi gymnaziálním vzděláváním a očekávanou participací či důvěrou v instituce pravděpodobně nepramení pouze ze vzdělávání jako takového (gymnaziální vzdělávání může být například výrazem vyššího socioekonomického statusu rodiny), přesto lze z praktického hlediska doporučit podporu opatření, která pomohou většímu počtu mladých lidí z dětských domovů dosáhnout vyšších stupňů vzdělání.

Výsledky našeho výzkumu je třeba interpretovat rovněž s přihlédnutím k jeho limitům. Vzorek adolescentů z dětských domovů je relativně malý a neumožňuje provést detailnější analýzy, například s ohledem na počet let strávených v dětském domově či konkrétní rodinnou historii a současnou situaci daného člověka. Necelá pětina respondentů z dětských domovů žila v době administrace dotazníku v zařízení méně než jeden rok. Nelze tak jednoznačně určit, zda byly meziskupinové rozdíly ve zkoumaných proměnných způsobené výhradně pobytem v dětském domově a do jaké míry se do nich promítaly jiné faktory v anamnéze adolescentů před vstupem do dětského domova (u dětí v dětských domovech například můžeme očekávat v průměru slabší socioekonomické zázemí původní rodiny, než je populační průměr). Dále náš vzorek vznikl samovýběrem, což znamená, že může být specifický vůči celkové populaci mladých lidí z dětských domovů. Zejména lze předpokládat, že se výzkumu tohoto typu jsou ochotni účastnit spíše lidé s vyšším zájmem o politiku a společenské dění, což ve výsledku může vést k systematickému nadhodnocení průměrné úrovně příslušných proměnných oproti původní populaci. Jistou roli mohl hrát i fakt, že zatímco respondenti z běžných rodin vyplňovali dotazníky v rámci vyučovací hodiny ve škole, respondenti v dětských domovech ho vyplňovali ve svém volném čase po příchodu ze školy, což se mohlo projevit např. sníženou motivací nebo únavou a s ní spojenou sníženou pozorností. Dále, podle výzkumů dětí vychovávané v ústavním prostředí podávají v průměru horší výkony v různých testech kognitivních schopností než děti vyrůstající v běžných rodinách (van Ijzendoorn, Luijk, Juffer, 2008) a často vykazují také horší školní výsledky (Attar-Schwartz, 2009). Vzhledem k tomu, že dotazník obsahoval řadu abstraktních pojmů, které řada adolescentů v běžném životě pravděpodobně příliš nevyužívá (např. demokracie apod.), lze uvažovat nad tím, zda interpretovali všichni adolescenti ve výzkumném souboru tyto pojmy stejně (např. studenti základních škol z dětského domova ve srovnání se staršími gymnazisty) a zda tyto odlišné interpretace nemohly ovlivnit naše výsledky.

V neposlední řadě je potřeba zmínit téměř dvouletý časový odstup mezi sběrem dat u mladých lidí z dětských domovů a běžných rodin. Zde lze předpokládat zkreslení související se sociálními či politickými změnami, které v tomto období proběhly. Například v případě důvěry ve vládu či parlament, které v daném období poklesly (Červenka, 2017), se však nezdá, že by se tento pokles promítl do našich výsledků.

Celkově vzato přináší naše studie překvapivý závěr, podle něž existují jen malé rozdíly v politických a společenských postojích a občanské participaci mezi adolescenty z dětských domovů a běžných rodin. I přes své znevýhodnění v řadě jiných oblastí se tak mladí lidé z dětských domovů zdají mít ve srovnání se svými vrstevníky z běžných rodin rovnocenný potenciál pro budoucí zapojení do občanského života. Otázkou ovšem zůstává, nakolik jim podmínky jejich dospělého života

umožní tento potenciál využít. Samotná naše data obsahují náznaky toho, že mladí lidé z dětských domovů hledí do budoucnosti s očekáváním, že se budou potýkat zejména s materiálními otázkami, přičemž na aktivity související s občanstvím jim příliš prostoru nezbyde. Bylo by proto vhodné, aby sociální pracovníci v dětských domovech mladé lidi postupně na osamostatnění připravovali.

POUŽITÉ ZDROJE

- AJDUKOVIC, M., FRANZ, B. S. 2005. Behavioral and Emotional Problems of Children by Type of Out-of-Home Care in Croatia. *International Journal of Social Welfare*, 14, 163–175.
- AINSWORTH, M. D. S., BLEHAR, M. C., WATERS, E. et al. 1978. *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. Oxford: Lawrence Erlbaum.
- ATTAR-SCHWARTZ, S. 2009. School Functioning of Children in Residential Care: The Contributions of Multilevel Correlates. *Child Abuse & Neglect*, 33(7), 429–440.
- BANAJI, S., & BUCKINGHAM, D. 2010. Young People, the Internet, and Civic Participation: An Overview of Key Findings from the CivicWeb Project. *International Journal of Learning*, 2(1), 15–24.
- BARNOW S., LUCHT, M., FERYBERGER, H. J. 2001. Influence of Punishment, Emotional Rejection, Child Abuse and Broken Home on Aggression in Adolescence: An Examination of Aggressive Adolescents in Germany. *Psychopathology*, 34(4), 167–173.
- BARRETT, M. 2015. An Integrative Model of Political and Civic Participation: Linking the Macro, Social, and Psychological Levels of Explanation. In: BARRETT, M., ZANI, B. (Eds.). *Political and Civic Engagement: Multidisciplinary Perspectives*. London: Routledge, 162–188.
- BEAUMONT, E. 2011. Promoting Political Agency, Addressing Political Inequality: A Multilevel Model of Internal Political Efficacy. *The Journal of Politics*, 73(1), 216–231.
- BEAUMONT, E. 2010. Political Agency and Empowerment: Pathways For Developing a Sense of Political Efficacy in Young Adults. In: SHERROD, L. R., TORNEY-PURTA, J., FLANAGAN, C. A. (Eds.). *Handbook of Research on Civic Engagement in Youth*. Hoboken, NJ: Wiley, 525–558.
- BESIER, T., FEGERT, J. M., GOLDBECK, L. 2009. Evaluation of Psychiatric Liaison-services for Adolescents in Residential Group Homes. *European Psychiatry*, 24(7), 483–489.
- BOLGER, K. E., PATTERSON, C. J. 2001. Developmental Pathways from Child Maltreatment to Peer Rejection. *Child Development*, 72(2), 549–568.
- BOLGER, K. E., PATTERSON, C. J., KUPERSMIDT, J. B. 1998. Peer Relationships and Self-esteem Among Children Who Have Been Maltreated. *Child Development*, 69(4), 1171–1197.
- BOWLBY, J. 1969. *Attachment and Loss*. New York: Basic Books.
- BRAVO, A., DEL VALLE, J. F. 2009. Crisis and Review of Residential Child Care. Its Role in Child Protection. *Papeles del Psicólogo*, 30(1), 42–52.
- CALHEIROS, M. M., GARRIDO, M. V., LOPES, D., et al. 2015. Social Images of Residential Care: How Children, Youth and Residential Care Institutions Are Portrayed? *Children and Youth Services Review*, 55, 159–169.
- CALHEIROS, M. M., PATRÍCIO, J. N. 2014. Assessment of Needs in Residential Care: Perspectives of Youth and Professionals. *Journal of Child and Family Studies*, 23(3), 461–474.
- CAPRARA, G. V., VECCHIONE, M., CAPANNA, C. et al. 2009. Perceived Political Self-efficacy: Theory, Assessment, and Applications. *European Journal of Social Psychology*, 39(6), 1002–1020.
- CASTLE, J., GROOTHUES, C., BREDEKAMP, D. et al. 1999. Effects of Qualities of Early Institutional Care on Cognitive Attainment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 69(4), 424–437.
- CICOGNANI, E., ZANI, B. 2015. Social and Psychological Factors Influencing Political and Civic Participation: A Psychological Perspective. In: BARRETT, M., ZANI, B. (Eds.). *Political and Civic Engagement: Multidisciplinary Perspectives*. London: Routledge, 124–145.
- COHEN, J. 1988. *Statistical Power Analysis for the Behavioral Sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- ČERVENKA, J. 2017. *Důvěra ústavním institucím v září 2017* [online]. Praha: CVVM SOÚ AV ČR. [19. 10. 2017]. Dostupné z: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4423/f9/pi171003.pdf
- DALAJKA, J., JEŽEK, S. 2008. Belief in a Just World. In: JEŽEK, S., LACINOVÁ, L. (Eds.). *Fifteen-Year-Olds in Brno: A Slice of Longitudinal Self-Reports*, 85–94. Brno: Masaryk University.
- DALBERT, C. 2001. *The Justice Motive as a Personal Resource: Dealing with Challenges and Critical Life Events*. New York: Plenum Press.
- DARLEY, J. M., FAZIO, R. H. 1980. Expectancy Confirmation Processes Arising in the Social Interaction Sequence. *American Psychologist*, 35(10), 867–881.
- EROL, N., SIMSEK, Z., MÜNIR, K. 2010. Mental Health of Adolescents Reared in Institutional Care in Turkey: Challenges and Hope in the Twenty-first Century. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 19(2), 113–124.
- FLANAGAN, C. 2003. Developmental Roots of Political Engagement. *Political Science and Politics*, 36(02), 257–261.
- FLANAGAN, C. A., TUCKER, C. J. 1999. Adolescents' Explanations for Political Issues: Concordance with Their Views of Self and Society. *Developmental Psychology*, 35(5), 1198–1209.
- FLANAGAN, C. A., BOWES, J. M., JONSSON, B. et al. 1998. Ties that Bind. *Journal of Social Issues*, 54(3), 457–475.
- FREITAG, M., BAUER, P. C. 2013. Testing for Measurement Equivalence in Surveys: Dimensions of Social Trust across Cultural Contexts. *Public Opinion Quarterly*, 77(S1), 24–44.
- FURNHAM, A. 2003. Belief in a Just World: Research Progress over the Past Decade. *Personality and Individual Differences*, 34(5), 795–817.
- GJURIČOVÁ, J. 2008. *Analýza efektivitu systému péče o ohrožené děti*. Praha: Člověk hledá člověka, o. s.
- HOOGE, M., MARIEN, S. 2013. A Comparative Analysis of The Relation Between Political Trust and Forms of Political Participation in Europe. *European Societies*, 15(1), 131–152.
- JOHNSON, R., BROWNE, K., HAMILTON-GIACHRITSIS, C. 2006. Young Children in Institutional Care at Risk of Harm. *Trauma, Violence, & Abuse*, 7(1), 34–60.
- KESSLER, R. C., PECORA, P. J., WILLIAMS, J. et al. 2008. Effects of Enhanced Foster Care on the Long-term Physical and Mental Health of Foster Care Alumni. *Archives of General Psychiatry*, 65(6), 625–633.
- KJELSBORG, E., NYGREN, P. 2004. The Prevalence of Emotional and Behavioral Problems in Institutionalized Childcare Clients. *Nordic Journal of Psychiatry*, 58, 319–325.
- KOOLS, S. M. 1997. Adolescent Identity Development in Foster Care. *Family Relations*, 46(3), 263–271.
- KROSNIČEK, J. A., ALWIN, D. F. 1989. Aging and Susceptibility to Attitude Change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(3), 416–425.
- KURTZ P. D., GAUDIN, J. M., WORARSKI, J. S. et al. 1993. Maltreatment and the School-Aged Child: School Performance Consequences. *Child Abuse & Neglect*, 17, 581–589.
- KUZNETSOVA, T. I. 2005. Social Stereotypes of the Perception of Graduates of Children's Homes. *Russian Education & Society*, 47(2), 19–30.
- LANGMEIER, J., MATĚJČEK, Z. 1963. *Psychická deprivace v dětství*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.
- LIEBERMAN, M., DOYLE, A. B., MARKIEWICZ, D. 1999. Developmental Patterns in Security of Attachment to Mother and Father in Late Childhood and Early Adolescence: Associations with Peer Relations. *Child Development*, 70(1), 202–213.
- MPSV. 2012. *Národní strategie ochrany práv dětí* [online]. Praha: MPSV [3. 10. 2017]. Dostupné z <http://www.mpsv.cz/files/clanky/14309/NSOPD.pdf>
- NEWTON, K. 2007. Social and Political Trust. In: DALTON, R. J., KLINGEMANN, H. D. (Eds.). *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press, 342–361.
- PRIOR, M. 2010. You've Either Got I Tor You Don't: The Stability of Political Interest Over the Life Cycle. *Journal of Politics*, 72, 747–766.

- PTÁČEK, R. a kol. 2011. Závěrečná zpráva. „Vývoj dětí a jejich potřeb v náhradní rodinné a výchovné péči v kontextu současného společenského vývoje. Dílčími cíli projektu bude mapování osobnostních charakteristik „náhradních“ rodičů, náhradních rodin a výchovných postupů.“ Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- RUTTER, M., KREPPNER, J., CROFT, C. et al. 2007. Early Adolescent Outcomes of Institutionally Deprived and Non-Deprived Adoptees. III. Quasi-Autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48(12), 1200–1207.
- SELIGMAN, M. E., MAIER, S. F., GEER, J. H. 1968. Alleviation of Learned Helplessness in the Dog. *Journal of Abnormal Psychology*, 73(3p1), 256–262.
- SHECHORY, M., SOMMERFELD, E. 2007. Attachment Style, Home-Leaving Age and Behavioral Problems Among Residential Care Children. *Child Psychiatry and Human Development*, 37(4), 361–373.
- STEPICK, A., STEPICK, C. D. 2002. Becoming American, Constructing Ethnicity: Immigrant Youth and Civic Engagement. *Applied Developmental Science*, 6(4), 246–257.
- STONER, A. M., LEON, S. C., FULLER, A. K. 2015. Predictors of Reduction in Symptoms of Depression for Children and Adolescents in Foster Care. *Journal of Child and Family Studies*, 24(3), 784–797.
- ŠEREK, J., PETROVIČOVÁ, Z., PORUBANOVÁ-NORQUIST, M. 2012. *Mladí a nevěšdní*. Brno: MUNI Press.
- TEORELL, J., TORCAL, M., MONTERO, J. R. 2007. Political Participation. In: VAN DETH, J. W., MONTERO, J. R., WESTHOLM, A. (Eds.). *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis*. London: Routledge, 334–357.
- TERWOGT, M. M., SCHENE, J., KOOPS, W. 1990. Concepts of Emotion in Institutionalized Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 31(7), 1131–1143.
- THE ST. PETERSBURG-USA ORPHANAGE RESEARCH TEAM. 2008. The Effects of Early Socioemotional and Relationship Experience on the Development of Young Orphanage Children. Monographs of the Society for Research in Child Development, Serial No. 291, 73(3).
- TIZARD, B., HODGES, J. 1978. The Effects of Early Institutional Rearing on the Development of Eight Year Old Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 19, 99–118.
- TWENGE, J. M., BAUMEISTER, R. F., DE WALL, C. N., et al. 2007. Social Exclusion Decreases Prosocial Behavior. *Journal of personality and social psychology*, 92(1), 56–66.
- VAN IJZENDOORN, M. H., LUIJK, M. P., JUFFER, F. 2008. IQ of Children Growing up in Children's Homes: A Meta-Analysis on IQ Delays in Orphanages. *Merrill-Palmer Quarterly*, 54(3), 341–366.
- VERBA, S., SCHLOZMAN, K. L., BRADY, H. E. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- VORRIA, P., PAPALIGOURA, Z., SARAFIDOU, J. et al. 2006. The Development of Adopted Children After Institutional Care: a Follow-up Study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(12), 1246–1253.
- WARSON, J. S. 1977. Depression and the Perception of Control in Early Childhood. In: SCHULTERBRANDT, J. G., RASKIN, A. (Eds.). *Depression in Childhood: Diagnosis, Treatment and Conceptual Models*. New York: Raven Press.
- WOODS, T. A., KURTZ-COSTES, B., ROWLEY, S. J. 2005. The Development of Stereotypes about the Rich and Poor: Age, Race, and Family Income Differences in Beliefs. *Journal of Youth and Adolescence*, 34(5), 437–445.
- YATES, M., YOUNISS, J. 1998. Community Service and Political Identity Development in Adolescence. *Journal of Social Issues*, 54(3), 495–512.
- YOUNISS, J., McLELLAN, J. A., YATES, M. 1997. What We Know about Engendering Civic Identity. *American Behavioral Scientist*, 40(5), 620–631.
- Zákon o rodině č. 94/1963 Sb., ve znění pozdějších předpisů.

Zákon o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních č. 109/2002 Sb.

ZEANAH, C. H., SMYKE, A. T., KOGA, S. F., CARLSON, E. 2005. Attachment in Institutionalized and Community Children in Romania. *Child Development*, 76(5), 1015–1028.

ZUKIN, C., KEETER, S., ANDOLINA, M. et al. 2006. *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. Oxford: Oxford University Press.

Kvetoslava Repková: Sociální práce v sociálních službách. Bratislava: Inštitút pre výskum práce a rodiny, 2018.

Žiji s přesvědčením, že pomoc s problémovými interakcemi se v sociálních službách uplatňuje mezerovitě a že soustavných pojednání o sociální práci v kontextu sociálních služeb je jako not pro buben. S chutí jsem proto sáhl po monografii Kvetoslavy Repkové, která o vztahu sociální práce a sociálních služeb na Slovensku pojednávána systematicky a mé výše uvedené přesvědčení upřesňuje zjištěními svých výzkumů. Ta jsou výsledkem tří případových studií sociální práce v kontextu tří odlišných druhů (segmentů) sociálních služeb.

Repková své zkoumání zasazuje do rámce slovenské a české odborné diskuse o identitě a institucionalizaci sociální práce. Role sociálních pracovníků v sociálních službách, které jsou hlavním předmětem její pozornosti, proto nahlíží z hlediska takových témat, jako je neurčitost chápání sociální práce, zaměření sociální práce na zprostředkování problémových interakcí aktérů sociálních služeb, uznání role sociálních pracovníků jako obhájců zájmů příjemců služeb aj. Těmto dílčím tématům nebudu v následujících odstavcích věnovat samostatnou pozornost a soustředím se na hlavní linii vyprávění, kterou text kolegyně Repkové sleduje.

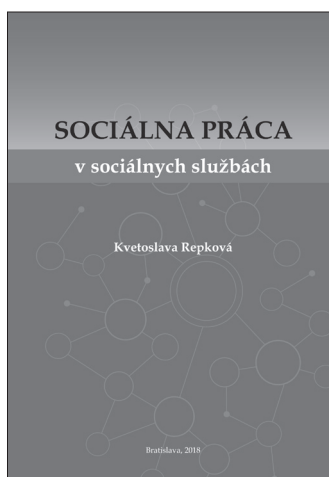
Nejprve učiním dílčí poznámku, která se týká tzv. citlivosti jazyka k otázkám rodu, či chcete-li genderu. Repková důsledně hovoří o akteřech sociálních služeb, např. o „sociálních

pracovnících a sociálních pracovnících“, „klientech a klientkách“, „expertech a expertkách“ atd., v mužském i ženském rodě. Chápu to jako výraz snahy poukázat na vliv ustálených percepčních schémat a pravidel na postavení žen a mužů v kontextu sociálních služeb.

Snahu upozorňovat na toto téma považuji za relevantní. Nemyslím však, že používání dvojic podstatných jmen mužského a ženského rodu umožňuje výstižně popsat, zda a jak příslušnost k rodu předurčuje přístup lidí k příležitostem. V následujícím textu proto nebudu jazykovou strategii Repkové následovat. Nechci tím ale říct, že otázku jazyka citlivého k rodu považuji za vyřešenou. Respektuji, že pro autorku je to téma důležité.

Hlavní linie vyprávění začíná položením výzkumné otázky o souvislostech mezi

institucionálními podmínkami výkonu sociální práce a repertoárem rolí sociálních pracovníků v sociálních službách. Repková postuluje dva odlišné pohledy na vztah sociální práce a sociálních služeb. Říká jim „konativní“ a „systémová“ optika. Konativní optika vychází podle autorky z perspektivy příjemců služeb. Pro ty, říká, není rozhodující, jak se oborově označují ti, kdo pomáhají, ale zda se příjemcům dostává potřebné pomoci. Konativní perspektiva proto vede k otázce, zda pomoc naplňuje očekávání a uspokojuje potřeby příjemců a pomáhá jim v běžném životě. Pokud takto uvažuj

pomáhající pracovníci, sociální práce a sociální služby se jim podle Repkové jeví jako příbuzné činnosti, které sledují stejné cíle. Systémová optika to vidí jinak. Zaměřuje pozornost na souvislost mezi poskytováním pomoci a jeho institucionálními podmínkami. Z této perspektivy se sociální služby jeví jako systémové prostředí. V něm je pojetí nabízené pomoci svázáno s institucionálními podmínkami, v nichž je pomoc poskytována. Institucionální podmínky podle Repkové zahrnují zejména systémová opatření státní politiky sociálních služeb (legislativní nebo metodické vymezení sociální práce v určitých segmentech sociálních služeb, očekávaných odborných činností, kvalifikačních předpokladů, cílových skupin, financování nebo projektové podpory sociální práce). Z této perspektivy se sociální práce jeví jako specializovaná činnost, jejíž charakter a výkon je „determinován“ výše zmíněnými institucionálními podmínkami, které v sociálních službách panují.

Repková zavádí rozlišení konativní a systémové optiky ze dvou důvodů. Za prvé, aby nabídla odpověď na otázku, proč aktéři sociálních služeb často nerozlišují mezi sociální prací a sociálními službami. Za druhé, aby z hlediska systémové optiky uspořádala a souhrnně interpretovala empirická zjištění o souvislostech mezi systémovými opatřeními slovenské politiky sociálních služeb a rolemi sociální práce v různých sektorech těchto služeb.

Repková si klade otázku, proč četní akademici, zákonodárci, manažeři a pomáhající pracovníci, klienti aj. mezi sociální prací a sociálními službami příliš nerozlišují. V odpověď nabízí domněnku, že uvedení aktéři obvykle vycházejí z výše popsané, konativní, tj. uživatelské optiky. Za důležitou proto považují otázku, jakou pomoc uživatel, lhostejno od koho, dostává. Otázku, jaké podmínky nabízí sektor sociálních služeb pro realizaci různorodých specializovaných činností, včetně sociální práce, si nekladou.

Tímto pozoruhodným výkladem Repková otevírá, byť sama podrobněji nerozvádí, téma, které je podle mě klíčové. Navozuje otázku, zda a jak se liší schopnost sociálních služeb přiměřeně reagovat na neuspokojené potřeby a přání klientů, pokud se systémové podmínky poskytování pomoci řídí konativní, nebo systémovou optikou. Je pro naplňování potřeb

a přání klientů příznivé rozhodování, které vychází z předpokladu, že „je jedno, kdo pomáhá, hlavně když usiluje o uspokojení skutečných potřeb uživatelů“? Nebo přiměřenému naplňování potřeb přání klientů svědčí, když rozhodování o nabídce služeb vychází z předpokladu, že „je třeba zajistit podmínky pro uspokojování široké škály potřeb a přání pomocí pestré škály specializovaných činností“?

Na takto položené otázky podle mě není jednoznačná odpověď. Očekávání klientů mohou být omezena zkušeností s chudou škálou nabízených služeb, které jsou navíc poskytovány s úspornou rutinou. Za takových okolností nemusí ani upřímná snaha porozumět očekáváním uživatelů vést k uspokojení jejich přání a potřeb. Klienty, kteří neznají nic jiného než málo pestrou rutinu, totiž ani nenapadne některá jejich přání vyslovit, protože „si neumí představit, že by jim s tím někdo mohl pomoci“. Ovšem ani druhý pohled není prostý rizik. Co se stane, když se manažeři a pomáhající pracovníci soustředí na zajišťování podmínek, díky kterým by byla dostupná široká nabídka specializovaných (odborných) pomáhajících činností? Mj. se může stát, že se zaměří na zajišťování poměrů, které jsou příznivé pro jejich vlastní činnost. Následně mohou vznikat spory o omezené finance. Při řešení těchto sporů pak nezbude čas a morální odhodlání věnovat pozornost očekáváním uživatelů.

Zásadní je otázka, zda se někdo dokázal vyvarovat obou těchto chyb a vytvořit systém s pestrou nabídkou služeb, který zbytečně neomezuje představitelů uživateli o tom, „s čím jim mohou poskytovatelé pomoci“. Jakou roli v takovém systému, pokud existuje, sehrávají sociální pracovníci? Na tyto a podobné otázky Repková neodpovídá. Nicméně její výklad konceptů „konativní“ a „systémové“ optiky kladení těchto otázek provokuje. Bylo by užitečné odpovídat na ně empirickým zkoumáním.

Jádrem výpovědi monografie, kterou zde s potěšením komentuji, je popis institucionálních podmínek a rolí sociální práce v sektoru sociálních služeb vedený z hlediska systémové optiky. Tzn. z hlediska působení podmínek na výkon pomoci sociální práce v kontextu různých typů sociálních služeb na Slovensku ve druhé dekádě 21. století.

Repková se ptá: „Jak systémovými opatřeními politiky sociálních služeb nastolené institucionální podmínky ovlivňují praktický výkon sociální práce v odlišných segmentech („druzích“) sociálních služeb?“ V duchu systémové optiky předpokládá, že institucionální podmínky se budou v dílčích segmentech sociálních služeb lišit, v návaznosti na to se v těchto segmentech bude lišit i to, co sociální pracovníci dělají. Věnuje přitom zvláštní pozornost otázce, zda je součástí „rolového portfolia“ sociálních pracovníků v sociálních službách také koordinace, síťování a zprostředkování pomoci. Pozornost věnuje různým rolím sociálních pracovníků v sociálních službách. Především ji však zajímá, zda a v jaké podobě jsou součástí jejich rolí právě koordinace, síťování a zprostředkování, které jsou podle Repkovou akceptované teorie specifickým jádrem oboru sociální práce.

Na uvedené otázky odpovídá Repková pomocí tří případových studií sociální práce v kontextu tří různých „druhů“ (typů či segmentů) sociálních služeb: za prvé, v „domácí pečovatelské službě“; za druhé, v „rezidenčních sociálních službách dlouhodobé péče“; za třetí, v „sociálních službách krizové intervence“ pro lidi ohrožené sociálním vyloučením a postrádající podmínky pro uspokojování životních potřeb. Případové studii sociální práce v každém z uvedených druhů sociálních služeb věnuje autorka samostatnou kapitolu. Vedena výše zmíněným „systémovým pohledem“ popisuje v každé z těchto kapitol nejprve „institucionální podmínky“ pro výkon sociální práce v kontextu daného druhu sociálních služeb. V návaznosti na to představuje svá zjištění o „repertoáru rolí“, které sociální pracovníci v kontextu daného druhu sociálních služeb vykonávají. Nakonec interpretuje „souvislosti“ mezi institucionálními podmínkami a zjištěným repertoárem vykonávaných rolí.

Institucionální podmínky chápe Repková jako normativní předpoklady výkonu sociální práce, které jsou podporovány opatřeními politiky sociálních služeb. Jejich popis je v každé ze tří případových analýz výsledkem rozboru dvou typů dat. Jednak legislativy regulující daný druh (segment) služeb, a dále poznatků publikovaných a vlastních výzkumů tohoto segmentu. Repertoár rolí sociálních pracovníků identifi-

kovala Repková v kontextu každého ze tří druhů sociálních služeb pomocí rozhovorů s experty. S takto zjištěným repertoárem se čtenář seznámí prostřednictvím typologie rolí sociálních pracovníků určitého segmentu služeb. Typy, ze kterých taková typologie sestává, ilustruje autorka výčtem činností, které podle dotázaných expertů sociální pracovníci vykonávají. Např. v kontextu služeb krizové intervence uvádí šest typů rolí sociálních pracovníků: roli odborného garanta; roli posuzovatele; poradenskou roli; zprostředkující roli; roli obhájce zájmů; preventivní roli. Např. zprostředkující roli ilustruje výčtem následujících činností: distribuce a provázení příjemců služeb k různým odborníkům a organizacím; zabezpečování jejich spolupráce; a koordinace a vytváření sítí jejich činností. Typologie rolí sociálních pracovníků je v každé ze tří případových studií dokumentována citáty vybranými z vyjádření dotazovaných expertů.

Třetí podkapitola každé ze tří případových studií je věnována souvislostem mezi institucionálními podmínkami a rolovým repertoárem sociálních pracovníků. Repková tyto souvislosti komentuje tak, že nejprve poukáže na rozdíl mezi rolími, které experti označili pro daný segment služeb za žádoucí, a rolími, které podle nich sociální pracovníci v tomtéž segmentu vykonávají. Následně autorka vysvětluje, jak nastavení institucionálních podmínek způsobuje, že tento rozdíl existuje. Např. experti upozorňovali, že v pobytových službách je důležité, aby sociální pracovníci zprostředkovali spolupráci mezi klienty, jejich rodinami, personálem poskytovatele, a případně pomáhajícími z jiných organizací. Současně podle expertů „*přetrvává pracovní náplň sociálního pracovníka jako administrativního pracovníka, který má na starosti vybírání úhrady od klientů, evidenci pohledávek, uzavírání smluv...*“. Repková říká, že důraz na roli zprostředkovatele je spíše výrazem očekávání expertů než obrazem toho, jak se sociální práce v pobytových službách běžně vykonává. Diskrepanci mezi vysokým uznáním zprostředkovatelské role a praktickým důrazem na roli administrátora vysvětluje Repková třemi důvody. Jednak jako důsledek neurčitosti plánu implementace národní strategie deinstitutionalizace pobytových služeb. Dále jako důsledek oslabování tlaku na kvalitu odkládáním

zavedení systému hodnocení podmínek kvality. A nakonec skutečností, že dosud nebyl ustanoven personální standard, který by blíže vymezil role sociálních pracovníků a garantoval jejich podíl na odborném personálu.

Tento způsob výkladu rozdílů mezi vizemi žádoucího a praxí sociální práce v sociálních službách upozorňuje na komplexní souvislosti mezi opatřeními státní politiky sociálních služeb a vývojem repertoáru rolí sociálních pracovníků. Aktéry politiky služeb upozorňuje, jak svým přístupem a rozhodováním podporují nebo omezují dostupnost pomoci sociálních pracovníků klientům. Badatelům nabízí domněnky o tom, jak konstrukce a implementace opatření politiky služeb ovlivňuje procesy uznání, rozšíření a rutinního využívání pomoci, která je specifická pro sociální práci a kterou klientům v poskytovatelských organizacích nenabízí nikdo jiný než sociální pracovníci.

Repkové výklad souvislostí mezi institucionálními podmínkami a rolovým repertoárem považují ze tří hledisek za diskutní.

Z metodologického hlediska navrhuji diskutovat otázku, zda lze současný stav považovat za důsledek skutečnosti, že se dosud něco nestalo. Když řekneme, že „něco není, protože to, co mělo předcházet, se nestalo“, říkáme současně: „Kdybychom něco udělali, tak by to bylo jinak.“ Jak ale můžeme vědět, že „kdybychom udělali to, co podle nás mělo předcházet, sociální pracovníci by určité role už vykonávali“? Jak to můžeme vědět, když se to dosud nestalo? Repková ovšem nabízí i výklady typu „něco nastalo, protože někdo něco udělal“. Např. uvádí, že v tzv. službách krizové intervence (řešení krizových situací lidí žijících v podmínkách extrémní chudoby a sociálního vyloučení) byly v rámci národních pilotních projektů od roku 2014 vypracovány a částečně implementovány standardy kvality a metodiky služeb krizové intervence, včetně personálních standardů a popisu pracovních pozic. Pro zaměstnance poskytovatelů byla zajištěna supervize. Díky těmto změnám došlo mj. k tomu, že v souladu s požadavky zákona se podle expertů uplatnila role obhájce zájmů klienta. Ve srovnání s jejím vymezením v zákoně však podle expertů byla v praxi pojata komplexněji. Zákon ji popisuje jako pomoc při vyřizování úředních záležitostí,

s písemnostmi a v kontaktech s organizacemi. Experti však v praxi uplatňovanou roli obhájce zájmů klienta popsali jako podporu využití potenciálu k svépomoci při využívání různorodých zdrojů.

Výklad, který vychází z předpokladu, že role sociálních pracovníků jsou „determinovány“ opatřeními politiky sociálních služeb, má potenciálně neblahý vliv na přístup sociálních pracovníků k prosazování jejich vlastní odborné činnosti. Může totiž brzdit autonomní uplatňování širšího repertoáru rolí sociálními pracovníky. Může v nich budit dojem, že sami nemusí či dokonce nemůžou nic dělat, protože musí čekat, až stát provede příslušná opatření. Vedení touto představou mohou sociální pracovníci „nadávat na stát“, že nezařídil potřebné podmínky. Jenže odbornost a identifikace sociálních pracovníků s posláním zprostředkovatele interakcí mezi klienty a jinými subjekty spočívá právě v tom, že nečekají, až jim někdo řekne, co mají dělat. Od toho jsou odborníci, aby věděli, že klienti potřebují zprostředkovat např. pomoc jiných poskytovatelů nebo třeba využití potenciálu k svépomoci při využívání pomoci a příležitostí. Pokud to vědí, budou jednat v duchu svého poslání, byť třeba navzdory nepřízní institucionálních podmínek nebo zaměstnavatelů.

Osobně se neobávám, že by odborně zdatní a s posláním svého oboru identifikovaní sociální pracovníci podléhali deterministické představě, že mají čekat, až jim jejich roli vysvětlí někdo z ministerstva. Spíše se obávám, že ti sociální pracovníci, kteří sami nechtějí měnit zaběhanou praxi sociální práce redukované např. na roli administrátora, mohou pasivitou státu ospravedlňovat nedostatek vlastní motivace k uplatňování role zprostředkovatele, obhájce zájmů klientů atp. Pravděpodobné také je, že odborně zdatní sociální pracovníci, jejichž snaha jednat jako zprostředkovatelé zájmů svých klientů narazí na nepřízeň manažerů, mohou ze vzniklé situace „vybruslit“ tím, že si řeknou: „Co nadělám, když to zákon neumožňuje.“

Tím se dostávám ke třetímu důvodu diskusní povahy výkladu souvislostí mezi institucionálními podmínkami a rolovým repertoárem sociálních pracovníků. Repková vysvětluje diskrepance mezi vizemi žádoucího a praxí sociální

práce výhradně jako důsledek vývoje systémových opatření politiky sociálních služeb. Nebere přitom v úvahu působení organizačních podmínek a jednání autorit uvnitř organizací. Průběžně sice uvádí, jak dotázaní experti komentují působení podmínek pro výkon sociální práce uvnitř organizací. Např. uvádí zjištění, že rolový repertoár sociálních pracovníků je stlačován na nevyhnutelné a zákonem vynucené minimum představou zřizovatelů, manažerů i řadových pracovníků, že pečovatelská služba spočívá výhradně v poskytování přímé péče pečovatelkami. Tento populární předpoklad budí v manažerech dojem, že posudková činnost sociálních pracovníků je „vynucena“ legislativou. Na posouzení situace sociálním pracovníkem proto obvykle nenavazují jeho další kontakty s posuzovanou osobou a její rodinou a nedochází k facilitaci vztahů s pečujícím personálem. Manažeri uplatňují tzv. „minimalistickou personální politiku“: za účelem posuzování jsou sociální pracovníci nájímáni „na dohodu“ nebo je manažeri pověřují výkonem administrativních agend, aby „účelně“ využili kapacitu jejich úvazků.

Implementace ustanovení zákona o povinném posouzení situace klienta sociálním pracovníkem se zde líčí jako proces interakce mezi požadavky zákona a strategií manažerů poskytovatelské organizace. Tuto interakci však Repková následně nechává stranou a diskrepanci mezi vizí zprostředkovatelské a praxí administrativní role interpretuje jako důsledek absence personálních standardů pro pečovatelskou službu, příliš všeobecného vymezení kvalifikačních podmínek pro odborné způsobilosti poskytovatele aj. Přitom je málo pravděpodobné, že by manažeri na upřesnění podílu kvalifikovaných sociálních pracovníků personálním standardem reagovali bezvýhradným přizpůsobením své

personální politiky. Přinejmenším stejně pravděpodobné je, že by na upřesněné standardy opět reagovali z perspektivy představy, že pečovatelská služba spočívá v poskytování přímé péče pečovatelkami. Hledali by proto takový model „minimalistické personální politiky“, který by jim prošel navzdory platnosti upřesněných standardů. Doporučují proto zvážit, zda působení systémových opatření na vznik diskrepancí mezi vizemi žádoucích rolí a rolovým repertoárem sociálních pracovníků nechápat jako proces, ve kterém dochází k interakcím mezi požadavky systémových opatření na jedné straně a strategiemi manažerů a řadových pracovníků uvnitř organizací na druhé straně. Jinak řečeno, zahrnout do konceptu „institucionální podmínky“ vedle systémových opatření také podmínky implementace těchto opatření uvnitř poskytovatelských organizací.

Repková upozorňuje, že své pojednání, až na výjimky, opírá o slovensky a česky psanou literaturu. Otázka je, na co by se její výzkum ptal, kdyby se nechala více inspirovat další, např. anglosaskou literaturou. Myslím, že by si kromě otázky, jak role, které sociální pracovníci vykonávají, souvisí s institucionálními podmínkami jejich činnosti, kladla také otázku: „Co, a zda vůbec něco sociální pracovníci dělají, aby změnili podmínky pro jejich práci v sociálních službách?“ Repková upozorňuje, že si ve své monografii všímá působení opatření politiky sociálních služeb na repertoár rolí sociálních pracovníků, zatímco působení sociálních pracovníků na institucionální podmínky jejich práce nechává vědomě stranou. Považují to za legitimní analytickou redukci.

Libor Musil,

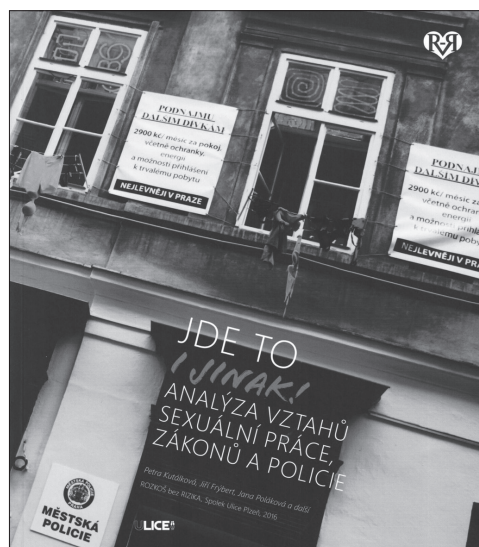
*Fakulta sociálních studií,
Masarykova univerzita*

Petra Kutálková, Jiří Frýbert, Jana Poláková et al.:
**Jde to i jinak! Analýza vztahů sexuální
 práce, zákonů a policie.**
 Brno: Rozkoš bez rizika, Spolek ulice
 Plzeň, 2016.

Policie je institucí reprezentující boj proti násilí. Stejnou funkci by mělo plnit legislativní zázemí. V prostředí sexbyznysu však někdy dochází k tomu, že legislativa i policie se na násilí naopak podílí. Především o tom je kniha s názvem *Jde to i jinak! Analýza vztahů sexuální práce, zákonů a policie*, která vznikla v Rozkoši bez rizika na základě dlouholetých zkušeností a výzkumů v této oblasti – využity byly jak rozhovory s pracovníci v sexbyznysu z různých lokalit, tak se zástupci policie a starostkou městské části Praha 2. Jedná se o publikaci zapadající obsahově i provedením do cyklu tematických knih, které organizace pravidelně vydává a které jsou odborným, ale přesto osvěžujícím zdrojem informací pro pomáhající pracovníky a pracovníce v dané oblasti, jejich klientelu, ale i studující a širokou veřejnost. Kolektiv autorů sestává především z osob s praktickými zkušenostmi z pomáhajících profesí, kde cílovou skupinu tvoří ženy v sexbyznysu.

Publikace je rozdělena na dvě části. První část je věnována legislativě a sexuálním pracovnícům. V druhé části se obsah zaměřuje na policii a sexuální pracovnice. Obě části jsou postaveny na analýze české i zahraniční situace legislativního rámce sexbyznysu, příkladů dobré a špatné praxe a výpovědích jednotlivých aktérů a akterek. Publikace je kriticky zaměřená vůči právnímu vakuu a kriminalizaci, které v České republice v oblasti poskytování erotických služeb existují, s ohledem na stále nedořešený zákon o regulaci prostituce. Taková situace nahrává existenci strukturálního násilí vůči ženám v sexbyznysu, jak potvrzují jednotliví autoři knihy. Kritické pojetí knihy se odráží i v řadě

doporučení, která celou knihu prostupují. Tato jsou určena organizacím pracujícím v dané oblasti a mohla by představovat elementární návod, co a jak změnit a zlepšit. Místy se ale neubráním dojmů, že cílí spíše do vyšších pater zákonodárců.

Jako cenné na publikaci vnímám především to, že si nebere servítky a představuje tristní realitu poskytování sexuálních služeb z trochu jiného úhlu – bagatelizace násilí a porušování práv akterek ze strany policie, měst a obcí. Celé téma pak ústí v nevyčtenou potřebu dekriminlizace sexbyznysu. Ačkoli může čtenář na uvedených příkladech dobré praxe z Německa či Nového Zélandu získat dojem, že bezpečnost v sexbyznysu lze zajistit některými specifickými opatřeními a spoluprací, poslední kapitola autorek Sarah Sangesland Warpe a Ida Elin Kock s poetickým názvem *Když stojíš na dešti, tak nemůžeš čekat, že zůstaneš suchá*, poukazuje

na to, že problémy s násilím ve všech oblastech života mají i ženy v sexbyznysu v norském Oslu. Ačkoli publikace vychází primárně z vlastních výzkumných šetření autorského kolektivu a z analýzy situace v zahraničí, nechybí ani kvalitní práce s tuzemskou a zahraniční odbornou literaturou.

Celá kniha se velmi pěkně čte, protože je „zkrátka z praxe“. Tuto skutečnost potvrzují

jak názvy kapitol, tak doplnění ilustrativními fotografiemi a výroky komunikačních partnerů – žen pracujících v sexbyznysu. Smutné je, že přes zjevnou palčivost problému se zdá být strukturální řešení stále velmi vzdálené.

Alena Kajanová,

*ÚSV, Zdravotně sociální fakulta,
Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích*

Lívia Pížová a Beáta Balogová: Hodnoty a hodnotové orientácie materstva v hypermoderne.

Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej
univerzity, 2016.

Autorky publikácie ponúkajú široký náhľad na niekoľko významných spoločenských javov, ktorých prepojením vzniká zaujímavé ponímanie súčasnej spoločnosti a jej skúmaných aspektov. Autorky, tak ako to vychádza už z názvu publikácie, sa zamerali na obdobie hypermodernity. Okrem tohto spoločenského javu skúmajú oblasť hodnôt a hodnotových orientácií. Čo považujeme za prínosný faktor skúmaných súvislostí, je oblasť materstva. Úvod publikácie prepája spomínané pojmy, ktorých praktický rozmer ponúka novú optiku na spoločenské dianie v oblasti hodnôt jedincov, konkrétne matiek.

„Vo všetkých oblastiach života ľudí je kladený dôraz na nutnosť neustálej premeny, na hyperzmenu“ (Pížová a Balogová, 2016, s. 5). Už v tejto úvodnej citácii môžeme s jasnosťou pochopiť oblasť hypermodernity a jej vplyv na jedincov a celé spoločnosti. Autorky definujú svoj cieľ ako analyticko-syntetickú štúdiu „rozvoja

vedeckých poznatkov v oblasti hodnôt a hodnotových orientácií (aj vo vzťahu k materstvu) v intenciách histórie i súčasnej hypermodernej spoločnosti“ (Pížová a Balogová, 2016, s. 6). Svoj zámer následne transformujú do teoretických aj praktických koncepcií, ktorých zostavenie predstavuje dve kapitoly.

Prvá kapitola tejto publikácie je venovaná vymedzeniu terminológie oblasti hodnôt, a to cez nazeranie z niekoľkých vedných oblastí, ako filozofia, psychológia, sociológia, etika a v neposlednom rade sociálna práca. V prípade filozofického nazerania na oblasť hodnôt autorky predstavujú šesť zásadných filozofických otázok, ktorými sa snažia priblížiť tieto skutočnosti. Výberom jednej z nich poukazujeme na širokospektrálne nazeranie filozofie na hodnotové oblasti v spoločenskom kontexte: „Ako je možné, že niečo má hodnotu iba pre jedného človeka?“ (Pížová a Balogová, 2016, s. 12). Ďalšie vedecké nazeranie na hodnotové oblasti sú

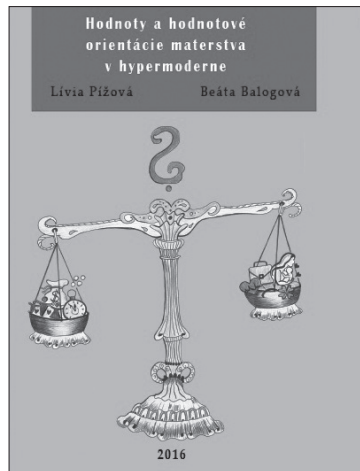
prezentované zatiahnutím do hlbokých analýz štúdia odborných literárnych prác, ktoré sa venujú tejto oblasti. Prvá kapitola tiež ponúka ďalší prehľad teoretického rámca vo vzťahu k hodnotám. Identifikácia hodnotových orientácií v tomto smere prezentuje niekoľkých autorov, ktorí sa venujú problematike hodnôt a kompletizujú ich východiská. Tieto teoretické konštrukty sú prepájané do nasledujúcej podkapitoly, v rámci ktorej autorky

prepájajú doteraz popisované javy, a to hypermodernu, rodinu, materstvo, hodnotu a s tým spojené riziká a neistoty. Identifikáciou hodnôt v rámci hypermoderny predstavujú dve základné roviny zmeny, a to oslabenie tradičných istôt a pút a následne tvorbu nových štruktúr, ktoré manipulujú s človekom. V nasledujúcom texte ponúkajú autorky súčasný pohľad na materstvo ovplyvnené dobou hypermoderny. Túto časť prvej kapitoly možno považovať za významnú hlavne vo vzťahu k ponúkaným informáciám, a to nielen pre profesionálov, ale aj pre širšiu verejnosť. Nakoľko prednesené informácie svojím charakterom podnecujú k zamysleniu sa nad súčasným stavom chápania materstva v spoločnosti.

V druhej časti monografie autorky prezentujú analýzu vedecko-výskumnej aktivity hodnotových orientácií, a to v rámci *Slovenskej republiky* aj *Európy*. Autorky sa rozhodli realizovať túto analýzu viacerými spôsobmi, a to:

- optikou projektu *Európskej sociálnej sondy*,
- optikou záverečných kvalifikačných prác (vo všetkých stupňoch),
- optikou publikovaných príspevkov v databáze *ProQuest Central*.

Záverom analýzy hodnotových orientácií optikou *Európskej sociálnej sondy* autorky prichádzajú k zisteniam, že hodnotová orientácia Európanov je stabilná a konkrétna hodnotová orientácia Slovákov sa v oblasti statusu quo

smeruje k jeho zachovaniu s nižšou mierou sebatranscendencie (Pižová a Balogová, 2016). Konečným zistením pri analýze záverečných prác za obdobie rokov 2006–2016, pri zastúpení konkrétnych univerzít hodnotovým orientáciám sa percentuálne (27% – 7 prác) najviac venovali v prácach Trnavskej univerzity v Trnave a rovnaký počet je aj v prácach VŠ Sládkovičovo BA. Ostatné univerzity ponúkali spracovanie problematiky hodnotových orientácií v nižších počtoch. Podobne ako pri prvých dvoch, tak aj v treťom skúmaní optikou analýzy príspevkov sa autorkám podarilo naplniť cieľ a definovať zistenia, ktoré vedú k tvrdeniam, že autori a autorky sa venujú aj v publikačnej činnosti problematike hodnotových orientácií vo vysokom zastúpení.

Monografia ponúka ucelený teoreticko-empirický koncept zameraný na oboznámenie sa so súčasným stavom oblasti materstva, hodnotovej orientácie v tomto jave, a tiež oblasti hypermoderny, ktorá je súčasťou dnešného sveta. Autorky postavili monografiu aj na teoretických základoch vymedzenia hodnotových orientácií autormi, u ktorých konštatujeme, že sa tejto problematike venovali už v skorších rokoch.

Ponúkaná monografia je prínosom pre sociálnu prácu ako vedu, ale aj ako praktickú činnosť. Ocenenie spočíva práve v téme, ktorá je vo vzťahu k spoločnosti významnou, avšak nie je jej venovaná vysoká pozornosť. Autorky prednášanou publikáciou deklarujú dôležitosť témy materstva a témy hodnotových orientácií ako špecifický aspekt pre sociálnu prácu vo vzťahu ku klientele. V rôznych sférach sociálnej práce sa stretávame s problematikou výchovy, výchovných problémov rodičov, zanedbávanej starostlivosti o dieťa, čo môže mať za dôsledok aj nesprávne nastavená hodnotová orientácia matiek, resp. rodičov dieťaťa. Dôležitosť monografie vo vzťahu k praxi sociálnej práce ponúka sociálnym pracovníkom a pracovníčkam podnet na sféry života matiek, v ktorých možno

často krát hľadať zlyhania v konkrétnej oblasti. Následne môžeme konštatovať prínos monografie aj pre oblasť vedy sociálnej práce, a to práve svojou inšpiratívnou témou ako návrhu na ďalší rozvoj oblasti hodnotových orientácií, špecificky pre oblasť materstva. Oceňujeme obsahovosť monografie, rovnako teoretickú aj empirickú časť, ako významný medzník v sociálnej práci, ktorým môžeme vstúpiť do nových prienikov sociálnej oblasti klientely a budovať špecifické formy pomoci a podpory.

Na základe štúdia popisovanej publikácie konštatujeme aj menšie kritické aspekty, ktoré vykazuje druhá časť. Ide o prednesený text v rámci popisu výstupov empirických zistení. Výsledky,

ktoré považujú autorky za veľmi významné a svojím obsahom obohacujúce súčasných odborníkov, z nášho pohľadu aj širšiu verejnosť, sú popísané v menšej miere neprehľadne, resp. je ťažšie sa zorientovať v danom texte, nakoľko obsahuje množstvo informácií.

Odporúčaním do budúcnosti by mohlo v tomto smere byť zväznenie prezentácie výskumných výsledkov v inej forme, ako je to v tejto publikácii.

*Miriama Šarišská,
interná doktorandka,
Inštitút edukológie a sociálnej práce,
Filozofická fakulta,
Prešovská univerzita v Prešove*

**Ústav sociální práce
Filozofické fakulty
Univerzity Hradec Králové**
vás zve na 15. ročník
mezinárodní vědecké konference

Hradecké dny sociální práce.

Letošní téma:

**Nové směry, trendy a inovace
v sociální práci**

Univerzita Hradec Králové
Filozofická fakulta

Termín konání:

21. 9. – 22. 9. 2018

Budova A univerzitního kampusu Na Soutoku
(Hradecká 1227)

Více informací včetně přihlášky na
<http://hradeckednysp.usp-uhk.cz/>

Online prakticko-publicistická část časopisu na www.socialniprace.cz

Online publicisticko-praktická část časopisu je dostupná **pouze předplatitelům časopisu jako celku** (tištěná akademická část + online prakticko-publicistická část). Ostatním čtenářům budou texty zpřístupněny **s časovým odstupem** přibližně jednoho roku.

Přístupy do online publicistiky zřizujeme v měsíčních intervalech, a to na základě uhrazeného předplatného. V případě, že jste časopis zakoupili mimo distribuční firmu SEND Předplatné a máte zájem o přístup k publicistice časopisu, kontaktujte, prosím, paní Olgu Cídlovou (olga.cidlova@socialniprace.cz), která vám online přístup zřídí.

Obsah prakticko-publicistické části čísla 3/2018

O ČEM SE MLUVÍ

Rozhovor

Rozhovor s Liz Fekete (Velká Británie) o rasismu a možnostech, jak mu čelit

Esej

Zuzana Havrdová: Reflexe a reflexivita v sociální práci

Reportáž

Z ostravského sousedství ohroženého vystěhováním

Projekt

Bára Kvapilová, Jana Lexová: Společná šance – šance pro nás

INSPIRACE PRO PRAXI

Rozhovor

Rozhovor s Leidou Schuringou (Nizozemí) o roli sociální práce při zvládání diverzity mezi lidmi

Esej

Jitka Navrátilová: Capability přístup jako příklad kriticky reflektující praxe sociálních pracovníků

Rozhovor

Rozhovor s Rogerem Greenem (Velká Británie) o diskriminaci v oblasti bydlení

Profil

Profily inspirujících organizací

A další texty, na kterých pracujeme. Online publicistika bude **postupně zveřejňována v průběhu července až září 2018**.

Veřejný závazek časopisu

Časopis pro teorii, praxi a vzdělávání v sociální práci

Časopis pre teóriu, prax a vzdelávanie v sociálnej práci

Posláním časopisu Sociální práce / Sociálna práca je:

- podporovat schopnost české a slovenské společnosti řešit životní problémy lidí prostřednictvím sociální práce;
- podporovat kvalitu sociální práce a profesionalizaci praxe sociální práce;
- přispívat k rozvoji sociální práce jako vědní disciplíny a ke zkvalitnění vzdělávání v sociální práci;
- podporovat zájem poskytovatelů a uživatelů sociálních služeb.

V zájmu dosažení těchto cílů bude časopis v rámci obce sociálních pracovníků a s nimi spolupracujících a pomáhajících pracovníků jiných oborů podporovat:

- postoje, které považují odbornost a lidskost za rovnocenná kritéria kvality sociální práce;
- postoje, které kladou důraz na propojení teoretického zdůvodnění postupů sociální práce s její praktickou orientací na problémy klientů a jejich reálné možnosti;
- soudržnost všech, kteří se angažují ve prospěch řešení problémů klientů prostřednictvím sociální práce;
- otevřenou, odlišnosti chápající, poučenou a věcnou diskusi v rámci obce sociálních pracovníků;
- chuť a zájem sociálních pracovníků vidět sebe samé očima jiných.

Posláním časopisu Sociální práce / Sociálna práca je:

- podporovat schopnost české a slovenské společnosti řešit životné problémy lidí prostřednictvím sociální práce;
- podporovat kvalitu sociální práce a profesionalizáciu praxe sociální práce;
- prispievat k rozvoju sociálnej práce ako vedeckej disciplíny a k skvalitneniu vzdelávania v sociálnej práci;
- podporovať záujmy poskytovateľov a užívateľov sociálnych služieb.

V záujme dosiahnutia týchto cieľov bude časopis v rámci obce sociálnych pracovníkov a s nimi spolupracujúcich a pomáhajúcich pracovníkov iných odborov podporovať:

- postoje, ktoré považujú odbornosť a ľudskosť za rovnocenné kritériá kvality sociálnej práce;
- postoje, ktoré kladú dôraz na prepojenie teoretického zdôvodnenia postupov sociálnej práce s jej praktickou orientáciou na problémy klientov a ich reálne možnosti;
- súdržnosť všetkých, ktorí sa angažujú v prospech riešenia problémov klientov prostredníctvom sociálnej práce;
- otvorenú, odlišnosti chápajúcu, poučenú a vecnú diskusiu v rámci obce sociálnych pracovníkov;
- chuť a záujem sociálnych pracovníkov vidieť samých seba očami iných.

Anotace čísla 5/2018

100 let československé sociální práce 100 Years of the Czechoslovak Social Work

Počátky sociální práce v Československu sahají do roku 1918, kdy bylo založeno první vzdělávání v sociální práci v Praze, realizované na Ženské vyšší škole sociální péče. I přes téměř stoleté působení oboru sociální práce v Československu a poté v České a Slovenské republice nebyl vývoj sociální práce komplexně prozkoumán.

Historický výzkum sociální práce je založen na analýze dostupných zdrojů, jako jsou dobové publikace, časopisy, archivní materiály, nebo vzpomínky přímých účastníků s využitím metodologie historického výzkumu. Práci založených na historickém výzkumu je v sociální práci stále málo.

- V jakých oblastech sociální pracovníci pracovali?
- Jak vypadala jejich každodenní práce s klienty?
- S jakými problémy se potýkali?
- Jak se vzdělávali a připravovali na výkon profese?
- Jak se utvářela praxe sociální práce v regionech, v různých časových obdobích?
- Co a jak ovlivňovalo sociální práci při utváření metod práce s klientem?
- Kdo se zasloužil o rozvoj sociální práce?
- Jaká teoretická východiska využívali sociální pracovníci v praxi?

To je jen pár příkladů otázek, na které mohou hledat odpovědi autoři statí do připravovaného čísla časopisu.

*Prof. PaedDr. Oldřich Chytil, Ph.D.,
editor čísla*

Pokyny pro autory

(zkrácená verze, plný text je dostupný na www.socialni prace.cz)

Časopis vychází čtyřikrát ročně v českém a slovenském a dvakrát ročně v anglickém jazyce a publikuje co nejšířší spektrum článků relevantních pro sociální práci. Články mohou být zaměřeny na jakýkoliv aspekt praxe, výzkumu, teorie či vzdělávání. Časopis je rozdělen na tištěnou akademickou část a online publicistiku dostupnou na www.socialni prace.cz. Zatímco akademická část referuje o výzkumu a informuje o zajímavých knihách, online publicistická část je určena pro publikaci tematicky atraktivních námětů z praxe zpracovaných různorodými publicistickými žánry. Tištěná část časopisu má následující strukturu:

1. Editorial
2. Studie, výzkumy, analýzy
3. Recenze knih

1. Pokyny autorům studií, výzkumů a analýz

Redakce přijímá příspěvky, které odpovídají profilu časopisu. Zasláný příspěvek musí být určen výhradně pro publikaci v časopise Sociální práce / Sociální práce. Počet příspěvků od jednoho autora je omezen na dva za jeden rok.

Nabídka rukopisů a recenzní řízení

Akademickým textem se pro účely našeho časopisu rozumí výzkumná, popř. přehledová stať (teoretická, historizující aj.). Předpokladem zařazení příspěvku do recenzního řízení je skutečnost, že v textu autor systematicky pracuje s relevantními prameny, objasňuje výzkumnou metodologii a s ohledem na svůj výzkumný cíl prezentuje také zjištění. Vzhledem k profesnímu charakteru časopisu preferujeme texty, které obsahují vedle zmíněných aspektů také aplikační dimenzi, v níž autor objasňuje relevanci svých zjištění v kontextu sociální práce.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní a je prováděno dvěma na sobě nezávislými recenzenty. Studentské práce procházejí jedním recenzním řízením. Práce jsou posuzovány po stránce obsahové i formální. V případě potřeby může být práce vrácena autorům k doplnění či k přepracování. Na základě posudků bude rozhodnuto o jejich přijetí či odmítnutí. Ve sporných případech rozhoduje editor čísla. Redakci se prostřednictvím e-mailové komunikace zasílají dvě provedení rukopisu. Jedno z nich nesmí obsahovat žádné údaje, které by mohly vést k identifikaci autora. Druhé provedení přispěvatel odešle v kompletní verzi.

Redakce si vyhrazuje právo provádět drobné stylistické úpravy. Nevyžádané rukopisy a přílohy se nevracejí.

Rozhodnutí o vydání

O výsledku recenzního řízení je autor vyrozuměn nejpozději do šesti měsíců od data obdržení stať.

Nálezitosti rukopisu

Text musí být napsán v souladu s platnými jazykovými normami (viz plná verze Pokynů autorům na www.socialni prace.cz).

- I. **Titulní strana** obsahuje výstižný a stručný název práce v češtině – nebo slovensky ekvivalent – a v angličtině, jména všech autorů, biografickou charakteristiku a v poznámce pod čarou také afilaci autora.
- II. Český nebo slovenský **abstrakt** v rozsahu maximálně 200 slov.
- III. **Klíčová slova** v češtině (slovenštině).
- IV. **Abstrakt** v angličtině v rozsahu maximálně 200 slov.
- V. **Klíčová slova** v angličtině. Používejte prosím max. dvouvýrazová slovní spojení.
- VI. **Vlastní text** (rozsah maximálně 10 000 slov).
- VII. **Seznam citované literatury: Autory žádáme, aby zvýšenou pozornost věnovali přesnému a korektnímu odkazování** (viz plná verze Pokynů autorům na www.socialni prace.cz).
- VIII. Tabulky a grafy: **Tabulka nesmí být širší než 14 cm. Výška písma alespoň 8–10.** Při grafech používejte laskavě výrazně kontrastní barvy (upozorňujeme, že časopis je černobílý).

2. Publikáční etika a jiné informace

Rukopisy jsou posuzovány v publikačním řízení sestávajícím z posouzení 1. oborové přiměřenosti článku jedním členem redakční rady a 2. oboustranně anonymního recenzního řízení dvěma odborníky z veřejného seznamu recenzentů umístěného na našich webových stránkách.

Texty jsou posuzovány výhradně na základě jejich intelektuální hodnoty bez ohledu na autorovu rasu, pohlaví, sexuální orientaci, vyznání, etnický původ, občanství nebo politické názory.

Redakce časopisu SP/SP vynaloží veškeré úsilí k zachování nestrannosti recenzního řízení, aby nedošlo k odhalení identit akterů recenzního řízení.

Autor, u něhož byl prokázán plagiát nebo falšování dat, ztrácí možnost v časopise SP/SP publikovat.

Autor zasláním příspěvku uděluje souhlas k užití svého příspěvku v elektronických databázích, ve kterých je časopis SP/SP indexován. Časopis je též volně dostupný na webových stránkách www.socialni prace.cz.

Přetisknout část uveřejněného textu nebo jeho užití v jiné publikaci lze jen s citací původu textu.

Notice to Contributors

(short version, full text is available at www.socialni prace.cz)

The journal Czech and Slovak Social Work is published four times in the Czech and Slovak language and twice in the English language each year. The journal publishes the widest range of articles relevant to social work. The articles can discuss on any aspect of practice, research, theory or education. Our journal has the following structure:

- Editorial
- Articles (academic part)
- Book reviews

1. Instructions to authors of academic articles

Editors accept contributions that correspond to the profile of the journal (see "Our mission"). The contribution has to be designated only for publishing in the journal Czech and Slovak Social Work. It can also be a contribution which has already been published in another journal, after being reviewed and supplemented.

The offer of manuscript receipt and review procedure

The academic text intended for publishing in the journal should be a research or overview essay (theoretical, historical, etc.). For the article to be accepted to the review procedure, the author of the text must work systematically with the relevant sources, explain the research methodology and present a conclusion with regard to the research goal. Because the journal has a specific professional nature, texts are preferred which also contain application aspects where the author explains the relevance of their conclusions in the context of social work.

The review process is reciprocally anonymous and is carried out by two independent reviewers. Student works are subject to single review process. Academic and student works are judged in terms of content and form. If necessary, a work may be returned to the authors for supplementation or rewriting. Based on the assessments of the review process a decision will be made to either accept and publish the article in our journal or to reject it. The Chairman of the Editorial Board will decide in questionable cases. Please send two versions of the article to the editor via e-mail. The first one may contain information which could reveal the identity of the author. The second version should be the complete and final text.

Decision to publish

Authors are informed about the result of the review process within six months from the date of receipt of the text/manuscript.

Manuscript requirements

The text must be written in accordance with applicable language standards.

- I. **Front page** contains a descriptive and brief title of the article in English; the names of all authors, biographical characteristics and also contact affiliation of all authors in the footnote.
- II. **Abstract** in English with a maximum of 200 words.
- III. **Keywords** in English.
- IV. **The text of the article** (maximum of 10,000 words).
- V. **List of references:** Authors are requested to pay attention to correct and accurate referencing (see full Notice to Contributors on www.socialni prace.cz).
- VI. **Tables and charts:** tables must not be wider than 14 cm. Font size is to be at least 8 to 10 points. In the charts, please use contrasting colours (mind the journal is black-and-white only).

2. Ethics and other information

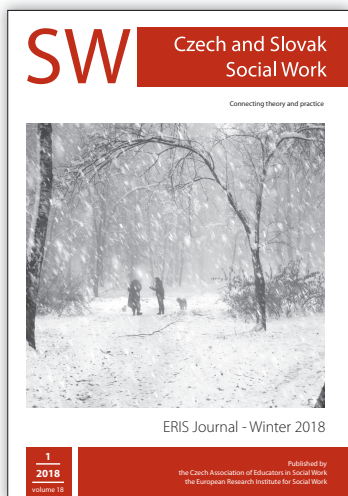
Manuscripts are assessed in the review proceedings which comprise 1. the assessment of professional appropriateness by one member of the Editorial Board, and 2. bilaterally anonymous review by two experts from the list of reviewers posted on our website.

The text is assessed exclusively on the basis of its intellectual value, irrespective of the author's race, gender, sexual orientation, religion, ethnic origin, citizenship or political views.

The editors of the journal make every effort to maintain impartiality of the review proceedings not to disclose the identity of the reviewers and other participants in the proceedings. The author whose work was demonstrably proved to contain plagiarisms or forged data shall lose an opportunity of publishing in the Journal.

By sending the article, the authors give their consent to its use in the electronic databases where the Journal is indexed. The Journal is freely available at HYPERLINK "<http://www.socialni prace.cz>".

Poslední vydaná čísla

ISSN 1213-6204 (Print)
ISSN 1805-885X (Online)

www.socialniprace.cz